

ISSN 1728-8975

**Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті**  
**Казахский национальный педагогический университет имени Абая**  
**Kazakh National Pedagogical University named after Abai**

# **ХАБАРШЫ**

# **ВЕСТНИК**

# **BULLETIN**

**«ЮРИСПРУДЕНЦИЯ» СЕРИЯСЫ**  
**СЕРИЯ «ЮРИСПРУДЕНЦИЯ»**  
**SERIES «JURISPRUDENCE»**

**№3 (49), 2017**

Алматы, 2017



Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

### ХАБАРШЫ

«Юриспруденция» сериясы  
№3 (49), 2017

Бас редактор  
з.ғ.д., профессор  
Төлеубекова Б.Х.

#### Редакциялық алқа мүшелері:

з.ғ.д., проф. Бурибаев Е.А. –  
(бас редактордың орынбасары)  
з.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі, проф.,

Сабикенов С.Н.,

з.ғ.д., проф. Әбдіқанов Н.А. – Солтүстік  
Қазақстан облыстық Сотының төрағасы,  
з.ғ.д., Цепелев В.Ф. – РФ ПМ академиясы

профессоры (Мәскеу),

з.ғ.д., проф. Муратова Н.Г. –

Казан мемлекеттік университеті,  
қылмыстық іс жүргізу кафедрасының  
меңгерушісі (Казань),

доктор Права Джон Берк – «Таллинн»  
университетінің ректоры (Эстония),

з.ғ.д., проф. Арабаев А.А. – Баласағұн  
атындағы ҚҰУ, Заң институты Ғылым  
орталығының меңгерушісі (Қырғызстан),

з.ғ.к., доцент Хлус А.М. – Беларусь  
мемлекеттік университеті (Минск),

з.ғ.к., доцент Самарин В.И. – Беларусь  
мемлекеттік университеті (Минск),

з.ғ.д., проф. Айтмұхамбетов Т.К. (Астана),  
з.ғ.д., доцент Сулейманов А.Ф. (Алматы),

з.ғ.к., доцент Шевцов Ю.Л. – Беларусь  
мемлекеттік университеті (Минск),

доктор PhD Шелухин С.И. – Джон Джэй  
Нью-Йорк университетінің профессоры  
(АҚШ),

з.ғ.к., доцент Ежеский Д.О. – Ресей  
халықтар достастығы университеті  
конституциялық құқық және  
конституциялық сотта іс жүргізу  
кафедрасының доценті (Москва қ.)

#### Жауапты хатшы:

з.ғ.к., қ.проф. Калкаева Н.Б.

© Абай атындағы ҚазҰПУ, 2017

Қазақстан Республикасының мәдениет  
және ақпарат министрлігінде 2009 жылы  
мамырдың 8-де тіркелген N 10111– Ж

Басуға 02.11.2017. қол қойылды.  
Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 16,6 е.б.т.  
Таралымы 300 дана. Тапсырыс 60.

050010, Алматы қаласы,  
Достық даңғылы, 13.  
Абай атындағы ҚазҰПУ

Абай атындағы Қазақ ұлттық  
педагогикалық университетінің  
«Ұлағат» баспаханасының  
баспаханасында басылды

## МАЗМУНЫ СОДЕРЖАНИЕ CONTENT

Бас редактордың колонкасы .....	7
Колонка главного редактора .....	8
Editor's Column .....	9

### КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ ҚҰҚЫҚ КОНСТИТУЦИОННОЕ ПРАВО CONSTITUTIONAL LAW

Аккасов Б.К. Конституциялық реформа – уақыт талабы .....	10
Аккасов Б.К. Конституционная реформа – веление времени .... –	
Akkasov B.K. The constitutional reform – command of time .....	–
Бопабаев Е.Ч. Қазақстан Республикасы Конституциясының құқықтық интеграциялық үдерістердегі трансформатор рөлі ...	14
Бопабаев Е.Ч. Трансформирующая роль Конституции Респуб- лики Казахстан в правовых интеграционных процессах .....	–
Vorabayev E.Ch. The transformed role of the Constitution of the Republic of Kazakhstan in legal integration processes .....	–

### МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ ТАРИХЫ ИСТОРИЯ ГОСУДАРСТВА И ПРАВА HISTORY OF STATE AND LAW

Буранбаева С.Р. Принципы в обычном праве казахов .....	21
Буранбаева С.Р. Қазақ әдет-ғұрып құқығындағы қағидалар .....	–
Buranbayeva S.R. Principles in the customary law of the kazakhs ..	–
Калкаева Н.Б. Шарифат және қазақ әдет-ғұрып құқығы бойынша жаза түрлерінің ерекшеліктері .....	28
Калкаева Н.Б. Особенности видов наказаний по шариату и обычному праву казахов .....	–
Kalkayeva N.B. Features of types of punishment under sharia and common law of kazakhs .....	–

### АЗАМАТТЫҚ ҚҰҚЫҚ ГРАЖДАНСКОЕ ПРАВО CIVIL LAW

Копбаева Л.Ш. Банкроттық кезіндегі құқыққа сыйымсыз әрекет- тердің объективті белгілері хақында .....	39
Копбаева Л.Ш. Об объективных признаках неправомерных действий при банкротстве .....	–
Kopbayeva L.S. About the objective signs of illegal action in bankruptcy .....	–

### АЗАМАТТЫҚ ПРОЦЕСС ГРАЖДАНСКИЙ ПРОЦЕСС CIVIL PROCEEDING

Асхатбек І.Е. Апелляциялық сатыдағы соттың өкілеттілік мәселелері .....	42
Асхатбек И.Е. Полномочия суда апелляционной инстанции .....	–
Askhatbek I.Y. Credentials of the court of appeals .....	–
Мейірбекова Г.Б. Кәмелетке толмағандардың істерін қараудың құқықтық мәселелері .....	46
Мейірбекова Г.Б. Правовые проблемы рассмотрения дел в отношении несовершеннолетних .....	–
Meirbekova G.B. Legal problems of juvenile cases .....	–

ВЕСТНИК

Серия «Юриспруденция»  
№3 (49), 2017

Главный редактор  
д.ю.н., профессор  
Б.Х. Толеубекова

Члены редколлегии:

- д.ю.н., проф. **Е.А. Бурибаев** – (заместитель главного редактора)  
д.ю.н., академик НАН РК, профессор  
**С.Н. Сабикенов**,  
д.ю.н., проф. **Н.А. Абдиканов** –  
Председатель Суда СКО,  
д.ю.н., профессор Академии МВД РФ  
**В.Ф. Цепелев** (г. Москва),  
д.ю.н., проф. **Н.Г. Муратова** –  
Зав. кафедрой «Уголовный процесс»  
Казанский государственный университета  
(г.Казань),  
доктор Права **Джон Берк** – Ректор  
университета «Таллинн» (Эстония),  
д.ю.н., проф. **А.А. Арабаев** – заслуженный  
юрист КР, заведующий центром науки  
Юридического института КНУ им.  
Ж.Баласагына (Кыргызстан),  
к.ю.н., доцент **А.М. Хлус** – Беларуский  
государственный университет (Минск),  
к.ю.н., доцент **В.И. Самарин** – Беларуский  
государственный университет (Минск),  
д.ю.н., проф., **Т.К. Айтмухамбетов** (Астана),  
д.ю.н., доцент **А.Ф. Сулейманов** (Алматы),  
к.ю.н., доцент **Ю.Л. Шевцов** – Беларуский  
государственный университет (Минск),  
доктор PhD **С.И. Шелухин** –  
профессор Нью-Йоркского университета  
Джон Джэя (США),  
к.ю.н., доцент **Д.О. Ежевский** – доцент  
кафедры конституционного права и  
конституционного судопроизводства  
Российского университета дружбы народов  
(г. Москва)

Ответ. секретарь – к.ю.н., асс. проф.  
**Н.Б. Калкаева**

© КазНПУ имени Абая, 2017

Зарегистрированов Министерстве культуры и информации Республики Казахстан 8 мая 2009 г. N 10111 – Ж

Подписано в печать 02.11.2017.  
Формат 60x84 1/8. Объем 16,6 уч.-изд.л.  
Тираж 300 экз. Заказ 60.

050010, г.Алматы, пр. Достык, 13.  
КазНПУ им. Абая Издательство «Ұлагат»

Казахского национального педагогического университета имени Абая

КӘСІПКЕРЛІК ЖӘНЕ ҚАРЖЫ ҚҰҚЫҒЫ  
ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЕ И ФИНАНСОВОЕ ПРАВО  
ENTREPRENEURIAL AND FINANCIAL LAW

- Белхожаева Д.Ж., Байсымакова Д.С.** Кешенді кәсіпкерлік лицензия (франчайзинг) институтына тарихи шолу ..... 49  
**Белхожаева Д.Ж., Байсымакова Д.С.** История института комплексной предпринимательской лицензии (франчайзинга)..... –  
**Belkhozhaeva D.Zh., Baysymakova D.S.** History of institute complex enterprise licenses (franchising)..... –  
**Белхожаева Д.Ж., Байсымакова Д.С. Молдахметова Ж.Е.** Кешенді кәсіпкерлік лицензия қатынастарын реттеу мәселелері ..... 54  
**Белхожаева Д.Ж., Байсымакова Д.С. Молдахметова Ж.Е.** Проблемы регулирования договора франчайзинга..... –  
**Belkhozhaeva D.Zh., Baysymakova D.S. Moldakhmetova Zh.** Problems of regulation of the contract of franchising ..... –

МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУ  
ГОСУДАРСТВЕННОЕ УПРАВЛЕНИЕ  
ADMINISTRATION OF GOVERNMENT

- Чокатова С.Б.** Жергілікті атқарушы органның мемлекеттік билік жүйесіндегі алатын орны және оның маңыздылығы..... 59  
**Чокатова С.Б.** Роль и значение местных исполнительных органов в системе государственной власти ..... –  
**Schokatova C.B.** Role and importance of local executive bodies in the government system ..... –

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚ  
МЕЖДУНАРОДНОЕ ПРАВО  
INTERNATIONAL LAW

- Бопабаев Е.Ч.** Қазақстан Республикасында халықаралық шарттарды конституциялық қамтамасыз ету ..... 63  
**Бопабаев Е.Ч.** Конституционно-правовое обеспечение международных договоров в Республике Казахстан ..... –  
**Boabayev E.Ch.** Constitutional legal support of international treaties in the Republic of Kazakhstan ..... –

ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ  
КРИМИНОЛОГИЯ  
УГОЛОВНОЕ ПРАВО  
КРИМИНОЛОГИЯ  
CRIMINAL LAW  
CRIMINOLOGY

- Аккасов Б.К.** Дүниежүзі қауымдастығының негізгі проблемасы – терроризм..... 69  
**Аккасов Б.К.** Терроризм – главная проблема мирового сообщества..... –  
**Akkasov B.K.** Terrorism is the main problem of the world community ..... –  
**Бижанова А.Р.** Су қатынастары саласындағы отандық және шетел қылмыстық заңнамалары жөнінде ..... 74  
**Бижанова А.Р.** Об отечественном и зарубежном уголовном законодательстве о водном ресурсе..... –  
**Bizhanova A.R.** On the domestic and foreign criminal legislation on water resources..... –

**Kazakh National Pedagogical  
university after Abai**

**BULLETIN**  
**Series of «Jurisprudence»**  
**№3 (49), 2017**

**Editor in chief**  
*doctor of law, professor*  
**Toleubekova B.KH.**

**Executive Editor:**  
*doctor of law, professor* **Buribayev E.A.**

**The editorial board members:**  
*academician, doctor of law, professor*  
**Sabikenov S.N.**

*doctor of law, professor* **Abdikanov N.A.**  
*doctor of law, professor* **Tsepelev V.F.**  
(Moscow)

*doctor of law, professor* **Muratova N.G.**  
(Kazan)

*doctor of law(PhD)* **John Burke**  
(Estonia)

*doctor of law, professor* **Arabaev A.A.**  
(Kirgistan)

*candidate of law., associate professor*  
**Hlus A.M.**  
(Minsk)

*candidate of law., associate professor*  
**Samarin V.I.**  
(Minsk)

*doctor of law, professor*  
**Aytmukhambetov T.K.** (Astana)  
*candidate of law.* **Suleimanov A.F.** (Almaty)  
*candidate of law., associate professor*

**Shevtsov Yu.L.**  
(Minsk)

**S. Cheloukhine** – PhD, professor law police  
science and criminal justice John Jay College  
of criminal Justice The City Uneversity  
of New York

*candidate of law., associate professor-*  
**D.O.Yezhevsky** (Moscow)

**Answer. secretary** – *candidate of law.,*  
*associate professor* **Kalkayeva N.B.**

© **Kazakh National Pedagogical university  
after Abai, 2017**

The journal is registered by the Ministry  
of Culture and Information RK  
8 May 2009. № 10111– Ж

Signed to print 02.11.2017. Format 60x84 <sup>1</sup>/<sub>8</sub>.  
Volume 16,6 publ.literature Edition 300 num.  
Order 60.

050010, Almaty, Dostyk ave., 13.  
KazNPU after Abai

Publishing house «Ulagat»Kazakh National  
Pedagogical university after Abai

**Рахимова Г.Н.** Қылмысқа дайындалудың мазмұнын анықтаудағы кейбір мәселелер ..... 79  
**Рахимова Г.Н.** Некоторые вопросы определения понятия приготовления к преступлению..... –  
**Rakhimova G.N.** Some questions concept of preparing for crime... –  
**Сагынбекова А.Б.** Уголовно-правовая характеристика несовершеннолетнего как субъекта правоотношений ..... 83  
**Сагынбекова А.Б.** Қамелетке толмаған адамның құқықтық қатынастар субъектісі ретінде қылмыстық-құқықтық сипаттамасы... –  
**Sagynbekova A.B.** Criminally-legal characteristic of the minor as the subject of legal relations ..... –

## **ҚЫЛМЫСТЫҚ ПРОЦЕСС УГОЛОВНЫЙ ПРОЦЕСС CRIMINAL PROCEEDING**

**Кенжибекова Э.П.** Жедел іздестіру әрекеттерінің нәтижелерін қолдану және заңдастыру мәселелері ..... 88

**Кенжибекова Э.П.** Проблемы применения и регулирования результатов оперативно-розыскных мероприятий ..... –

**Kenzhibekova E.P.** Problems of application and adjustment of results of operative-pink activities ..... –

**Кенжибекова Э.П.** Қылмыстық іс бойынша сотқа дейінгі тергеп-тексеру сатысында қылмыстық процесс қатысушыларының қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселелері жөнінде ..... 93

**Кенжибекова Э.П.** Меры безопасности, применяемые в отношении участников процесса на стадии досудебного расследования уголовного дела ..... –

**Kenzhibekova E.P.** Safety measures applicable to the participants of the process at the stage of the pre-study of the criminal case ..... –

**Османова Г.Ж.** Сотқа дейінгі іс жүргізуде іс жүргізу құжаттарын құрастыруда терминдерді қолдану мәселелері..... 96

**Османова Г.Ж.** Вопросы применения терминов при составлении процессуальных документов в досудебном производстве ..... –

**Osmanova G.Zh.** Questions of application of terms by drawing up procedural documents in pre-judicial production ..... –

**Толубекова Б.Х.** Алогизмы нового уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан ..... 101

**Толубекова Б.Х.** Қазақстан Республикасының жаңа қылмыстық процесуалдық-кодексінің алогизімдері ..... –

**Toleubekova B.Kh.** Republic of Kazakhstan criminal proceeding code's alogisms ..... –

**Хведелидзе М.Ж.** Целесообразность института процессуального соглашения: проблемы правового обеспечения (по законодательству Казахстана) ..... 111

**Хведелидзе М.Ж.** Процедуралық келісім институтының орындылығы: құқықтық қолдау мәселелері (Қазақстан заңнамасына сәйкес) ..... –

**Hvedelidze M.Zh.** Expediency of the institute of the procedural agreement: problems of legal support (under the legislation of Kazakhstan)..... –

**Hvedelidze M.Zh.** Expediency of the institute of the procedural agreement: problems of legal support (under the legislation of Kazakhstan)..... –

**Hvedelidze M.Zh.** Expediency of the institute of the procedural agreement: problems of legal support (under the legislation of Kazakhstan)..... –

## **ЖЕДЕЛ ІЗДЕСТІРУ ҚЫЗМЕТІ ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ OPERATIONAL SEARCH ACTIVITY**

**Қусаинов С.Ж.** Оперативно-розыскные меры по предупреждению терроризма в РК ..... 120

**Кусаинов С.Ж.** ҚР терроризмді алдын алу кезіндегі жедел-  
іздістіру шаралары .....–  
**Kussainov S.ZH.** Operatively-search measures on warning of  
terrorism in RK .....–

**НОТАРИАТ  
НОТАРИАТ  
NOTARY**

**Бурибаев Е.А.** Перспективы расширения нотариальной  
профессии ..... 125  
**Бурибаев Е.А.** Нотариаттық кәсіптің келешегін кеңейту .....–  
**Buribayev E.A.** Prospects of expansion of the notarial profession ..–

**Поздравляем с юбилеем!** Академику Сартаеву Султану  
Сартаевичу исполнилось 90 лет..... 129

### Бас редактордың колонкасы

2017 жылы наурызда өткен конституциялық реформа тек мемлекеттік қана емес, халықаралық деңгейдегі оқиға болып табылады. Ол Қазақстанның құқықтық саясатында жаңа басымдықтарды анықтады. Мемлекеттің сыртқы және ішкі функцияларынан бастап, билік тараптарының көлемі мен мазмұны, орны, рөлі туралы дәстүрлі көзқарастардың жаңаша жаңғыруы орын алды және заңдылықты прокурорлық қадағалаудың бағыттары өзгерді. Үшінші конституциялық реформа ұлттық өзін-өзі идентификациялау, қазіргі қоғамның рухани жаңғыруы туралы қазақстандық идеяны модернизациялаудағы басты факторы екенін даусыз мойындауға болады. «Рухани жаңғыру» бағдарламасы көп аспектілі сипатта болып отыр. Соның маңызды аспектілерінің бірі аталған бағдарламаны жүзеге асыру процесін құқықтық қамтамасыз ету.

Конституциялық реформа көптеген ғылыми қадамдар мен тақырыптарды өзектілендіріп отыр, әсіресе конституциялық құқық, мемлекет және құқық теориясы, әкімшілік құқық, азаматтық құқық, кәсіпкерлік құқық салаларында. Қылмыстық құқық, қылмыстық процестік құқығы, қылмыстық-атқару құқығы және өзге де салаларды қосқанда барлық фундаменталды салалардың барлығы реформамен қамтылған. Бұл дегеніміз құқықтық қауымдастықтың алдында тиісті құқықтық қатынастарды қамтамасыз ететін ұғымдық-санаттық аппаратының жаңғыруы мен толықтырылуы міндеті тұрғандығын, құқықтың проблемаларын зерттеуде жаңа немесе модернизацияланған жеке ғылыми әдістерін іздестіруді, неғұрлым демократиялық қағидалармен және олардың кепілдіктерінің негізінде жаңа міндеттерді шешу керектігін білдіреді.

Қоғамдық қатынастардың тұрақтануы проблемалары тек қана мемлекеттің ішіндегі ғана емес, трансұлттық қылмыстылықтың генезисін зерттеуде және оның алдын алудың, күресудің тиімді жолдарын іздестіруде жаңа перспективалардың ашылуында. Бұл контексте ТМД мемлекеттерінің және алыс шетел мемлекеттерінің ұлттық және мемлекетаралық қауіпсіздігін қамтамасыз етудегі мүдделерін қозғаудағы криминологиялық өнертабыстардың өзектілік дәрежесі күшейеді. 2017 жылдың шілдесіндегі Қазақстанның Президенті Н.А. Назарбаевтың Қазақстандық дипломатиялық қызметтің құрылған күніне 25 жыл толуына байланысты дипломатиялық өкілдіктердің басшыларымен кездесуінде әлемде әділеттілік пен стратегиялық тұрақтылықты қамтамасыз ету ісінде Қазақстанның миссиясының ерекше екенін көрсетіп айтты. Астананың қазіргі әлемде халықаралық антиядролық қозғалыстың көшбасшысы екені мойындалғанын атап өтті. Мемлекет басшысы «Жалпы Қазақстанның жүргізіп отырған көпвекторлы сыртқы саясатының дүние жүзі бойынша белгілі болғанын және халықаралық белсенділердің атынан кеңінен қолдау тапқанын» атап өтті. Бұның барлығы да мемлекет және құқық тарихы, халықаралық құқық, шетелдердің конституциялық құқығы салаларындағы жаңа зерттеулердің негізі болып табылады.

5 звенолықтан 3 звенолық инстанцияға өтуді қарастырып отырған сот жүйесінің реформалық процесі ерекше маңызға ие болып отыр. Бұл процестер «Қазақстан Республикасындағы сот жүйесі және судьялардың мәртебесі» ҚР-ның Конституциялық Заңының ережелерінде, Азаматтық процестік кодексінде, Қылмыстық процестік кодексінде, ҚР-ның Әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы кодексінде айтылған. Журналымыздың оқырмандарына өздерінің ғылыми жоспарларын жүзеге асыруда өте кең перспективалар ашылууда.

Рухани жаңғыру – қоғамдық сананың қалыптасуы шаралары жүйесіндегі жаңа сөз. Бұл контексте адамның және азаматтың құқықтық мәдениеті және құқықтық тәрбиесі мәселелері бойынша, сондай-ақ қазіргі заманның өткір талаптарына адекватты көңіл бөле алатын, өзінің құқықтары мен бостандықтарын және заңды мүдделерін қорғауда төтеп бере алуға шақыратын өнертабыстар жаңа импульс алады.

2018 жыл Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің 90 жылдығы. Қазақстан тарихындағы алғашқы жоғарғы оқу орны отандық құқықтанудың атағын шығарған көптеген тамаша есімдерді біледі. 2018 жылдан бастап, журналдың әрбір номері Абай атындағы ҚазҰПУ-нің қалыптасуына және дамуына зор үлесін қосқан мемлекетіміздің атақты заңгерлеріне арналған рубликадан басталатын болады.

Құрметті оқырмандарымыз бен журналымыздың авторларына творчестволық табыстар тілей отырып, Қазақстан деп аталатын отанымызға адал қызмет көрсетуге тілектеспін.

Бас редактор



Б.Х. Төлеубекова

### Колонка главного редактора

Событием не только государственного, но и международного масштаба является конституционная реформа, проведенная в марте 2017 г. Она обозначила новые приоритеты в правовой политике Казахстана. Обрели новое звучание традиционные представления о внешних и внутренних функциях государства, объеме и содержании полномочий ветвей власти, месте, роли и направлениях прокурорского надзора за законностью. Не без оснований третья конституционная реформа признается ключевым фактором в модернизации казахстанской идеи о национальной самоидентификации, духовном обновлении современного общества. Программа «Рухани жаңғыру» носит многоаспектный характер. Одним из значимых аспектов является правовое обеспечение процесса реализации названной программы.

Конституционная реформа актуализирует многие научные подходы и темы, прежде всего, в сферах конституционного права, теории государства и права, административного права, гражданского права, предпринимательского права. Реформой охватываются практически все фундаментальные отрасли, включая уголовное, уголовно-процессуальное, уголовно-исполнительное и другие отрасли. Это означает, что перед юридическим сообществом стоит задача обновления и пополнения понятийно-категориального аппарата, обслуживающего соответствующие правоотношения, поиска новых либо модернизированных частнонаучных методов исследования проблем права, решение новых задач на основе более демократичных принципов и их гарантий.

Проблемы стабилизации общественных отношений не только внутри страны, но и вовне открывают новые перспективы в исследовании генезиса транснациональной преступности, поиска эффективных путей предупреждения и борьбы с нею. В данном контексте усиливается степень актуальности криминологических изысканий, затрагивающих интересы стран СНГ и дальнего зарубежья в обеспечении национальной и межгосударственной безопасности. На июльской 2017 г. встрече Президента Казахстана Н.А.Назарбаева с главами дипломатических представительств в связи с 25-летием со дня создания казахстанской дипломатической службы была особо подчеркнута миссия Казахстана в деле обеспечения стратегической стабильности и справедливости в мире. Астана в современном мире признается лидером международного антиядерного движения. Глава государства отметил, что в целом «проводимая в Казахстане многовекторная внешняя политика, международные инициативы нашли широкую поддержку и известность во всем мире». Все это является основой новых исследований в сфере истории государства и права, международного права, конституционного права зарубежных стран.

Особую значимость приобретают процессы реформирования судебной системы, предусматривающие переход с 5-и звеной к 3-х звеной инстанционности. Эти процессы затрагивают положения Конституционного Закона РК «О судебной системе и статусе судей в Республике Казахстан», Гражданского процессуального и Уголовно-процессуального кодексов РК, Кодекса об административных правонарушениях РК. Здесь открываются очень широкие перспективы для реализации читателями нашего журнала своих научных планов.

Духовное обновление – новое слово в системе мер формирования общественного сознания. В этом контексте свежий импульс получают изыскания по вопросам правовой культуры и правового воспитания человека и гражданина, способного адекватно реагировать на самые острые вызовы современности и отстаивать свои права, свободы и законные интересы.

Предстоящий 2018 год – год 90-летия Казахского национального педагогического университета им. Абая. Много замечательных имен, прославивших отечественную юриспруденцию, знает первое в истории Казахстана высшее учебное заведение. Начиная с 2018 года каждый номер журнала будет открываться рубрикой, посвященной выдающимся юристам страны, имевшим отношение к становлению и развитию КазНПУ им.Абая.

Дорогим читателям и авторам журнала желаю творческих успехов, плодотворного труда во благо Родины по имени Казахстан.

Главный редактор



Б.Х. Толеубекова



### **Editor's Column**

An event of not only state, but also international scale, is the constitutional reform held in March 2017. It outlined new priorities in the legal policy of Kazakhstan. The traditional notions of the external and internal functions of the state, the scope and content of the powers of the branches of power, the place, the role and directions of prosecutorial oversight of legality have acquired a new sound. Not without reason, the third constitutional reform is recognized as a key factor in modernizing the Kazakhstani idea of national self-identification, spiritual renewal of modern society. The program "Rukhanijanghyrtu" has a multidimensional character. One of the significant aspects is the legal support for the implementation of this program.

Constitutional reform actualizes many scientific approaches and topics, primarily in the areas of constitutional law, state and legal theory, administrative law, civil law, and business law. The reform covers practically all fundamental branches, including criminal, criminal procedure, criminal executive and other branches. This means that the legal community now has the task of updating and replenishing the conceptual-categorical apparatus that serves the relevant legal relations, searching for new or modernized private-science methods of researching law problems, solving new tasks based on more democratic principles and their guarantees.

The problems of stabilizing public relations not only inside the country, but also abroad, open new perspectives in the study of the genesis of transnational crime, searching for effective ways of preventing and combating it. In this context, the urgency of criminological research, affecting the interests of the CIS countries and foreign countries in ensuring national and interstate security, is growing. At the President of Kazakhstan N.A. Nazarbayev's meeting with the heads of diplomatic missions in connection with the 25<sup>th</sup> anniversary of the establishment of the Kazakh diplomatic service, held in July 2017, the mission of Kazakhstan in ensuring strategic stability and justice in the world was particularly emphasized. Astana in the modern world is recognized as the leader of the international anti-nuclear movement. The Head of state noted that, in general, "the multi-vector foreign policy pursued in Kazakhstan, international initiatives have found wide support and fame throughout the world." All this is the basis of new research in the field of the history of the state and law, international law, the constitutional law of foreign countries.

Of particular importance are the processes of reforming the judicial system, providing for a transition from a five-tiered to a three-tier instantiation. These processes affect the provisions of the Constitutional Law of the Republic of Kazakhstan "On the Judicial System and Status of Judges in the Republic of Kazakhstan", the Code of Civil Procedure and the Code of Criminal Procedure, the Code of Administrative Violations of the Republic of Kazakhstan. There are very broad prospects for the readers of our journal to realize their scientific plans.

Spiritual renewal is a new word in the system of measures for the formation of public consciousness. In this context, a new impetus is being given to research on the issues of legal culture and legal education of a person and citizen capable of adequately responding to the most pressing challenges of our time and defending their rights, freedoms and legitimate interests.

The upcoming 2018 – the year of the 90<sup>th</sup> anniversary of the Kazakh National Pedagogical University named after Abai. Many remarkable names that have glorified the national jurisprudence, know the first higher education institution in the history of Kazakhstan. Starting from 2018, each issue of the magazine will be opened with a column dedicated to outstanding lawyers of the country, related to the establishment and development of the KazNPU named after Abai.

Dear readers and authors of the magazine, I wish you creative achievements, fruitful work for the good of the Motherland named Kazakhstan.

Editor-in-Chief



B.Kh. Toleubekova

**КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ ҚҰҚЫҚ**  
**КОНСТИТУЦИОННОЕ ПРАВО**  
**CONSTITUTIONAL LAW**

УДК: 342  
МРНТИ: 10.15.01



*Б.Қ. Аққасов<sup>1</sup>*

*<sup>1</sup>Абай ат.ҚазҰПУ, Тарих және құқық институты, қылмыстық-құқықтық пәндер кафедрасының профессоры, т.ғ.к., Алматы қ, Қазақстан  
e.mail: [akkasov@mail.ru](mailto:akkasov@mail.ru)*

**КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ РЕФОРМА – УАҚЫТ ТАЛАБЫ**

*Аңдатпа*

Мақалада конституциялық реформа жобасының мәні мен маңызы жүйелі түрде жазылған. Елбасы ұсынған елімізді әлеуметтік-экономикалық және демократиялық дамыту мақсатында аса маңызды саяси мәселелер, яғни өкілеттіктерді мемлекеттік билік тармақтары арасында қайта бөлу мәселелері қаралған.

**Түйін сөздер:** Конституция; реформа; Үндеу; билік бөлінісі; Парламент; Үкімет.

*Б.К. Аккасов<sup>1</sup>*

*<sup>1</sup>к.и.н., профессор кафедрасы уголовно-правовых дисциплин  
Института истории и права Каз НПУ им.Абая г.Алматы, Казахстан  
e.mail: [akkasov@mail.ru](mailto:akkasov@mail.ru)*

**КОНСТИТУЦИОННАЯ РЕФОРМА – ВЕЛЕНИЕ ВРЕМЕНИ**

*Аннотация*

В статье подробно излагается суть и содержание проекта конституционной реформы, предложенного Президентом Нурсултаном Назарбаевым, о формировании конституционных институтов.

**Ключевые слова:** Конституция; реформа; декларация; Парламент; Правительство.

*В.К. Akkasov<sup>1</sup>*

*<sup>1</sup>Candidate of historical sciences, professor of department of criminal-legal disciplines  
Institute of history and law KazNPU of a name of Abay, Almaty, Kazakhstan,  
e.mail: [akkasov@mail.ru](mailto:akkasov@mail.ru)*

**THE CONSTITUTIONAL REFORM – COMMAND OF TIME**

*Abstract*

In article the essence and contents of the project of the constitutional reform offered by the President Nursultan Nazarbayev about formation of the constitutional institutes is in detail stated.

**Keywords:** Constitution, reform, declaration, Parliament, Government.

## Кіріспе

**Мақаланың өзектілігі:** Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың 2017 жылғы 25-қаңтарда жарияланған билік тармақтары арасында өкілеттіктерді қайта бөлу жөніндегі Үндеуінде айтылған мәселелер заман талабымен сәтті үндеседі. Ол мемлекеттік басқару жүйесін уақыт сұранысына сай құруды қамтамасыз етуге бағытталған. Үндеудің негізгі мәні – Президент өзінің бірқатар өкілеттігін Парламент пен Үкіметке береді, бұл мемлекетті басқарудың оңтайлылығын арттыру, бай тәжірибе өрісін кеңейту өркениетті елдерге тән.

Президенттің бүкілхалықтың талқылауға ұсынған бұл қадамдары қабылданған шешімдерге орай тактикалық, стратегиялық мәселелерді ұтымды жүзеге асырудың нақты мүмкіндіктерін береді.

Билік тармақтары арасында өкілеттіктерді қайта бөлу реформасы тиімді және жауапкершілікпен жұмыс істеу тепе-теңдігін құруымен де маңызды дер едік.

**Мақаланың мақсаты.** Мақаланы жазу негізінде, оқырман қауымға конституциялық реформа жобасының мәні мен маңызын түсіндіру болып табылады.

**Қазір заманның дидары өзгерді. Бізде өзгертуге тиіспіз. Сол себепті, мемлекеттің басқару жүйесінде жаңғыртатын кез келді. Мен елдің мүддесі мен заманның талабын, ұрпақтың болашағын ойлай отырып осындай байлам жасадым.**

## Нұрсұлтан Назарбаев

Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың конституциялық реформалардың жобасын жалпыхалықтық талқылауға ұсыну жөніндегі шешімі елдің бүгінгі мен келешегін, Мәңгілік Ел болуымызды тереңінен ойлағандығы деп таныдық.

Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың «Билік тармақтары арасында өкілеттіктерді қайта бөлу жөніндегі» арнайы Үндеуінде «Алдағы реформа біздің дамуымыздың қисыны мен тұтастай қазіргі заманғы даму қисынына арқа сүйейді делінген.

Негізгі мәні – Президент өзінің бірқатар өкілеттігін Парламент пен Үкіметке береді.

Күшті президенттік вертикаль бізге мемлекет қалыптастырудағы орасан қиындықтарды еңсеру барысында қажет болды. Қазіргі таңдағы мықты Президент институт мемлекеттің ұстанған бағытын өте жылдам әрі тиімді бағдарлап келді. Әсіресе, біз оның тиімділігін қалыптасу жылдарында, яғни Жоғарғы Кеңестегі реформалардың біртіндеп жылжуынан кейінгі уақытта бағаладық.

Бүгінгі демократия жағдайында белгілі бір даму жолын еңсеріп өткен қоғамда әр алуан әлеуметтік топтар мемлекеттік саясаттың қалыптасуына өзіндік септігін тигізіп, оған белсенді түрде атсалысып, белсенділік танытуда.

Ұсынылған реформалар шешім қабылдаудың жылдамдығын біршама азайтқанымен, оларға бұл құқықтарды Парламенттің өкілдігі атынан жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Екінші жағынан, қабылданған шешімдерді жүзеге асыру үшін келісіп әрекет етушілік кең етек жаяды.

Әрбір жаңа реформа, рет-ретімен, біртіндеп жүреді, демек, қоғамдағы әртүрлі ой – пікірлер есепке алынады деген сөз.

Ұсынылған реформалар, біздің қоғамда демократиялық еркіндікке жетелейтіні сөзсіз. Алдағы оң өзгерістер саяси партиялардың дамуына жана серпіліс әкеледі, өз кезегінде біздің азаматтар арасындағы партиялық бірегейлік күшейеді. Сондай-ақ жергілікті өзін-өзі басқарудың дамуына, әсіресе, оның орталық құрылымдары – жергілікті әкімдермен мәслихаттарға баса назар аударылған.

Осы өзгерістерге қарамастан, Президент басқару үрдісін бақылауды одан әрі жалғастырады, билік тармақтары арасында төрелік етеді және елдің тұрақты дамуына кепіл болып қала береді.

Нұрсұлтан Назарбаев президенттік жүйеге қатысты алғашқы ірі өзгерісті 2007 жылдың 21-мамырында жасағанын естеріңізге салуды жөн санадым. Яғни өзгеріс енгізілгеннен кейін Президент былай деді: «Осы Конституция өзгерістер арқылы басқару жүйеміз президенттік республика болып қала береді, ал Парламенттің өкілеттігін барынша кеңейтуге бағытталған жұмысты жүргізуді ұсынамын. Бұл реформалар бізді президенттік – парламенттік басқару моделіне алып келеді!!

Президенттік – парламенттік жүйе бұрынғы кеңестік мемлекеттерді зерттеген Шугарт пен Кэри деген ғалымдардың классификациясының өнімі болып табылады. Оған сәйкес парламенттік жүйенің элементтері маңызын жоймай, халық сайлаған президент жүйедегі өз орнын сақтайды.

Осылайша, президенттік, жартылай президенттік және парламенттік жүйеге толығымен ұқсамайтын модель қалыптасады. Бұл модельдің артықшылықтары мен кемшіліктеріне келсек, суперпрезиденттік және парламенттік жүйелер арасында орын алады.

Екі жүйенің бірінен екіншісіне өткісі келетін елдер жоғарыда аталған модельмен міндетті түрде бетпе-бет келеді. Конституция тұрғысынан алғанда, бұл модельдің парламенттік немесе суперпрезиденттік жүйеге ауысқанын көрсететін үш маңызды сала заң шығару, тарату және өкі-

леттігін тоқтату болып табылады. Яғни, «Президент заң шығару өкілеттігін өзіне қабылдай ала ма, парламенттің өкілеттігін тоқтата ала ма және министрлер кабинетін тарата ала ма?» деген сияқты сауалдар бар.

Қазақстан Ата Заңының ең үлкен ерекшелігі «күшті Президент, күшті атқару органы» қағидаларына негізделуінде жатыр. Елдегі басқару жүйесінің президенттік сипаты Қазақстан Ата Заңының 2-бабында белгіленген. Бұған қоса, осы бапта Қазақстанның мемлекеттік жүйесін анықтайтын үш маңызды тұрақты фактор көрсетілген. Оларға президенттік жүйе, унитарлық мемлекет және республика ұғымдары жатады. Конституцияда Мемлекет басшысының президенттік жүйедегі Президент артық өкілеттіктерге ие болғанын көруге болады.

Президент Н. Назарбаевтың Ата Заңға түзетулер арқылы өзгертуге талпынған өкілеттік пен жауапкершілік тепе-теңдігінде аталған баптарға кеңінен орын берілген.

«Президент Парламенттің қос қанатының (Сенат-Мәжіліс) төрағаларымен және Премьер – Министрмен келісіп, Парламентті тарата алады». Парламент Президенттің сұрауымен депутаттардың үштен екі бөлігінің басым дауыс беруімен заң шығару өкілеттігін ең көп дегенде бір жылдық мерзімге қабылдай алады».

Үкімет Президент және Ата Заңда белгіленген жағдайларда Парламент алдында жауапты болады. Президент өкілеттік берген Премьер – Министр Үкіметті құрып, Парламент сенімін алуға тиісті Қауіпсіздік Комитеті, Әділет, Ішкі істер, Қорғаныс және Сыртқы істер министрлерін Президент тікелей тағайындай алады.

Жоғарыда аты аталған өзгерістер жүзеге асырылған жағдайда Қазақстан өте маңызды табыстарға қол жеткізеді.

Біріншіден, өзгерістер жасалған жағдайда партиялармен Парламенттің тәжірибесі үлкен маңызға ие болып, саяси демократия бірте-бірте халықтың арасына кеңінен жайылады.

Екіншіден, заң шығару, атқару және сот билігі арасында тепе-теңдік жүйесі күшейтілетін болады. Бұл алда болуы ықтимал заңсыздықтардың алдын алуға қазірден де күштірек, рефлекстері дамыған мемлекеттік жүйеге алып келеді.

Үшіншіден, Қазақстанның соңғы кезеңде халықаралық аренада қол жеткізген жоғарғы беделінің бір көрінісі ретінде бағаланады.

Осылайша, кейбір орталарда демократия және заңның үстемдігі тұрғысынан сыналған Қазақстан халықаралық қолдау тапты. Бұған қоса, аталған үрдістің Түркі әлемінде және Еуразия кеңістігінде де ықпалы сезілетін болады.

Қазақстанның өз Конституциясын жетілдіру саласында жасаған осы күшті қадамы, тек қазақстандықтарда ғана емес, сонымен қатар Түркі әлемінде және барған сайын кеңейе түскен ортақ кеңістікте жоғары бағаланатын болады.

Ендігі арада қоғамда жүргізілетін кез келген реформа, кез келген өзгерістер болсын, солардың бәрі де елдің бірлігі мен ынтымағын ұымдастыруды одан әрі тереңдетуді көздегенде ғана табысты болары ешбір күмән-күдік туғызбауы керек. Бұған Елбасының өмірлік ұстанымы, жүргізіп келе жатқан саясаты мен реформалары айқын дәлел.

Конституциялық реформалардың жобасын Жалпыхалықтық талқылауға ұсыну жөніндегі Елбасының бұл жолғы шешімі де елдің бүгінгі мен келешегін, Қазақ елінің Мәңгілік Ел болуын тереңінен ойлағаны деп таныдық.

Сол үшін де Елбасына ризамыз!

### **Қорытынды**

Осыдан бір айдан астам уақыт бұрын Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев халыққа Үндеу арнап, елімізді әлеуметтік-экономикалық және демократиялық дамыту мақсатында аса маңызды саяси мәселе туралы мәселе көтерген болатын. Онда өкілеттіктерді билік тармақтары арасында қайта бөлу жөніндегі жұмыс тобы құрылып, аталған мәселе бір ай бойы халықтың ашық талқысына ұсынылған болатын. 2017 жылдың 1 – наурыз күні Мемлекет басшысы Нұрсұлтан Назарбаевтың қатысуымен аталған жұмыс тобының қорытынды отырысы өтті.

Онда азаматтардан түскен ұсыныс-тілектер сараланды.

Азаматтардан Конституцияның 63 бабына қатысты 6 мыңнан астам ұсыныс келіп түскен, олар Негізгі Заңның барлық тарауын қамтитынын мәлімдеді. Конституцияның 23 бабына және заңдарға 35 өзгеріс енгізілетіні белгілі болды.

Енгізілетін өзгерістердің басты мәні – Президенттің бірқатар өкілеттіктерін биліктің басқа тармақтарына қайта бөлу, – деді Елбасы.

Жұртшылық ұсынылған реформаларды талқылау жөнінен жоғары белсенділік танытты.

Мемлекет басшысының мәртебесімен өкілеттігін айқындайтын бөлімге қатысты 40-астам ұсыныс түсті. Ұсыныстардың көпшілігі Мемлекет басшысының өкілеттігін нығайтуға бағытталған.

Жалпы, Парламенттің өкілеттігіне қатысты, оның Үкіметті жасақтаудағы рөлін күшейту бастамасын қолдауға бағытталған 88 ұсыныс келген.

Атап айтқанда, парламенттік республикаға өту, бір палаталы Парламент жасау, депутаттық

корпусқа қою, жас шамасын арттыру сияқты талаптарды күшейту ұсынылды.

Үкіметтің Парламент алдындағы есептілігін күшейтуге қатысты Үкіметтің мәртебесі мен қызметі жөніндегі ұсыныстар қаралды.

Олардың қатарында Үкіметтің бүкіл құрамын міндетті түрде Мәжіліспен келісу, оның тек мәжіліс алдында ғана емес, тұтас Парламент алдында есепті болуы туралы талапты бекіту мәселесі бар.

Конституциялық кеңесті қалыптастыру тәртібін өзгертуге және оны Конституциялық сот ретінде қайта құруға бағытталған ұсыныстар болды.

Келіп түскен ұсыныстардың басым көпшілігі құқық қорғау органдары мен соттардың өкілеттігіне қатысты болды.

Атап айтқанда, Қазақстан Республикасы Конституциясының қолданыстағы редакциясында меншік құқығына қатысты 26-бапқа ұсынылған түзетулер талқыланды.

Нұрсұлтан Назарбаев Қазақстан азаматтарының пікірін ескеріп, 26-бапқа өзгеріс енгізбеуді ұсынды.

Сонымен бірге, жұмыс тобының мүшелері Мемлекет басшысын ел азаматтарының көпшілігі пәрменді президенттік вертикальді билікті сақтау қажеттігін айтып, кейбір өкілеттіктердің қайта бөлінуіне алаңдаушылық білдіріп отырғаны туралы хабардар етті.

Соңында Нұрсұлтан Назарбаев ұсынылған түзетулерді талқылау барысында ел азаматтары жоғары белсенділік танытқанын айта келіп, алдағы реформаның маңыздылығы мен өзектілігін тағы бір мәрте атап өтті.

– Мемлекет құрылымына ұсынылған өзгерістер қоғамымызды демократияландыру ісін күшейтіп, халық билігінің негізін одан әрі нығайтуға, Парламенттің рөлін Үкіметтің президенттік басқару нысаны алдындағы дербес-

тігі мен жауапкершілігін арттыруға бағытталған. Реформаның түпкі мәні де осында жатыр. Бұған қоса құқық қорғау және сот жүйесі қызметінің конституциялық негізі жаңғыртылады, конституциялық қадағалау жүйесі жетілдіріледі. Конституциялық құрылымымыздың мызғымастығына кепілдік те бекем бола түсті. Жақын арада Конституцияға енгізілетін өзгерістер жобасы Парламентке талқылау үшін ұсынылатын болады, – деді Қазақстан Президенті.

2017 жылғы 6 наурызда Қазақстан Республикасының Парламенті «Қазақстан Республикасына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Заңды қабылдап, Мемлекет басшысына қол қою үшін ұсыды.

Конституцияның 72-бабына сәйкес, Нұрсұлтан Назарбаев аталған заңды мемлекеттің қызмет қағидаттарына мен басқару нысанына негізделген, Конституцияда белгіленген құндылықтарға сәйкестігі тұрғысынан қарастыру үшін Конституциялық Кеңеске өтініш білдірді.

Міне, Конституцияға енгізілген өзгерістер мен толықтырулар қоғамды демократияландыруға, қоғамдағы өмірдің бүгінгі ағымына сай Қазақстан қоғамын құруға көмектесетіні даусыз. Сондықтан, біз осындай қазақстандық демократиялық эволюцияны қуаттауға тиіспіз.

*Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:*

1. Ұлы Даладағы мыңжылдық тарихтың жаңа дәуірі Мемлекет басшысы Нұрсұлтан Назарбаевтың Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 25 жылдығына арналған жиналыста сөз сөйледі. // Егемен Қазақстан. – №242(28970). – 16 желтоқсан 2016 ж.

2. Қазақстан Республикасы Президентінің билік тармақтары арасында өкілеттіктерді қайта бөлу мәселелері жөніндегі Үндеуі. // Егемен Қазақстан. – №17(28998). – 26 қаңтар 2017 ж.

3. Конституцияның 23 бабына өзгеріс енгізіледі // Егемен Қазақстан. – №43(290024). – 2 наурыз 2017 ж.

УДК: 342.7

МРНТИ: 10.15.59



*Е. Ч. Бонабаев<sup>1</sup>*

*<sup>1</sup>Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық институты, қылмыстық-құқықтық пәндер кафедрасының аға оқытушысы, з.ғ.к., Алматы қ., Қазақстан  
e-mail: [timsan\\_88@mail.ru](mailto:timsan_88@mail.ru)*

## **ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ КОНСТИТУЦИЯСЫНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ИНТЕГРАЦИЯЛЫҚ ҮДЕРІСТЕРДЕГІ ТРАНСФОРМАТОР РӨЛІ**

*Аңдатпа*

Мақалада мемлекеттің халықаралық шарттары бүкіл мемлекет атынан немесе жекелеген мемлекеттік органдар атынан жасалады. Бірақ бұл шарттар мемлекеттің еркімен санкцияланған, сондықтан да орындалуға міндетті болып табылады. Алайда халықаралық шарттарды жасайтын мемлекеттік органдардың иерархиясымен байланысты болатын өз иерархиясына ие Ережеде «жоғары және үкіметаралық деңгейлердегі кездесулер мен келіссөздер барысында қол жеткен уағдаластықтар» ұғымы халықаралық-құқықтық сипаты жоқ мынадай құжаттарда белгіленген міндеттемелер мен өзара түсіністікті білдіреді.

**Түйін сөздер:** құқық, ратификация, иерархия, шарт, әлемдік, халықаралық, саяси, қоғам, акт, ұйым, заң, ұлттық, тәуелсіздік.

*Е. Ч. Бонабаев<sup>1</sup>*

*<sup>1</sup>к.ю.н., ст. преподаватель кафедры уголовно-правовых дисциплин Института истории и права Каз НПУ им. Абая, г. Алматы, Казахстан  
e-mail: [timsan\\_88@mail.ru](mailto:timsan_88@mail.ru)*

## **ТРАНСФОРМИРУЮЩАЯ РОЛЬ КОНСТИТУЦИИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН В ПРАВОВЫХ ИНТЕГРАЦИОННЫХ ПРОЦЕССАХ**

*Аннотация*

Международные договорные отношения Республики Казахстан осуществляются от имени государства или государственных органов, обладающих соответствующими полномочиями. Процессы интеграции в правовой системе исключают произвольность и подчиняются определенной иерархии, где последняя выступает в качестве элемента условий, обязательных для достижения целей соглашений в процессе высших и межправительственных встреч и договоров.

**Ключевые слова:** право, ратификация, иерархия, договор, общество, международный, президент, закон, независимость

*Е. Ch. Borabayev<sup>1</sup>*

*<sup>1</sup>PhD in Law, senior teacher of department criminal and legal disciplines of Institute of history and rights of KazNPU of a name of Abay, Almaty, Kazakhstan  
e-mail: [timsan\\_88@mail.ru](mailto:timsan_88@mail.ru)*

## **THE TRANSFORMED ROLE OF THE CONSTITUTION OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN IN LEGAL INTEGRATION PROCESSES**

*Abstract*

The international contractual relations of the Republic of Kazakhstan are carried out on behalf of a gosudartv or public authorities having appropriate authority. Processes of integration in legal system exclude a prizvolnost and

submit to a certain hierarchy where the last acts as an element of the conditions obligatory for achievement of the goals of agreements in the course of the highest and intergovernmental вчтреч and contracts.

**Keywords:** right, ratification, hierarchy, contract, society, international, president, law, independence

### Кіріспе

**Өзектілігі** конституцияның 4-бабының 2-тармағы бойынша ратификацияланған халықаралық шарттар заңнамалық актілердің иерархиясында жоғары заң күшіне ие, барлық аумақта тікелей қолданылатын Конституциядан кейінгі орында орналасқан.

4-баптың 3-тармағында Республика бекіткен халықаралық шарттардың республика заңдарынан басымдығы болады және халықаралық шарт бойынша оны қолдану үшін заң шығару талап етілетін жағдайдан басқа реттерде, тікелей қолданылады деген ереже бекітілген.

1969 жылғы 29-мамырдағы халықаралық шарттар құқығы туралы Вена Конвенциясының 2-бабы 1-тармағының в-тармақшасында көрсетілгендей, мемлекеттің халықаралық шарттардың міндеттілігіне келісім берудің бірнеше нысандары бар: ратификациялау, қабылдау, бекіту, қосылу.

Мемлекеттің халықаралық шарттары бүкіл мемлекет атынан немесе жекелеген мемлекеттік органдар атынан жасалады. Бірақ бұл шарттар мемлекеттің еркімен санкцияланған, сондықтан да орындалуға міндетті болып табылады. Алайда халықаралық шарттарды жасайтын мемлекеттік органдардың иерархиясымен байланысты болатын өз иерархиясына ие.

Қазақстан Республикасының Президентінің «Қазақстан Республикасының халықаралық шарттарын жасау, орындау және денонсациялау тәртібі туралы» заң күшіне ие Жарлығына сәйкес шет мемлекеттермен Қазақстан Республикасының халықаралық шарттарын: Қазақстан Республикасының атынан (мемлекетаралық шарт); Қазақстан Республикасының Үкіметі атынан (үкіметаралық шарт); Министрліктер және мемлекеттік комитеттер, т.б. Қазақстан Республикасының орталық атқарушы органдар атынан және Қазақстан Республикасының Президентіне тікелей есеп беретін және бағынышты мемлекеттік органдар атынан (ведомствоаралық шарт) жасалады. Қазақстан Республикасының халықаралық ұйымдармен халықаралық шарттары Қазақстан Республикасының, Қазақстан Республикасы Үкіметі, министрліктер және мемлекеттік комитеттер, т.б. Қазақстан Республикасының орталық атқарушы органдары, Қазақстан Республикасының Президентіне тікелей есеп беретін және бағынышты мемлекеттік органдары атынан жасалады.

Президенттің осы Жарлығының 2-бабына сәйкес халықаралық шарттарды «жасау» Қазақстан Республикасының тиісті халықаралық шарттың міндеттілігіне келісімін білдіруі /бұл жердегі және бұдан кейінгі курсив біздікі – А.Е./ дегенді білдірсе, «қол қою»- кейін ратификациялау мен бекітуге жатпайтын халықаралық шарттардың міндеттілігіне келісімін білдіру тәсілі; «ратификациялау»- Қазақстан Республикасының халықаралық шарттарын Қазақстан Республикасының Парламенті бекіту жолымен міндеттілігіне келісімін білдіру тәсілі; «бекіту»- ратификациялауға жатпайтын Қазақстан Республикасының халықаралық шарттарын Қазақстан Республикасының Үкіметі бекіту жолымен міндеттілігіне келісімін білдіру тәсілі; «қосылу»- шарттың жасалуы кезінде Қазақстан Республикасы болмаған халықаралық шарттардың міндеттілігіне келісімін білдіру тәсілі; Көріп тұрғанымыздай, Қазақстан Республикасының халықаралық шарттарға келісім беруінің барлық тәсілдері ол үшін бұл халықаралық шарттар міндеттілігін білдіреді. Бірақ бұл кез келген халықаралық шарттардың нормалары өзінің міндеттілігінің арқасында ұлттық заңнама нормаларының алдында басымдыққа ие дегенді білдірмейді. Осындай қасиетке тек Парламент ратификацияланған халықаралық шарттар нормалары ие.

Егер де Қазақстан Республикасының халықаралық шарттарының түрлері және де олардың жасау, орындау, күшін жою тәртібі Қазақстан Республикасының Президентінің 1995 жылғы 12-желтоқсандағы «Қазақстан Республикасының халықаралық шарттарын жасау, орындау және денонсациялау тәртібі туралы» заң күшіне ие Жарлығы мен реттелсе, 1996 жылы 9 сәуірде қабылданған Қазақстан Республикасының Президентінің «Қазақстан Республикасының халықаралық шарттарын, жоғары және үкіметаралық деңгейлердегі кездесулер мен келіссөздер барысында қол жеткен уағдаластықтарды, Қазақстан Республикасы мүшесі болып табылатын халықаралық ұйымдардың шешімдерін орындау мәселелері туралы» №2940 Жарлығымен (07.05.04ж. №1361 ҚР Президентінің Жарлығымен өзгертулер енгізілген) «Қазақстан Республикасының халықаралық шарттары мен жоғары және үкіметаралық деңгейлердегі кездесулер мен келіссөздер барысында қол жеткен уағдаластықтарды іске асыру ережесі» (бұдан былай Ереже) бекітілді.

Жарлық мәтінінде ол «Қазақстан Республикасының сыртқы саяси бағытының бірлігін қамтамасыз ету, халықаралық шарттар мен келісушіліктердің, Қазақстан Республикасы мүшесі болып табылатын халықаралық ұйымдардың шешімдерін іс жүзінде іске асыруды бақылауды күшейту және оларды орындаудың біртұтас тәртібін орнату» шығарылғаны жазылған.

Ережеде «жоғары және үкіметаралық деңгейлердегі кездесулер мен келіссөздер барысында қол жеткен уағдаластықтар» ұғымы халықаралық-құқықтық сипаты жоқ мынадай құжаттарда белгіленген міндеттемелер мен өзара түсіністікті білдіреді:

Қазақстан Республикасының мемлекеттік және үкімет делегацияларының шет елдерге сапарлары мен шетелдік делегациялардың Қазақстан Республикасына осы тектес деңгейдегі сапарлары кезінде қабылданған бірлескен мәлімдемелері, декларациялары, коммюникелері мен басқа да құжаттары;

**Қазақстан Республикасының Президенті мен Қазақстан Республикасы** Үкіметінің тапсыруы бойынша қол қойылған немесе қабылданған ведомствоаралық сипаттағы бірлескен құжаттар;

Қазақстан Республикасы Президентінің, Қазақстан Республикасы Премьер-Министрінің кездесулері мен келіссөздерінің нәтижелері бойынша жасалған хаттамалар, меморандумдар, ноталар, хаттар мен тапсырмалар;

Қазақстан Республикасы Президентінің, Қазақстан Республикасы Премьер-Министрінің және оның орынбасарларының шет елдер, халықаралық ұйымдар, қаржы институттары, шетел компаниялары мен фирмаларының басшыларына жеке жолдаулары және хаттары.

Қазақстан Республикасы Президентінің 2004 жылғы 7-сәуірдегі №1361 заң күшіне ие жарлығына сай Ереже «Қазақстан Республикасы мүшесі болып табылатын халықаралық ұйымдардың шешімі» түсінігіне құрылтай құжаттарына көрсетілген тәртіппен қабылданған халықаралық ұйымдардың шешімі түсіндіріледі» деген 3-1 тармақпен толықтырылды.

Шарттарда және уағдаластықтарда, сондай-ақ халықаралық ұйымдардың шешімдерінде айқындалған мәселелер өздерінің күзіретіне енетін органдар олардың орындалуын қамтамасыз етеді. Осы мақсатта Қазақстан Республикасының органдары белгіленген уағдаластықтар, сондай-ақ халықаралық ұйымдардың шешімдері бар шарттың немесе құжаттың мәтінін алғаннан кейін екі апта мерзімде солар бойынша қабылданған міндеттемелерді орындау жөнінде нақты іс-

шаралар әзірлейді және оларды іске асыру жөнінде Қазақстан Республикасының Сыртқы істер министрлігіне ұсыныстар енгізеді. Өз кезегінде Қазақстан Республикасының Сыртқы істер министрлігі Қазақстан Республикасының мүдделі органдарының ұсыныстарын қорытындылауды қамтамасыз етеді, екі апта мерзімде нақты мерзімдер мен тікелей орындаушыларды көрсете отырып, жасалған шарттарды, қол жеткізілген уағдаластықтарды, сондай-ақ халықаралық ұйымдардың шешімдерін іске асыру жөніндегі іс шаралар жоспарын бекіту туралы Қазақстан Республикасының Премьер-Министрі өкімінің жобасын әзірлейді және оны белгіленген тәртіппен Қазақстан Республикасы Премьер-Министрінің Кеңесіне енгізеді.

Қазақстан Республикасы Премьер-Министрінің өкімімен бекітілген іс-шаралар жоспарына сәйкес, Қазақстан Республикасының органдары оны белгіленген мерзімде орындау жөнінде тиісті шаралар қолданады және Қазақстан Республикасының Сыртқы істер министрлігіне кемінде тоқсанына бір рет ақпарат табыс етіп отырады. Қазақстан Республикасының Сыртқы істер министрлігі тапсырмаларды жоспарда көрсетілген мерзімде орындауға ағымдағы бақылау жасау жөніндегі жұмыстарды жалпы үйлестіруді жүзеге асырады, халықаралық шарттар мен қол жеткен уағдаластықтарды, сондай-ақ халықаралық ұйымдардың шешімдерінің орындау жөніндегі іс-шаралар жоспарын іске асырудың барысы туралы қорытылған ақпаратты кемінде тоқсанына бір рет даярлайды және оны әрі қарай орындау жөніндегі ұсыныстармен бірге Қазақстан Республикасының Үкіметіне табыс етеді.

Қазақстан Республикасының Үкіметі қажет болған жағдайда, бірақ кемінде жарты жылда бір рет жоғары деңгейде қол қойылған мемлекетаралық шарттарды жүзеге асырудың барысы туралы қорытылған ақпаратты даярлайды және оларды әрі қарай орындау жөнінде Қазақстан Республикасының Президентіне ұсыныс енгізеді. Бақылаудан алып тастауды не іс-шаралар жоспарын орындауды жұмыс барысындағы бақылауға көшіруді Қазақстан Республикасының Премьер-Министрі немесе ол болмаған ретте оның міндетін атқарушы адам жүзеге асырады.

Жоғарыда аталған Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығының 11-бабына сай ратификациялауға орындалуы қолданыстағы заңдарды өзгертуді немесе жаңа заңдарды қабылдауды талап ететін, сондай-ақ Қазақстан Республикасының заңдарында көзделгеннен



өзге ережелерді белгілейтін шарттар, ҚР заңымен қарастырылған басқа да ережелерді орнататын шарттар, Қазақстан Республикасының Мемлекеттік шекарасының өтуі туралы, сондай-ақ Қазақстан Республикасының ерекше экономикалық аймағын және құрлықтық қайраңын межелеп бөлу туралы халықаралық шарттарды қоса алғанда, Қазақстан Республикасының басқа мемлекеттермен аумақтық межелеп бөлінуі туралы шарттар, қарусыздану немесе қару-жаракқа халықаралық бақылау жасау, халықаралық бейбітшілік пен қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөніндегі мәселелер бойынша, сондай-ақ бітімгершілік халықаралық шарттар мен ұжымдық қауіпсіздік туралы халықаралық шарттар, Қазақстан Республикасының мемлекетаралық бірлестіктер мен халықаралық ұйымдарға қатысуы туралы, егер мұндай халықаралық шарттар Қазақстан Республикасының егемендік құқықтарының бір бөлігін жүзеге асыруды оларға беруді көздейтін болса немесе олардың органдары шешімдерінің Қазақстан Республикасы үшін заңдық тұрғыдан міндеттілігін белгілесе, мемлекеттік қарыздары және Қазақстан Республикасының экономикалық және т.б. көмек көрсетуі туралы халықаралық шарттар жатады.

Конституцияның 54-бабының 7-тармағы Парламентке палаталардың бөлек отырысында мәселелерді әуелі – Мәжілісте, ал содан кейін Сенатта өз кезегімен қарау арқылы халықаралық шарттарын ратификациялау мен денонсациялау құқығын береді.

**Кей елдерде ратификация өзінен өзі ұлттық құқыққа белгілі бір өзгерістер енгізбейді,** себебі ратификациялау актілері мен оған заң күшін беру бір бірінен ажыратылған (Франция, Италия, Бельгия және т.б.). Басқа елдерде конвенцияны ратификациялау фактісі конвенцияны автоматты түрде ішкі құқықтың бір бөлігі етеді (Аргентина, Мексика және т.б.). Алайда екі жағдайда да арнайы заңдық актінің қабылдануын қажет етуі мүмкін. Бұл ішкі құқыққа өздері орындалмайтын, яғни ұлттық заңнамаға енгеннен кейін тиімді әрекет ету үшін оларды жүзеге асыратын арнайы шараларды қабылдауды талап ететін халықаралық нормалар енгенде ғана жүргізіледі.

Жалпы саяси сипаттағы нысандағы ұйымдасқан құқықтық шаралар жүргізумен (жаңа органдардың құрылуы, заңдық актілердің және т.б. қабылдануы) байланысты емес шарттар туралы сөз қозғалғанда шарттың орындалуы жөніндегі арнайы мемлекетшілік актінің қабылдануы қажет етілмейді.

С.В. Поленина Ресей Федерациясы Конституциясының 15-бабын талқылай келе, ол елдің құқықтық жүйесінің құрамдас бөлігі ретінде халықаралық құқықтың жалпыға танымал нормалары мен қағидаларын ғана емес, сонымен қоса Ресей Федерациясының халықаралық шарттарын қосады. Осылай Конституция, егер Ресей Федерациясының халықаралық шарттарында заңда қарастырылғаннан басқа ережелер қарастырылса, онда халықаралық шарттардың ережелері қолданылады деп заңнамалар мен кодекстер Негіздерінде көрсетілген ережеге жалпы сипат береді. Осындай конституциялық нормалардың пайда болуына тек егер «халықаралық шарттар» сөздерінің алдында «ратификацияланған» деген сөз тұрса ғана қолпаштауға болар еді [1].

Ратификациялау фактісіне нұсқау үкіметаралық және мекемеаралық шарттардың тұрақты өсіп жатқан жағдайында қажет. Бұл кезде егер шарт ратификацияланбаған болса, онда оны бекіткен органның заңды күшіне ие болуы керек, оның заң алдында басымдығы болмауы тиіс деген ереже жүреді. Бірақ бұл жағдайға әдебиеттер назар аударған болатын. Э.М.Аметистов дұрыс атап көрсеткендей, ратификация «шартқа ішкі заңның күші мен сипатын» бере алмайды [2]. М.Б. Касенова ратификацияны ұлттық құқықшығармашылық негіздердің бірі ретінде қарастыру қажет, егер ол халықаралық шартты жүзеге асыруға керек болса деп есептейді [3]. Б.И. Нефедов «ратификациялау актісі – бұл заң тиісті құқық қатынасының пайда болуымен, өзгеруімен, жойылуымен байланыстыратын, жалпы құқықтық нормаларды қолданудың жеке заңдық актісі» деп айтқан [4].

Қазақстан Республикасының Президентінің «Қазақстан Республикасының халықаралық шарттарын жасау, орындау және денонсациялау тәртібі туралы» Жарлығы Конституцияның халықаралық шарттарды ратификациялау туралы ережелерін одан әрі дамыта отырып, 10-баптың 1-тармағында: «Қазақстан Республикасының халықаралық шарттарын ратификациялауды Қазақстан Республикасының Парламенті іске асырады» деп көрсетті. Осы көрсетілген 2-тармағы ратификацияланған грамотаға Қазақстан Республикасының Президентінің қол қоюын қарастырады.

Ратификациялау және санкциялаудың басқа да түрлері – егеменді құқықтық жүйені басқа жат нормалардың тікелей енуінен қорғаушы механизм.

Құқық нормасы – бірнеше реттік әрекет ережесі. Сондықтан жат нормалар егеменді ұлттық

құқықтық жүйеге бейімделіп, оның құрамдас бөлігі болу үшін, басқалармен сәйкес болу үшін мемлекеттің қолдауына ие болуы тиіс. Басқа қоғамдық қатынастардан тыс жеке реттелетін қатынастың болуы мүмкін емес сияқты, тәжірибеде екінші нормалармен келісілмеген бір норманың қолдану мүмкін емес. Сондықтан да халықаралық-құқықтық ереже оның орындалуы мемлекетішілік қатынастарда қажет болғанда ғана ұлттық құқықтық жүйеге енгізілуі тиіс.

Басқаша айтқанда, барлық құқықтық жүйе, барлық нормативтік құқықтық актілердің жиынтығы, соның ішінде ұлттық құқықтық жүйеге енгізілген халықаралық құқықтың нормалары үйлесімді түрде бірге жұмыс жасауы керек. Әр уақытта осы құқықтық ережелер бойынша ұлттық құқық жүйесіндегі құқықтық нормалардың және халықаралық құқық жүйесіне әсері. Айтар болсақ осы халықаралық келісім шарттар және халықаралық құқық нормалары осы ұлттық нормалар арқылы реттеледі.

Осыған байланысты С.В. Поленина құқық-қолданушы органдар өз бетінен орындалмайтын конвенциялар ережелеріне сілтеме жасай ала ма және, ең бастысы, халықаралық конвенцияның өз бетінен орындалмайтын ережелері ұлттық заңнама нормалары алдында басымдықты пайдаланады ма деген сұрақтарды қояды. Жасап отырған алдау нәтижесі халықаралық-құқықтық құжатты мемлекеттің ресми тануға қатысты арнайы шараларды жүзеге асырмай-ақ халықаралық құқық нормаларын іске асыруы мүмкін екендігін көрсетеді және жоғарыда аталып өткендей, бұл көбінесе инкорпорация мен рецепция дәрежесінде болуы мүмкін.

**Заңнамада «тікелей» қолдану туралы, халықаралық құқық нормасының «тікелей» әрекеті туралы жиі айтылады.** Мысалы Қазақстан Республикасының Азаматтық Кодексінің 3-бабының 8-тармағында көрсетілгендей, «Қазақстан Республикасы бекіткен халықаралық шартта осы Кодекстің кеңістікте қолданылуының өзгеше ережелері белгіленсе, халықаралық шарттың ережелері қолданылады, Қазақстан Республикасы бекіткен халықаралық шарттардың осы Кодекстен басымдығы болады және халықаралық шартта оны қолдану үшін заң шығару қажет екендігі айтылған жағдайларды қоспағанда, тікелей қолданылады».

Ратификациялауға тек елдің дамуына стратегиялық маңызы бар халықаралық шарттар жатуына байланысты қазақстандық ғалымдар мен практиктер Ғ.С. Сапарғалиев, Б.А. Мұхамеджанов, Л.Жанұзақова, Р.Сақиева ұлттық құқық жүйесі мемлекеттің егеменді

құқықтарының іске асу процесінде қалыптасады және мемлекеттік егемендікті қамтамасыз етуге қызмет етуі тиіс болғандықтан мұндай халықаралық шарттар ұлттық құқық жүйесінің ішкі бірлігін бұзып жатқан жоқ па, егемендікке қауіп тудырып отырған жоқ па деген сияқты сұрақтарды қояды [5]. Шынында да А.К. Котов көрсеткендей, қоспалаталы Парламенттің 1996 жылдың қаңтарынан 1999 жылдың желтоқсаны аралығындағы бес сессиясының нәтижесінде олар әрекет етіп отырған құқыққа қатысты мыңнан жоғары актілерді қабылдады. Оның ішінде Республика Парламенті ратификациялаған 193 халықаралық-құқықтық шарттарды, конвенцияларды, Парламенттің және оның палаталарының сәйкесінше қабылдаған ережелерін қосқанда 506 заңдар бар [6].

Қандай да болмасын мемлекет ішіндегі қауыпсіздікті және қорғаныс саласындағы оған қоса халықаралық нормативтік актілерді және өте маңызы бар құжаттарды халықаралық деңгейде көрсетеді. Кей зерттеушілердің байқауынша, заң жобасы жұмыстарының салалары бойынша Үкімет жоспарлары әрқашан негізделген және шынайы сипатқа ие емес. Оның дәлелі ретінде Үкіметтің заң жобасын дайындаудағы әртектілік мен шашыраңқылықты, олардың Парламентке жүйесіз енгізілуін айтуға болады.

Нормалардың бір-біріне қайшы келуі және келіспеуі құқықтық реттеудің бұзылуына әкеліп соғады және соған орай оның тиімділігін ел көлемінде ғана емес, халықаралық құқық тәртібінде де төмендетеді. Заңгер-практиктерге жиі өзгеріп отыратын заңнаманың кей тұстарын көру қиынға соғады, ал кейбір жаңа нормативтік құқықтық актінің (әсіресе, заңға сәйкес актілер) пайда болу сәтін байқап та үлгермейді.

Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес келмейтін халықаралық шарттардың ратификациялануының мүмкіндігі әбден аз десе де болады. Себебі Негізгі Заңда халықаралық-құқықтық қызметтің негізділігі мен оның дәлдігіне жауап беретін мемлекеттік органдардың шегі көрсетілген.

40-баптың 1 тармағы Қазақстан Республикасының Президентін мемлекеттің басшысы, мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатының негізгі бағыттарын айқындайтын, ел ішінде және халықаралық қатынастарда Қазақстанның атынан өкілдік ететін ең жоғары лауазымды тұлға ретінде анықтайды. Конституция бойынша, Президент «келіссөздер жүргізеді және Республиканың халықаралық шарттарына қол қояды; ратификациялау грамоталарына қол қояды» (44 бап, 11 тармақ). Сонымен бірге, Пре-

зидент – халық пен мемлекеттік билік бірлігінің, Конституцияның мызғымастығының, адам және азамат құқықтары мен бостандықтарының нышаны әрі кепілі (40 бап, 2 тармақ), ол тек ғана Конституция шегінде қызмет етуге міндетті.

1995-жылы 30 тамызда Конституция қабылданғаннан бастап Парламент өз жұмысын бастағанға дейін 1995-жылдың 6 қыркүйегіндегі «1995-жылы 30 тамызда өткен референдумда Конституция қабылдануы байланысты Қазақстан Республикасының мемлекеттік органдарының қызметін қамтамасыз ету және Республиканың халықаралық шарттық міндеттемелерін орындау бойынша шаралар туралы» Қазақстан Республикасының Президентінің Жарлығына сәйкес бірінші шақырылымдағы Республика Парламентінің бірінші сессиясы өз жұмысын бастағанға дейін Қазақстан Президенті мемлекеттік маңызы бар көптеген өкілеттіліктерді жүзеге асырды.

Олардың ішінде, Қазақстан Республикасының Премьер-Министрін, Бас Прокурорын, Ұлттық Банкінің Төрағасын, Ұлттық қауіпсіздік Комитетінің Төрағасын лауазымдарына тағайындау, Қазақстан Республикасы Жоғары Сотының Төрағасын, Жоғары Сот алқаларының төрағаларын, судьяларын лауазымына тағайындау мен оларды лауазымынан босату, Республиканың Конституциялық Сотының Төмен судьяларын, Республиканың Жоғары Арбитраждық Сотының Төрағасы мен судьяларын лауазымынан босату, Қазақстан Республикасының Орталық сайлау комиссиясының Төрағасын, оның орынбасарлары мен хатшысын, мүшелерін лауазымына тағайындау мен оларды лауазымдарынан босату, Қазақстан Республикасының Бас Прокуроры мен соттарының судьяларын қол сұқпаушылығынан айыру және Қазақстан Республикасының халықаралық шарттарын ратификациялау мен денонсациялау бар.

Халықаралық шарттардың Конституцияға сәйкестігіне кепіл болатын, оларды «сүзгіден» өткізетін Парламент мен Конституциялық Кеңес бар. 54-баптың 1-тармағына сәйкес «Парламент палаталардың бөлек отырысында мәселелерді әуелі – Мәжілісте, ал содан кейін Сенатта өз кезегімен қарау арқылы 1) заңдар қабылдайды, ...7) Республиканың халықаралық шарттарын ратификациялайды және олардың күшін жояды.

Конституциялық Кеңес Қазақстан Республикасы Президентінің, Сенат Төрағасының, Мәжіліс Төрағасының, Парламент депутаттары жалпы санының кемінде бестен бір бөлігінің, Премьер-Министрдің өтініші бойынша: Парламент қабылдаған заңдардың Республика Кон-

ституциясына сәйкестігін Президент қол қойғанға дейін қарайды (72-бап, 1-тармақтың 2-тармақшасы); Республиканың халықаралық шарттарын бекіткенге дейін олардың Конституцияға сәйкестігін қарайды (72-бап, 1-тармақтың 3-тармақшасы); Бұл жағдайда Конституцияның 73-бабының 2-тармағына сәйкес «тиісті актілерге қол қою не оларды бекіту мерзімінің өтуі тоқтатыла тұрады».

**Конституциялық Кеңес өтініштер түскен күннен бастап бір ай ішінде өз шешімін шығарады.** Егер мәселе кейінге қалдыруға болмайтын болса, Республика Президентінің талабы бойынша бұл мерзім он күнге дейін қысқартылуы мүмкін. Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес емес деп танылған заңдар мен халықаралық шарттарға қол қойылмайды не, тиісінше, бекітілмейді және күшіне енгізілмейді (74-бап, 1-тармақ).

Егер Республика Конституциясына қайшы келетін халықаралық шарт ратификацияланып қойған болса, соның нәтижесінде белгілі бір қайшылықтар туындаса, Конституцияны қорғауға үшінші билік – сот билігі шығады. Ол Республика Конституциясының, заңдарының, өзге де нормативтік құқықтық актілерінің, халықаралық шарттарының негізінде туындайтын барлық істер мен дауларға қолданылады (76-бап, 2-тармақ). Соттар шешімдерінің, үкімдері мен өзге де қаулыларының Республиканың бүкіл аумағында міндетті күші болады (76-бап, 2-тармақ). Қазақстан Республикасында сот органдары тек конституцияда белгіленген заңдар арқылы жүзеге асырады. Соттар істі қарау барысында тек заңда көрсетілген баптармен ғана жүзеге асырады. Мұндай жағдайда Конституциялық Кеңес соттың өтініштерін (72-бап, 2-тармақ) белгіленген мерзімде қарастырады, бірақ Конституциялық Кеңеске өтініш пәні болып ратификацияланған немесе кез келген басқа халықаралық шарттар табыла алмайды және бұл Конституциялық Кеңестің құзіретін шектейді.

Конституцияның 4 бабының 4 тармағында жазылғандай, заңдылықтың негізгі кепілдерінің бірі – ол жариялылық. Оған сәйкес, барлық заңдар мен Республика мүшесі болып табылатын халықаралық шарттар жарияланады. Азаматтардың құқықтары, міндеттері мен бостандықтарына қатысты нормативтік құқықтық актілердің ресми жариялануы оларды қолданудың міндетті шарты болып табылады.

Қазақстанның ұлттық құқықтық жүйесінің, азаматтарының құқықтары мен міндеттерін сыртқы факторлардан Конституциямен осынша

қорғалуы әбден түсінікті. Тіпті Ресей секілді жағымсыз алып держава өз елінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету міндеттері мен заңнаманың сәйкестілік мәселесіне мазасызданады. Ресей мамандарының көрсетуі бойынша, отандық ауылшаруашылықтағы дағдарыстың негізгі себептерінің бірі: «Ресей заңгерлері Халықаралық қайта құру және даму банкінің Ресейдің тағамдық қауіпсіздігін бұзуға бағытталған талаптарын заңды түрде ресімдеуге асығыс қадам жасады Ауылшаруашылығындағы дағдарыс сапалы түрде белгілі бір мақсаттармен ұйымдастырылған». Еуразияшылдықтың алғашқы идеологы Н.С. Трубецкийдің мына сөздері еске еріксіз түседі: «Ресейге көмек көрсететін романо-германдық державалар бұны филонтропиялық тілек-ниеттерімен жасамайды және бұл көмекке айырбас ретінде Ресейді өзінің колониясы ретінде алуға тырысады» [7].

### Қорытынды

Шартқа отырған кезде мемлекеттер шарттың күшіне ену мерзімі мен тәртібін алдын ала келіседі. Мұндай ереже немесе келісім болмаған жағдайда келісімге қатысушы барлық мемлекеттер осы шарттың міндеттемелігіне келісім берген кезден бастап күшіне енеді. Егер мемлекеттің шартқа қатысты міндеттілікке келісімі шарт

күшіне енгеннен кейін белгілі бір мерзіммен анықталса, егер шартта өзгеше көзделмесе, шарт бұл мемлекет үшін олар көрсеткен мерзім ішінде енеді. Конвенция, егер бұл шарттың өзінде көзделсе, немесе келісімге қатысушы мемлекеттер бұл туралы басқалай келісімге келсе шарттың немесе бір бөлігінің уақытша қолданылуын да қарастырады.

Халықаралық құқық барлық жағдайда халықаралық құқықтың ұлттық құқықтан бұлтартыссыз, сөзсіз басымдығын талап етпейді. Әрбір мемлекет өзі үшін халықаралық құқық пен өзінің ұлттық құқығы арақатынасының деңгейін, тәртібін, нысанын орнатады. Міне осы жағдайда мемлекеттің егемендігі көрінеді. Дегенмен, халықаралық шартқа кіргеннен кейін, өзіне белгілі бір міндеттерді ала отырып (барлық шарт бойынша немесе бір бөлігі бойынша), мемлекет оларды адал орындауға міндетті. Міне осыдан мемлекеттің халықаралық аренадағы өркениетті тәртібі көрінеді.

Осылай, Қазақстан Республикасының Конституциясы жеткілікті мөлшерде Қазақстан Республикасында халықаралық шарттардың орындалуын қамтамасыз етеді және сыртқы жағымсыз әсерлерді жоюға кепілдік береді.

### Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Панина А.Б. *Трудовое право: Схемы, комментарии: Учебное пособие.* – М.: Новый Юрист, 1998. – 128 с.
2. Аметистов Э.М. *Международный договор и советский закон//Тр. ВНИИСЗ.* – М., 1979. – Вып. 14. – С. 155.
3. Касенова М.Б. *Исполнение международно-правовых договорных норм в СССР: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук.* – М., 1987. – 24 с.
4. Нефедов Б.И. *О юридической природе актов ратификации международных договоров// Международное и внутригосударственное право: Проблемы сравнительного правоведения.* – Свердловск, 1984. – 131 с.
5. Сапарғалиев Г.С., Мухамеджанов Б., Жанузакова Л., Сакиева Р. *Правовые проблемы унитаризма в Республике Казахстан.* – Алматы: Жеты Жарғы, 2000. – 312 с.
6. Котов А.К. *Конституционализм в Казахстане: опыт становления и эффективность механизма власти.* – Алматы: КазГЮА, 2000. – 288 с.
7. Цит.по: Ким Ю. *Роль Конституции Республики Казахстан как Основного Закона в обеспечении законности и правопорядка//Правовая реформа в Казахстане.* – 2000. – №1(5). – С. 3-7.

**МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ ТАРИХЫ**  
**ИСТОРИЯ ГОСУДАРСТВА И ПРАВА**  
**HISTORY OF STATE AND LAW**

УДК: 343.97  
МРНТИ: 10.09.91



*С.Р. Буранбаева<sup>1</sup>*

*<sup>1</sup>старший преподаватель кафедры Уголовно-правовых дисциплин  
Института истории и права КазНПУ имени Абая, г.Алматы, Казахстан  
e-mail: miss.saliman@mail.ru*

**ПРИНЦИПЫ В ОБЫЧНОМ ПРАВЕ КАЗАХОВ**

*Аннотация*

В данной статье освещаются принципы обычного права казахов, где сохранялись нормы и целые институты, корни которых уходят в глубокое историческое прошлое. Поэтому зачастую очень трудно отличить позднейшие его нормы от древнейших. Почти невозможно установить точное время появления тех или иных правовых обычаев. Примером может служить такой древнейший институт, как кровная месть, который не был полностью изжит из общественной жизни казахов, несмотря на утвердившийся в обществе принцип выкупа (куна).

Всем известно, что обычное право – явление стадияльное. Почти всем народам мира на определенной стадии экономического и правового развития известен период господства обычно-правовых установлений, имевших важное социально-регулятивное и управленческое значение. Такой период у многих народов был недолгим, переходным и ограничивался средневековой эпохой. Казахское право в своей древней форме проявляло удивительную жизнеспособность и стойкость влиянию инациональных систем (мусульманского, монгольского права, русского законодательства и др.), пережило свою эпоху и продолжало сохранять и выполнять регулятивную, управленческую, объединительную, охранительную и гуманистическую функции, вплоть до новейшего времени, отчасти до начала XX в.

**Ключевые слова:** история Казахстана; уголовное право; политический строй; шариат; присоединение Казахстана к России, мусульманское право.

*С.Р. Буранбаева<sup>1</sup>*

*<sup>1</sup>Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық институты, Қылмыстық-құқықтық  
пәндер кафедрасының аға оқытушысы, Алматы қ., Қазақстан  
e-mail: miss.saliman@mail.ru*

**ҚАЗАҚ ӘДЕТ-ҒҰРЫП ҚҰҚЫҒЫНДАҒЫ ҚАҒИДАЛАР**

*Аңдатпа*

Бұл мақалада тамыры терең тарихқа кеткен дәстүрлі қазақ құқығының қағидалары сақталған нормалар мен небір институттар қарастырылады. Сондықтан да қайсібір жағдайда кейін пайда болған нормаларды бұрынғы нормалардан ажырату қиындық тудырып жағады. Белгілі бір құқықтық дәстүрлердің нақты пайда болу уақытын табу мүмкін емес. Бұның мысалы ретінде қоғамда орнатылған құн алу қағидасына қарамастан, қазақтардың қоғамдық өмірінен әлі де ұмыт болып кете қоймаған кек алу түріндегі ескі институтты айтуға болады.

Бәрімізге белгілі дәстүрлі құқық – кезенді құбылыс. Дәстүрлі-құқықтық қатынастардың әмірлігінің болуының әлеуметтік-реттеушілік және басқарушылық тұрғыдан маңызды болғандығын экономикалық және құқықтық дамудың белгілі бір кезеңіндегі әлем халқының барлығына белгілі болғандығын байқауға болады. Мұндай кезең орта ғасырлық дәуірде көптеген халықтар үшін қысқа, өтпелі және шектеулі болды. Қазақ құқығы өзінің ескі нысанында (мұсылмандық, монғол құқығының, орыс заңнамасының және т.б.) ерекше өміршеңдігін және инновациялық жүйелерге ықпалының төзімділігін көрсетіп, өз дәуірінен өтіп жаңа уақытқа дейін, тіпті XX ғасырдың басына дейін реттеушілік, басқарушылық, біріктірушілік, қорғаушылық және ізгілік функцияларын сақтап қалуды жалғастырды.

**Түйін сөздер:** Қазақстан тарихы, қылмыстық құқық, саяси құрылыс, шариғат, Қазақстанның Ресейге қосылуы, мұсылмандық құқық.

S.R. Buranbaewa<sup>1</sup>

<sup>1</sup>Senior Teacher of department of Criminal and legal disciplines of Institute of history and the right of KAZNPU of a name of Abay, Almaty, Kazakhstan  
e-mail: miss.saliman@mail.ru

## PRINCIPLES IN THE CUSTOMARY LAW OF THE KAZAKHS

### Abstract

In this article освещаются принципы уголовного права как принципы одной из отраслей системы права, все признаки принципов права являются inherent that in general and that can be certain as fundamental ideas reflecting moral, political and legal ideas about applied by society уголовно-правовых measures of fight against criminality by prohibition of certain publicly-dangerous acts as crimes under threat of criminal responsibility each, who will accomplish such act, and also determine maintenance of criminal law and realized in legal relationships.

In the article relies, that principles of criminal law it is been fundamental initial normatively-legal beginning, being characterized universality, general meaningfulness and higher imperativeness. As ideas, being the product of the human thinking, principles form an idea about a due in a criminal law, about what it is required him to be. They determine his essence, maintenance of his institutes, conformity to law of social development of уголовно-правовых norms. They pierce all fabric of criminal statute, have steady character of requirement, obligatory for a legislator and pravoprimenitelnih organs.

**Keywords:** history of Kazakhstan; criminal law; political system; Sharia; Kazakhstan's accession to Russia, Muslim law.

### Введение

В дореволюционном казахском обществе, не знавшем письменного права, обычно-правовые установления имели важнейшее социально-регулятивное и управленческое значение.

Казахское право, имеющее более, чем длительную историю, перешагнуло свою эпоху. До начала XX века казахское обычное право продолжало сохранять свою регулятивную функцию. Академик С.З. Зиманов такую долговечность казахского права объясняет двумя факторами: во-первых, хозяйственно-бытовыми и мировоззренческими основами кочевой цивилизации на обширной территории. Во-вторых, максимальным приближением казахского обычного права к самому народу, к логике его жизни [1, с.7].

Однако, несмотря на древнее происхождение обычного права, оно стало объектом детального изучения и анализа лишь только с XIX века.

Условно в изучении казахского традиционного права можно выделить три основных этапа: I этап – период с XIX до начала XX вв.; II этап – период с 1917 года (победа Октябрьской революции) до 1990 года; III этап – период с 1991 года по настоящее время [2, с.105].

Первые попытки изучения обычного права казахов были предприняты еще в XVIII – XIX вв. Благодаря запискам, заметкам и трудам таких исследователей края, как Н.А. Аристов, Л.Ф. Баллюзек, С.Б. Броневский, Ч.Ч. Валиханов, В.В. Вельяминов – Зернов, Э.С. Вульфсон, Я. Гурлянд, А.И. Добромислов, М. Козлов, Н.И. Красовский, И.И. Крафт, А.И. Левшин, Ф. Леонтович, П.Е. Маковецкий, Г.Н. Потанин, В.В. Радлов, П.П. Румянцев, Н. Рычков, Л.А. Словохотов, И.П. Шангин, А. Янушкевич, и др., был выявлен и собран огромный эмпирический материал, создавший определенный фундамент для дальнейших научных изысканий в данном направлении.

Значительный вклад в изучение проблем казахского обычного права внесли казахские просветители Ч.Ч. Валиханов, И. Алтынсарин, Абай Кунанбаев, видные представители казахской интеллигенции А.Н. Букейханов, Ж. Досмухамедов, А. Байтурсунов, Ж. Акпаев, Б. Каратаев и др.

Интерес к обычно-правовой системе казахов возрос в советское время. Однако исследования, проводимые в этот период в области обычного права казахов, носили односторонний, сугубо

классовый характер. Проявлялось это, прежде всего в том, что институты традиционного казахского права объявлялись пережитками патриархально-родового строя, всячески критиковались, а само

Существует множество причин для тщательного изучения тесных взаимоотношений между правовыми нормами, действующими в развитых обществах, и теми типами норм, которые встречаются в менее развитых или обществах более ранних культур. Социологи подчеркивают, что даже в развитых обществах право существует на нескольких уровнях, для правильного понимания механизма его действия недостаточно сосредоточить внимание исключительно на изучении сложных и изощренных документов, содержащих правовые нормы. Необходимо также рассмотреть социальные нормы, лежащие в его основе и в значительной степени обуславливающие его функционирование, т.е. то, что называют «живым правом» общества [1, с.8]. Более того, если проанализировать правовые системы наиболее развитых государств с точки зрения их исторического происхождения, то необходимо проследить их становление с того периода, когда условия жизни напоминали те, что характерны для обществ более ранних культур. Чтобы попытаться понять значение права как инструмента социального контроля, необходимо проанализировать, каким образом регулирующие предписания действуют в разных типах общества. Это не только позволит установить, существуют ли во всех известных типах общества нормы, которые можно квалифицировать в качестве правовых, но и даст возможность увидеть сквозь призму наглядного материала более простых форм общества глубинные корни правовых процессов, происходящих в более сложноорганизованных общественных устройствах.

Нормы действующие в менее развитых обществах, часто называют «обычным правом», одним из источников которого является обычай. Обычное право – исторически первичный тип правовой системы. Это явление сложное и многоаспектное, отличное от правовой системы, состоящей из санкционированных государством законов. Это отличие кроется в историческом контексте, социально-политическом смысле, во внутренней сути и содержании, во внешней форме и возможностях регулирования поведения и влияния на него.

Одной из культурных ценностей, продуктом и наследием тюркоязычной кочевой цивилизации является казахское право. Формируясь в рамках кочевой цивилизации, оно складывалось на базе

правовых воззрений и жизнестойких нормативов кочевых и полукочевых объединений, сменявших друг друга на протяжении многих столетий, в основном тюрских, а иногда и нетюрских государственных образований и народов, населявших территорию Казахстана. Имея тысячелетнюю историю, казахское право вобрало в себя обычаи, традиции и полезные модели нормативных активов, адекватных и приспособленных к условиям общежития полукочевых объединений. Оно старше казахского государства и самих казахов как сложившейся этнической общности, и утверждение его условно относится к XIV-XVIII вв. Казахское право, основными источниками которого были обычно-нормативная система и культурные традиции Великой степи, – явление конкретно-историческое и культурно своеобразное, которое формировалось на протяжении веков, в зависимости от естественно-природных условий, окружающих казахский народ. То есть это явление не одноактного действия человека, а им же выстраданная необходимость, которая соответствует им же выработанному отношению к природе, обществу и к другому человеку [2, с.110].

Обычное право – явление стадияльное. Почти всем народам мира на определенной стадии экономического и правового развития известен период господства обычно-правовых установлений, имевших важное социально-регулятивное и управленческое значение. Такой период у многих народов был недолгим, переходным и ограничивался средневековой эпохой. Казахское право в своей древней форме проявляло удивительную жизнеспособность и стойкость влиянию инонациональных систем (мусульманского, монгольского права, русского законодательства и др.), пережило свою эпоху и продолжало сохранять и выполнять регулятивную, управленческую, объединительную, охранительную и гуманистическую функции, вплоть до новейшего времени, отчасти до начала XX в.

Говоря о казахском обычном праве, необходимо обратить внимание на два важных момента. Первый состоит в том, что правовые понятия, принципы, институты непрерывно и последовательно развивались на протяжении веков, причем каждое последующее поколение сознательно продолжало работу предыдущего. Второй заключается в том, что этот сознательный процесс последовательного развития, для которого характерна преемственность, непрерывность и накопление опыта, воспринимается (или воспринимался когда-то) как процесс не только перемен, но и органического роста.

Правовая жизнь кочевого общества опиралась на духовный политический, государственный опыт прошлого и прежде всего на Великий Степной закон. Степной закон кочевников воспринимался как связное целое, единая система, «организм». Жизнеспособность понятия «организм» или системы права зависела от уверенности в продолжающемся характере права, его способности расти на протяжении веков и поколений. Организм права продолжает жить только потому, что в нем есть встроенный механизм органических изменений. Представляется, что рост права имеет внутреннюю логику изменения – это не только приспособление старого к новому, но и часть общей модели изменений. Процесс отражает некую внутреннюю необходимость. Предполагается, что изменения не происходят случайно, а путем нового истолкования прошлого стремятся удовлетворить потребности сегодняшнего дня и будущего.

Нормы обычного права не предназначались для непосредственного, буквального применения и исполнения. Они выступали как классический образец (эталон) дисциплины и порядка. Основное в нормах обычного права – это их внутреннее содержание, лежащие в их основе принципы. Главное назначение – реализация принципов без искажения их сути и содержания. Например, в области преступлений и наказаний – это принципы кровной мести и уплаты куна; в области семейно-брачных отношений – экзогамный запрет до седьмого колена включительно; в области осуществления правосудия – принципы справедливости, открытости и красноречия. Нормы обычного права служили этому и часто для этого «жертвовали» своей формальной стороной. Для реализации принципов нормы обычного права варьировали, приспособляясь к различным условиям среды применения. А это означало, что гораздо больше простора оставалось для убеждений и мнения людей, для их представлений и взглядов. Из этого возникали правовые процедуры, всецело опирающиеся на обряд и символ, и в этом смысле очень формальные. Но по той же причине материальное право было пластично и в значительной степени неформально. Одна и та же норма могла по-разному выражаться, иметь несколько вариантов и видоизменяться. Эта изменчивость была показателем их способности откликаться на малейшие изменения в общественных отношениях. Это было единственным способом обеспечения устойчивости, прочности лежащих в их основе принципов. Лишь допустив разнообразие и многовариантность вида, можно обеспечить одномерность

и устойчивость всей системы обычного права. Таким образом, обычное право – это, в первую очередь, система правовых принципов, взглядов, воззрений и система норм, обеспечивающих реализацию первых. Взгляды и воззрения выступали основой порядка в казахском обществе, руководством к действию. Появление взглядов и представлений правового содержания влекло за собой возникновение принципов, наделенных соответствующей регулятивной силой. А это в свою очередь вызывало к жизни новые нормы, направленные на разрешение различных ситуаций, многочисленных жизненных противоречий и споров. Принципы действовали совместно с правовыми понятиями, дополняли, обогащали друг друга и как бы стимулировали появление и развитие правовых понятий. Правовые принципы в кочевом обществе, по сравнению с правовыми понятиями, были более близки к правовой действительности, практике, к сфере споров.

Правовые (или юридически значимые) принципы – идеи кочевников условно можно разделить на несколько групп: главный (основной) принцип, промежуточные (общие) и частные принципы [3, с.20].

Эти принципы были между собой взаимосвязаны, определяли общую структуру правовой системы и обеспечивали ее внутреннее единство.

Главный принцип, основное требование правовой жизни кочевников: «Малым – жанымның садағасы, жаным – арымның садағасы» («Ради жизни пожертвую скотом, ради чести пожертвую жизнью»). Этот принцип был основополагающим началом для всех сфер правовой жизни. Промежуточные (общие), частные принципы и нормы правовой системы действовали в рамках этого главного принципа и контролировались им. К общим принципам относились: «Кешірімді болу», «Сөзге тоқтау» («уметь прощать», «внимать словам»). Особенность общих принципов заключалась в том, что они выступали как связующее звено между главным и частными принципами. Частные принципы действовали в рамках своей отрасли, укрепляли связи этой отрасли со смежными отраслями права, чем достигали цели обеспечения стабильности основ правовой жизни в целом. Так, например, в семейно-брачных отношениях решающую роль играл принцип «Жеті атаға дейін қыз алыспау». В основе судебного процесса лежал принцип «Дау мұраты – бітім». В уголовно-правовых отношениях на различных исторических этапах приобретал решающее значение один из следующих принципов: «Қанға – қан, жанға – жан», «құлаққа – құлақ», «тұяққа – тұяқ», «құн төлеу».



Единство принципов обычного права и лежащих в их основе взглядов с правовыми нормами и институтами обеспечивало особое влияние последних на поведение и действия человека. В результате этого нормы и институты обычного права поднялись до уровня цельного явления и получили возможность влиять не только на интеллект человека, но и на его эмоциональную сферу: чувства, сердце и на весь его облик (ант беру рәсімі, қанды кек, ала жіп кесу и т.д.). В этом заключался особый секрет норм и институтов обычного права казахов [3, с.22].

Следует отметить, что основной целью норм и институтов обычного права казахов было разрешение споров и конфликтов в обществе. Они возникли из этой необходимости и были подчинены этой цели. Поэтому утверждение, что нормы и институты обычного права казахов изначально преследовали цель системного регулирования межличностных, социальных отношений в кочевом обществе, не соответствует действительности. С исторической точки зрения их изначальный и главный объект – предупреждение споров и конфликтов, принятие мер к их недопущению, а в случае возникновения споров, конфликтов – их быстрое, своевременное решение на основе сложившихся в обществе представлений о справедливости и равенстве.

У кочевников регулирование, систематизация и управление общественными отношениями осуществлялись своеобразно. Эти особенности заключались в том, что регулирование и управление поведением человека еще не сформировались в самостоятельную сферу деятельности, в функцию государства, а дело охраны и обеспечения общественного порядка не основывалось на деятельности специальных органов. Общественный порядок, а значит, и соблюдение норм обычного права основывались на «автономности», самостоятельности, самоуправляемости кочевых коллективов. Возможно, в этом кроется одна из причин того, почему обычно-правовые нормы, поддерживаемые государством, известные кодексы «ереже», не приобрели в конечном смысле государственного характера.

В обществах, где отсутствовали сильная центральная законодательная власть, сильная центральная судебная власть, независимый от религиозных воззрений и эмоций свод законов, законотворческая функция государства не приобрела самостоятельного характера. В таких обществах регулятивную роль играли не законы, установленные государством, а нормы обычного права. Нормы обычного права возникали из повседневной жизненной необходимости, «сами по себе»,

служили отражением общинных ценностей и признавались как «правовое явление», «правовая действительность», они были «живым законом». Следовательно, их отличие от норм, установленных государством, заключается в том, что они не нуждались в специальном правотворчестве государства, не зависели от него.

Обычно-правовые нормы – неотъемлемая часть, органический элемент истории казахского общества. Социально-экономическую и политическую историю казахского общества невозможно изучать изолированно от обычно-правовой системы, отражающей природу и бытие общественных отношений, основанных на кочевом и полукочевом скотоводческом хозяйстве, с пережитками общинно-родовой организации. В обычно-правовых нормах отразились особенности развития общественных отношений, структуры хозяйства и быта, уровень мышления народа. Будучи регулятором общественных отношений, обычное право не только служило их потребностям, но и отражало черты, глубоко присущие им. То, что в казахском кочевом обществе в течение длительного времени действовали в основном нормы обычного права, превратившиеся в довольно устойчивую и развитую систему, обуславливалось определенными объективными причинами, в первую очередь экономическими. Важное значение имели также и социальные мотивы. Наряду с этим соблюдение норм обычного права обеспечивалось традициями, религиозным сознанием, моралью, общественным мнением и национально-этническим фактором. Действовали они совместно в одном направлении, что и создавало довольно высокую меру всеобщности норм обычного права. Последние не являлись правовыми решениями, установленными органами государственной власти и закрепленными в официальных юридических актах. Это были нормы поведения, которые формировались и развивались внутри самого общества, уходили своими корнями в общественный быт людей, в их мировоззрение и образ мышления. В силу вековой инерции и привычки, под влиянием патриархальной идеологии и авторитета общественного мнения они воспринимались членами общества как должное. Большинство не отделяло эти нормы от себя, от своего реального поведения. На ранних этапах развития обычай и традиция совпадали с правосознанием, следовательно, в обычном праве содержатся элементы общественной идеологии – «модель мира» определенной общины. Человек с детства усваивал свод предписанных норм поведения, объем своих прав и обязанностей, положение личности в коллективе и собственное

место в социальной иерархии. Мир человеческих отношений был здесь значительно шире, многообразнее и сложнее, чем обычно представляется при описании обществ более ранних культур.

До появления частной собственности и эксплуатации человека человеком подавляющее большинство обычаев носило общий, демократический характер, обслуживая нужды и интересы всех членов общества.

По мере усиления поляризации между членами племени, рода все более менялись социальное содержание и характер традиционных норм; под традиционной формой в них все большее значение приобретал новый «социальный подтекст». Санкционированные политической властью обычаи становятся правовыми. Но не все нормы обычаев получают санкцию публичной власти, обретают силу закона лишь обслуживающие интересы тех социальных слоев общества, в руках которых находится государственная власть. Правовые нормы выражали уже интересы не всего коллектива, а отдельных лиц – носителей его прав. В складывающихся предгосударственных – потестарных образованиях общественные отношения регулировались обычным правом, которое представляло собой синтез древних обычаев с нормами, установленными и признанными властью в процессе вызревания государственных институтов. Нормы обычаев, ставшие затем обычно-правовыми, базировались на первоначально достигнутом уровне гармоничности естественных и нравственных начал в человеке, охраняли и служили им, одновременно способствуя их укреплению и дальнейшему совершенствованию в быте людей той или иной исторической эпохи.

Движущие силы общественного развития, социальные причины и мотивы, в особенности отношения собственности, различия в социальных условиях, безусловно, в течение значительного времени оказывали мощное влияние. Под влиянием вышеуказанных факторов обычно-правовые нормы и институты начали приобретать и приобрели дополнительные, качественно иные и даже противоположные своему первоначальному предназначению свойства. По этой причине они стали играть неоднозначную роль в общественной жизни, приобрели двойственность, противоречивость в регулировании социальных связей. Поэтому обычное право по своему составу было неоднородным. Оно обладало сложной внутренней противоречивостью в силу наличия в нем разных начал, разнонаправленных в социальном плане институтов и норм, отражавших различные периоды формирования и

развития самого казахского общества. Наряду с народными, демократическими коллективными нормами существовали и нормы антинародные, недемократические, закрепляющие социальное неравенство полов, чуждые гуманизму и справедливости. Функционируя, они причудливо переплетались, взаимодействовали, влияли друг на друга.

В обычном праве казахов сохранялись нормы и целые институты, корни которых уходят в глубокое историческое прошлое. Поэтому зачастую очень трудно отличить позднейшие его нормы от древнейших. Почти невозможно установить точное время появления тех или иных правовых обычаев. Примером может служить такой древнейший институт, как кровная месть, который не был полностью изжит из общественной жизни казахов, несмотря на утвердившийся в обществе принцип выкупа (куна).

В структуре обычного права казахов доминирующее положение занимали вопросы имущественной ответственности. Любая форма отклонения поведения от признанных общественных норм, в том числе и нравственных, могущая нанести материальный и моральный ущерб, связывалась с несением имущественной ответственности. Последняя имела множество вариантов и форм (аип, тогуз, кун – это целые институты ответственности).

Казахское обычное право не знало деления противоправных действий на гражданские деликты и преступления. Оно не знало и жестоких мер наказания, принятых в уголовном законодательстве: лишения свободы, с отбыванием срока наказания в тюрьмах, зинданах, восточных погребах заточения, а также членовредительства, сожжения, колесования, закапывания живьем и т.д., распространенных во многих средневековых восточных странах и характерных для сословно-представительной и абсолютной монархии. В обычном праве казахов было немало норм, поощряющих коллективизм, общность прав, сохранились демократические начала, формы и институты, распространявшиеся на широкий круг отношений, – хозяйственных, внутриаульных, бытовых, семейных и политических. Так, обычно-правовая традиция избирать ханов и удельных правителей («малых ханов») на народном собрании с участием свободных граждан, способных носить оружие, с поднятием избранного представителями родовых объединений на белой кошме, неукоснительно соблюдалась в периоды ханской власти. Традиционная слабость ханской власти отчасти связана со значительным влиянием таких коллективных органов, как Со-

вет биев, Совет старейшин, родовых подразделений, собрание выборных. Это отразилось и в правиле, ставшем поговоркой: «Халық ұйғарса хан түйесін сояды» (Если народ постановляет, то хан жертвует своим большим интересом), т.е. он обязан подчиниться. Разрешение споров и конфликтных ситуаций, судебное разбирательство непременно предполагали состязание в красноречии. Нередко правым и в почете оказывался тот, кто был более красноречив. Поэтому, как правило, представлять интересы аульной общины и рода призывались не только влиятельные люди, но и рядовые кочевники, владеющие словом.

Гласность, простота и состязательность судебного процесса, участие в нем представителей сторон, использование силы общественного мнения как средства исполнения судебных решений, отсутствие таких уголовных наказаний, как лишение свободы, заключение в тюрьму и др. характеризуют обычно-правовую систему казахов. В этом проявляется демократическое своеобразие казахского обычного права, что подчеркивало лишь его особенности и неразвитость. Развитие и обогащение обычного права казахов, в том числе и под влиянием инонациональных правовых систем, происходило так же медленно, как и сам процесс прогресса казахского общества. Разумеется, оно в течение своей истории заимствовало немало норм от соседних государств, с которыми так или иначе контактировало казахское общество по разным каналам и с разной степенью интенсивности в различные периоды. Однако местные народные обычаи все же оставались основными источниками обогащения и развития правовой системы Казахстана. Такое положение объяснялось, с одной стороны, неразвитостью законодательной функции ханской власти в Казахстане, а с другой – прочными позициями обычаев и обычно-правовых норм во внутренней жизни крестьян-скотоводов, составлявших абсолютное большинство населения.

Обычно-правовая система как таковая по сравнению с писаным законодательством выглядит несложной, неразвитой и простой по содержанию и структуре. Это закономерно. Обычное право исторически по времени предшествует писаному праву и выражает менее развитые об-

щественно-политические отношения. Обычное право, отличаясь низким уровнем целостности и внутренней согласованности, было слито воедино с религией и моралью, растворено в политических, экономических, семейных и прочих институтах и процессах. Но в то же время это было право, правовой порядок, правовое измерение общественной жизни. Такая парадигма общественного порядка, взаимосвязи права со всеми сторонами жизни отражала ощущение целостности, ощущение того, что правовые учреждения и процессы, как и правовые нормы и правовые решения, составляют неотъемлемую часть Вселенской гармонии. Право, как искусство, как миф и религия, как сам язык, было не способом применения правил для определения вины и вынесения приговора, не средством разделения людей на основе набора принципов, оно было средством, способным удержать людей вместе. Право воспринималось прежде всего как процесс посредничества, способ общения, а не как процесс создания норм и принятия решений. Разумеется, имелись установившиеся правила и процедуры для наказания преступлений, возмещения ущерба, соблюдения договоров, посмертного распределения имущества и решения других проблем, связанных с правосудием. Это был довольно сложный правовой порядок. Но не было правовой системы как сознательно изложенной и систематизированной структуры правовых учреждений, ясно отличающейся от других общественных институтов и культивируемой лицами, специально обученными для этого.

#### **Заключение**

Значение казахского обычного права выходило далеко за пределы своей собственной регулятивной нормативной роли в этнокультурных границах Казахстана. Оно было в широком смысле законом и властью, источником общественного бытия и нравственности, искусством и духовной ценностью. Рожденное в рамках кочевой цивилизации, оно вобрало в себя многие ценностные черты и оптимумы человеческих мечтаний и человечности той эпохи [4, с.28]. Будучи особым творением человеческой культуры, оно по праву может и должно занять достойное место в мире исторически значимых правовых систем.

#### *Список использованной литературы:*

1. Леви-Брюль А. *Сверхъестественное в первобытном мышлении*. – М., 1957. – С. 10.
2. Кабжанов К. *Некоторые философские проблемы обычного права казахов // Государственная независимость Центрально-Азиатских стран: итоги и перспективы: Материалы междунар. науч.-практ. конф.* – Алматы: Изд-во Центрально-Азиатского ун-та им. Д.А. Кунаева, 2011. – С. 114.
3. Кенжалиев З.Ж. *Көшпелі қазақ қоғамындағы дәстүрлі құқықтық мәдениет*. – Алматы, 2007. – С. 22-23.
4. *Древний мир права казахов: Материалы, документы и исследования / Под ред. академика С.З. Зиманова*. – Алматы, 2011. – С. 29.



*Н.Б. Калкаева<sup>1</sup>*

*<sup>1</sup>Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық институты, Қылмыстық-құқықтық пәндер кафедрасының қауымдастырылған профессоры, з.ғ.к., Алматы қ., Қазақстан  
e-mail: nesibeli77@mail.ru*

## **ШАРИҒАТ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ӘДЕТ-ҒҰРЫП ҚҰҚЫҒЫ БОЙЫНША ЖАЗА ТҮРЛЕРІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

*Аңдатпа*

Мақалада қазақ әдет-ғұрып құқығындағы қылмыстық жаза ретінде кінәліден бүкіл мүлігін тартып алуды қолданылғандығы айтылған. Әдет-ғұрып құқық жазбалары және қазіргі заманғылардың айтулары бойынша бұл басқа дінді қабылдау үшін қолданылғанымен, бұл жаза өте сирек қолданыс тапқан. Сонымен қатар, қазақ әдет-ғұрып құқығында жаза түрі ретінде айыптылар ауылдан, рулық, көшпенді қауымдастықтардан қуылған. Бұл жаза көбіне ауыл старшиналары мен туыстарының келісімінсіз өз үйінде қылмыскерлерді тығып ұстаған үшін қолданылған. Егер кімде-кім рудан қуылғанды өлтірсе, ол жауаптылыққа тартылмаған.

Мақалада қазақ әдет-ғұрып құқығында түрмеге қамау, гаупвахта, қоғамдық жұмысқа тарту, лагерде ұстау, жер аудару, айдау секілді жаза түрлері беймәлім болғандығы айтылады. Сонымен бірге қазақ әдет-ғұрып құқығына ұзақ мерзімге бас бостандықтан айыру сияқты жазалар да таныс болмағандығы айтылады. Қазақ қоғамында бұл жаза түрлерін қолдану және іске асыру үшін керекті жағдай болмаған. Бірақ та аз уақытқа бас бостандығынан айыру жазасы қазақ әдет-ғұрып құқығында болған. Кінәліні қараңғыда керегеде ұстау, ағашқа байлау, біраз сағатқа байлап, жалаңаш қалдыру (ыстық күні) ал қыста – суық кезде жеңіл киіммен қалдыру сияқты абсолютті жазалардың қолданылғаны айтылған.

**Түйін сөздер:** Бас бостандығынан айыру, қазақ әдет-ғұрып құқығы, қараңғыда керегеде ұстау, ағашқа байлау, ыстық күні біраз сағатқа байлап, жалаңаш қалдыру, қыстың суық кезінде жеңіл киіммен қалдыру.

*Н.Б. Калкаева<sup>1</sup>*

*<sup>1</sup>к.ю.н., ассоциированный профессор кафедры Уголовно-правовых дисциплин  
Института истории и права КазНПУ имени Абая, г.Алматы, Казахстан  
e-mail: nesibeli77@mail.ru*

## **ОСОБЕННОСТИ ВИДОВ НАКАЗАНИЙ ПО ШАРИАТУ И ОБЫЧНОМУ ПРАВУ КАЗАХОВ**

*Аннотация*

В статье освещаются вопросы, связанные с применением изъятия всего имущества у виновного как уголовного наказания в обычном праве казахов. В обычном праве казахов, по мнению современных авторов, даже в пределах иной религии, данный вид наказания редко применялся. Также в обычном праве казахов применялись такие наказания, как изгнание виновного из аула, рода, кочевнического сообщества. Такие наказания в основном применялись, когда прятали и держали в своем доме виновного лица без согласия старшин аула и родственников. Лицо не привлекалось к уголовной ответственности, если он убивал виновного лица, который был изгнан из рода.

В статье также рассматриваются вопросы обычного права казахов, когда чужды были такие наказания, как содержание в тюрьме, гауптвахте, привлечение к общественным работам, содержание в лагере, депортация, каторжные труды. Также рассматриваются вопросы неприменения в обычном праве казахов таких наказаний,

как лишение свободы на длительное время. В казахском обществе не было необходимости в применении данного вида наказания. Тем не менее в обычном праве казахов применялось лишение свободы на короткий срок. В статье перечисляются случаи применения таких абсолютных наказаний, как содержание в холодной темной комнате, привязывание к дереву, оставление в жаркие дни человека голым на длительное время, в морозные дни оставление в легкой одежде.

**Ключевые слова:** Лишение свободы, обычное право казахов, содержание в темной холодной комнате, привязывание к дереву, оставление в жаркие дни человека голым на длительное время, в морозные дни оставление в легкой одежде.

*N.B. Kalkayeva<sup>1</sup>*

*<sup>1</sup>Candidate of Law Sciences, the associated professor of department of Criminal and legal disciplines of Institute of history and the right of KAZNPU of a name of Abay, Almaty, Kazakhstan  
e-mail: nesibeli77@mail.ru*

## FEATURES OF TYPES OF PUNISHMENT UNDER SHARIA AND COMMON LAW OF KAZAKHS

### *Abstract*

In article questions in which withdrawal of all property at guilty as criminal penalty in common law of Kazakhs is applied are taken up. In common law of Kazakhs, according to modern writers even if for application of other religion, this type of punishment was seldom applied. Also in common law of Kazakhs such punishments as exile of the guilty person from the aul, a sort, kochevnichesky community were applied. Such punishments were generally applied when hid and kept in the house of the perpetrator without the consent of foremen of the aul and relatives. The person wasn't brought to trial if it killed the perpetrator which was expelled from a sort.

In article questions, common law of Kazakhs when such punishments as keeping in prison, a guardroom, attraction to public works, content in lager, deportation, hard labors were alien are also considered. Also questions of non-use in common law of Kazakhs such punishments as imprisonment for a long time are considered. In the Kazakh society there was no need for application of this type of punishment. Nevertheless in common law of Kazakhs imprisonment for short term was applied. Are listed in article about application such absolute punishment as contents in the cold dark room, attachment to a tree, leaving in hot days of the person naked for a long time, in frosty days leaving in light clothes.

**Keywords:** Imprisonment, common law of Kazakhs, contents in the dark cold room, attachment to a tree, leaving in hot days of the person naked for a long time, in frosty days leaving in light clothes.

Шариғаттың түгелдей рухына Алланың шапағаты дарыған деп есептелгендіктен, жазалар да оның атынан “Алланың белгілеген шектерінен” асқаны үшін тағайындалады (Құран 65/1).

Шариғатта жаза төрт түрге: қысас, диат, хадд, таъзир болып бөлінеді. Толығырақ айтсақ:

1) Қысас (әрекетке әрекет) (Құран 5/49: “Жанға-жан, көзге-көз, мұрынға-мұрын, құлақ-құлақ, тіске-тіс, жаралағандығы үшін кек алу”) Қысас жазасына көбіне кісі өлтіру, адамның дене мүшесін зақымдау, мертіктіру жатады. Мұны шариғат “адам құқығына қол сұғу” деп қарайды;

2) Диат (төгілген қан үшін өтемақы немесе құн алу). Өлген жақтың туысқандары кісі өлтірушіден “қанды кек” алмай, орнына құн (диат) аламын деуге құқылы. Кейде еш нәрсе алмай, кешіруі де мүмкін. Мұндай жазаның тәрбиелік мәні өте үлкен;

3) Хадд жазасына тартылғандарға кешірім берілмейді. Хадд жазасына зинақорлық, ғайбат сөйлеу, ішімдік ішу, ұрлық, тонаушылық, діннен

безу, көтеріліс жасау және т.б. жасағандар тартылады. Бұлар өлім жазасына, түрмеге қамауға, дүрелеуге, қол-аяғын кесуге, таспен атып өлтіруге және т.б. жазаланады;

4) Таъзир жазасына қысаспен хадд жазасына жаппайтын, онша ауыр емес қылмыс жасағандар жазаланады. Бұларға айып салынады, дүрелейді, жалаңаштап көшеде алып жүреді, аяғына жығып, кешірім сұратады және т.б.

Жазалау көпшілік алдында өтеді. Шариғат бойынша көп қолданылатын жазалар тізімін келтірейік: қан төгілгені үшін, өлім мен дене жарақаты үшін құн төлеу; түрлі қылмыстық және азаматтық қылмыстар үшін сот белгілейтін айыппұл; діннен бас тартқаны үшін, киелілерге залал келтіру, сенім мен дінді қорлағаны үшін өлім жазасына кесіледі немесе өмір бойына қамауға алынумен жазаланады; жақын туыспен зинақорлық жасағаны үшін жазалау; үш ретке дейін зинақорлық үшін – 100 дүре, төртінші рет үшін өлім жазасы; үйленген әйелмен зинақорлық жасау – таспен ұру немесе ұзақ уақыт бойына үйде қамап қою; бір жыныстылармен, өлікпен

зинақорлыққа бару – 25 дүре; өтірік жала жапқаны үшін еркін адамға 80 дүре, құлға – 40; шарап ішкені үшін – еркін адамға 40-80 дейін дүре соғу, құлға – соның жартысы; ұрлық жасау – Алланың және адамдардың алдында ауыр күнә, сондықтан ұрының оң қолын шауып, жазалайды (Құран 5/42); әйелді өлтіргені үшін құнның жартысы (50 түйе), ер адамды өлтіргені үшін – 100 түйе төленеді; мұсылманның христианды немесе иудейді (зимми) өлтіргені үшін – 100 түйе немесе 1 мың динар көлемінде (10-12 мың дирхем немесе шамамен 10-12 кг күміс) құн төленеді; адамның дене мүшесін жарақаттағаны үшін тура сондай жарақат немесе адам өлтіргендей жаза қолданылады; ұсақ тәртіп бұзушылық үшін халық алдында сөгіс жариялау, есекке, қара сиырға теріс отырғызып көше бойымен алып жүру секілді жазалар тағайындалады; өлтіруге итермелегені үшін өмір бойы бас бостандығынан айырумен жазалайды; әкесін өлтіргенге – қинау.

Араб мемлекеттерінің қылмыстық заңдарында жазаның бірнеше топтары бар. Топтастырудың бір түрі жасалған қылмыстың дәрежесіне қарай жазаны бөлуді ұсынады: қылмыс, бұзақылық және құқық бұзушылық жасағаны үшін жазалау. Топтастырудың басқа түрі – жазалауды негізгі және қосымша деп бөлу. Негізгі жазалар қылмысты әрекеттер үшін тағайындалады; оларды жазалаудың басқа түріне қосуға болмайды. Араб мемлекеттерінің қылмыстық заңдары бойынша жазаның негізгі түріне келесілер жатады: 1) өлім жазасы; бас бостандығынан айырумен байланысты жазалар: а) өмірінің соңына дейін болатын ауыр жұмыстарға жазалау (жазалардың бұл түрі БАӘ мен Бахрейннің ҚК-мен қарастырылмаған) олар өмір бойына және уақытша да болуы мүмкін; б) қамауға алыну; в) уақытша немесе өмір бойына түрмеге қамауға алыну (Сирия мен Ливанда түрмеге отырғызудың орнына – қамау); г) тұтқындалу – жай немесе түзету жұмыстары; д) еркінен тыс қоныстандыру; 3) мүліктік жазалар: а) айыппұл; б) еріксіз түрде алынған мүлікті мемлекет пайдасына алу; 4) құқықтары мен бас бостандығынан айырумен байланысты жазалар (мысалы, азаматтық құқықтарынан айыру). БАӘ-де шарифаттағы барлық жазалардың түрі қолданылады: – хадд және қысас дәрежесіндегі қылмыстарға негізгі жазалар қолданылады. Қосымша жазалар негізгі жазалармен біріктіріледі. Егер де сот қылмыскердің негізгі жазаға тартылуы жеткілікті емес деп шешетін болса немесе заңда пайдакүнемдік себеппен жасалған қылмыс деп бағаланса, онда мүлік еріксіз түрде мемлекет пайдасына алынады.

Жазаның қосымша түрі келесідей топтарға бөлінеді: 1) міндетті (сот оларды тағайындауға міндетті, себебі олар заңда көрсетілген, ал егер де сот қосымша жазаны тағайындамаса, онда ол сот қателігі деп саналады да, шешіміне қарсы шығуға болады); 2) болуы мүмкіндері (олардың тағайындалуы соттың шешіміне байланысты). Сонымен қатар, бірге жүретін жазалар да бар, соттардың оларды шешімге қосуы міндетті емес, бірақ та ол оларды жоққа шығара да алмайды. Бұл жазалар міндетті түрде қылмыстық кодексте қарастырылуы қажет емес; олар арнайы заңдарда көрсетілуі мүмкін.

Мысал ретінде шарифат нормаларындағы қылмыстарды қазақ әдет-ғұрып құқығымен салыстыра қарағанымызда, бұған көзіміз әбден жетеді. Адам құны қазақ әдет-ғұрпының ірі заң ескерткіші “Жеті Жарғыда” 1000 қой болса, шарифат заңында алты түрлі: 1) 100 алты жасар түйе; 2) 200 мүйізді қара мал; 3) 1000 қой; 4) 200 хулле (бір хулледе екі кездеме мата); 5) 1000 мысқал алтын; 6) 1000 дирхам. Міне, осы секілді адам денесін жарақаттаған қылмыскерге де; қазақ әдет-ғұрпы бойынша – екі көзге толық құн; бір көзге жарты құн; екі қолға толық құн; әйелдің емшегін кескенге – толық құн; т.б. шарифат заңдарында дәл осыған ұқсас құн (диат) алынған [1, 43-45 бб.].

Тәуке хан жарғысымен қазақ әдет-ғұрып құқығының басқа да жазбаларында мынадай жазаның негізгі түрлері белгіленген: “1) өлім жазасы, 2) тәндік жазалар және абырой шашатын жазалар, 3) құн, 4) айып, 5) басымен беру, 6) бүкіл мүлкін тартып алу және тайпадан, рудан қуу [2].

*Өлім жазасы.* Өлім жазасы – заңға белгілі жазалардың ішіндегі ең қатал шарасы. Сонымен қатар мұндай істер жөніндегі соттың қатесі үкім орындалып болғаннан кейін түзетілуі мүмкін емес [3].

Мысалы, Тәуке хан жарғысы бойынша кісі өлтіру, адам ұрлау және әйел зорлау, көзге шөп салу үстінде ұсталу, малды бірнеше рет ұрлау үшін кінәлілер өлім жазасына тартылған. Аталған заң бойынша жәбірленуші мен оның туыстарының келісімімен өлім жазасы сот үкімі арқылы басқа да жаза түрімен, мысалы құнмен, құлдыққа берумен, денеге және абыройға зиян келтіретін жазалармен ауыстырыла алған. Деректерде жазылғандай, Тәуке хан кезінде өлім жазасы өте сирек қолданылған. Ол хан немесе сұлтан өзі басқарған билер мен старшиналардың жиналысында тағайындалған. Сот үкімі халықтың алдында атқарылған, ал бұл жайт кей еңбек авторларына мұндай халықтың жиналуы “халық жиналысы” деп атауға формальды негіз береді.

Өлім жазасын жекелеген хандардың, сұлтан-дардың қолдануы көшпенділер арасында қолданылған билік сипатына байланысты болған. Көшпенді өмір салтында рулық қатынастар қалдықтарының сақталуы және мемлекеттік биліктің орталықтануының әлсіздігі өлім жазасын қолданудан соң жаңа қылмыстардың пайда болуына, барымтаның өрбуіне немесе т.б. рулық қарама-қайшылықтардың өсуіне алып келген. Хандар мен сұлтандар өлім жазасына тек артында қолдайтын мықты адамдары бар жақтарды тартқан. Қазақ жүздерін хандық басқару кезеңінде кінәліні өмірден айыру көбіне кек алу, кінәліге өзіндік сот, барымта және басқа да жәбірленуші жақтың өз еркімен жасалатын жазалар жиі қолданыста болды.

Қанды кектің негізінде талиондық “қанға-қан, жанға-жан” принциптері жатыр, яғни өлім жазасы мемлекет қолданатын жазаға дейін барлық халықтарда адам өлтіріп кек алу түрінде жүзеге асты [4].

Өлім жазасы хууд санатына жататын қылмыстар үшін, яғни зинақорлық, қарақшылық, діннен безушілік және бүлік шығару секілді және т.б. үшін тағайындалады.

Зинақорлық үшін тағайындалатын өлім жазасы – мухсанды зинақорлық әрекетін жасағаны үшін тас лақтырып өлтіреді.

Алла және Елшісімен жағаласқандардың және жер жүзінде бұзақылық жасап жүргендердің жазасы: Өлтірілулері, не асылулары, яки, қол-аяқтарының қиғашталып кесілулері немесе жерден айдалулары. Бұл олардың дүниедегі жапасы. Және олар үшін ахиретте ірі азап бар. (5 сүре «Маида», 33 аят).

Бұл жағдайда жазаларды қылмысты саралаудың нәтижесіне байланысты, егер де тонаушы қарақшылық шабуыл барысында жәбірленушіні өлтіретін болса, онда ол өлім жазасына кесілетін болған, ал егер тонаушы онымен қоймай, мүлкін иеленіп алған болса, онда оның денесін керіп іліп қоятын болған.

*Тәндік және абырой шашатын жазалар.*

*Қолды кесу жазасы* хууд санатына жататын ұрлық қылмысы үшін тағайындалады. Жәбірленушінің айыптыға рақымшылық жасағаны немесе кешіргені есепке алынбайды. Құранда осы мәселе бойынша 5 сүренің 38 аятында былай делінген: «Ер және әйел ұрының, қылмыстарына жаза әрі Алладан бір өнеге түрінде қолдарын кесіндер. Алла (Т.) аса үстем, хикмет иесі».

*Төрттағандау* жазасы жәбірленушінің мүлігін иеленіп алып, алайда оны өлтірмеген қарақшыға тағайындалады. Бұл жаза оң қолы мен сол аяғын кесу дегенді білдіреді. Бұл жаза «хадд» са-

натына жатады. Бұл жаза түрі 1991 ж Суданның ҚК 168-бабында қарастырылған.

*Дүре соғу* – бұл жаза шарифат бойынша түрлі санатқа жататын әртүрлі қылмыстар үшін тағайындалады, ол қамшымен сабау дегенді білдіреді.

Хадд санатына жататын қылмыстарды жасағаны үшін дүре соғу - зинақорлық жасағаны үшін 100 мәрте дүре соғу;

Таъзир санатына жататын бұзақылық жазасы үшін тағайындалатын негізгі жаза дүре соғу болып табылады – қамшымен 20 рет дүре соғу; жезөкшелік үшін – 100 ретке дейін дүре соғу; қорлық көрсеткені үшін – 20 рет дүре соғу; хууд санатына жатпайтын ұрлық жасау – 100 ретке дейін дүре соғу.

Тән жарақатын келтіргені үшін қысас жазасы – қасақана кісі өлтіруге ғана емес, тән жарақаттарын келтіргені үшін абсолютті түрде білгіленген жаза түрі. Қысас дегеніміз айыпты адамның жәбірленушіге жасаған әрекетін өзіне жасау арқылы жазалау дегенді білдіреді [5].

Шарифат бойынша тән жарақаттары келесі топтарға бөлінеді:

1. Бас және бет тұсына келтірілген жарақаттар (шиджадж);

2. Қандай да бір дене мүшесінен, мысалы, қол, аяқ, құлақ, мұрын және т.б. айырылып қалу салдарына алып келетін тән жарақаттары;

3. Көру, есту қабілетінен айыратын немесе қандай да бір дене мүшесінің өз қызметін атқаруын тоқтатуына немесе адамның есінен ауысуына және т.б. себеп болатын тән жарақаттары [6, 81-82 бб.].

Тәуке жарғысы және қазақ әдет-ғұрып құқығының нормалары тәндік және абырой шашатын жазалардың қолдануына жол берген.

Әдет-ғұрып құқығы нормалары негізінде тәндік және абырой шашар жазалар жеке адамға қарсы, мүліктік және т.б. қылмыс санаттары үшін қолданылды. Бұл кездерде бұл жазалар не өзі немесе басқа жазалармен бірге қолданылған. “Егер қылмыс ауыр болмаса” – деп, Тәуке заңында айтылған – “онда өлім жазасының орнына қылмыскерді жартылай шешіндіріп, бетіне күйе жағады, мойнына кішкене қара ат жалына байланған жүн кигізіп, жіпті тісімен ұстауды бұйырады және оны ат артынан жүргізеді, сол кезде екі адам оны қамшымен сабап отырады”. Көп жағдайда қазақ қоғамында қолданылған тәндік жазаның түрі дүре болған, яғни қамшымен бұқара алдында жазалау. Қамшының қалыңдығы орта саусақ қалыңдығынан кем болмауы керек. Ұрылар көбінесе халық алдында жалаңаш арқанға созылған. Шарифат ережелеріне қара-

ғанда қазақ әдет-ғұрып құқығында әрбір қылмыс үшін дүренің саны белгіленбеген, ол тек билер сотында шешілген. Тәндік жазалар сонымен қатар қамшымен, таяқпен ұру түрінде жүзеге асқан. Сонымен қатар, тәндік және абырой шашар жазалар кінәлінің мойнына жіп байлап, ауыл сыртынан үш рет айналумен де орындалған.

Тәндік жазалар іс жүзінде тек кедей адамдарға қолданылған, ал бай, мүлкі бар адамдарға басқа жаза түрлері қолданылған. Тәуке жарғысында адам мүшесіне зақым келтіруді жазаның түрі ретінде қолдану туралы айтылған. Бірақ жарғы сотпен бұл жаза түрлерін қолдануға жол бермейді, ал тек кей жағдайларда жәбірленуші немесе оның туыстарының ретіне қарай қолдануға болады делінген.

*Құн алу.* Құн алу – жазаның бұл түрі ерте заманнан белгілі және оның мағынасы келтірілген залал үшін материалдық және моралдық зияндардың орнын толтыру болып табылады. Бұл жаза, қылмыс арқылы жәбірленушіні немесе басқа тұлғаларды шығынға ұшыратқан жағдайларда тағайындалады.

Қазақ әдет-ғұрып құқығының жаза жүйесіндегі ең кең таралған жаза түрі құн алу болған. Өлім жазасы немесе тәндік жазалар жәбірленушінің және оның руластарының келісімі болған жағдайларда құнмен ауыстырылған, яғни қан және жарақатқа төлем болған. Құн төлей отырып, кінәлі немесе оның туыстары жеке кек және басқа да кейінгі заңмен қудалаудан босатылған. Құн қазақтарда ғана емес, Орта Азияның басқа да елдерінде қолданылған. Киев Русінде вира мен головщина түрінде қолданылды. Құн ерте феодализм кезіндегі барлық қылмыстық құқықтарда үлкен орын алды. Феодалдық қатынастары патриархалды-рулық тұрмыс түрінде болған елдерде құн төлеу жүйесі қазан социалистік төңкерісіне дейін сақталған. Құн төлеу жүйесінде кінәлі тараптың жәбірленуші тарапқа құн төлеуі көлемді ақшамен, мал немесе басқа да мүліктермен, ал кейде адамдармен анықталған.

Құнның көлемі құқықтық ескертпелерге сүйенсек, таптық сипатқа ие болған. Көшпенді және жартылай көшпенді қазақтарда барлық елдердегідей көп жағдайларда кінәліге немесе оның туыстарына дене жарақатын келтірудің орнына, құн ретінде мал алу көп болған. Бұл елдерде құн көлемі мал басымен анықталған, мал құнды нәрселерді өлшеуші құрал болған. Осылайша, Тәуке жарғысы бойынша қарапайым ер адамның өмірі 1000 қоймен, немесе 100 түйе не 200 жылқымен, ал әйел адамның өмірі ер адам өмірінен екі есе кем болып есептелген. Сұлтан мен қожа өмірінің құны қарапайым ер адамның

құнынан бір есе көп болып есептелген. Әйгілі Тәуке жарғысында арнайы ақсақалдардың, билердің, батырлардың өмірінің құны туралы көрсетілмеген, бірақ олардың да құндары қарапайым адамдікінен көп болған [2].

*Айып.* Қазақ қоғамында кең тараған жазаның бірі айып болған. Айып – қазақ әдет-ғұрып құқығы бойынша “сату”, “сабақ” деген сөз. Айып – қылмыс жасағаны үшін сотпен тағайындалатын жаза түрі, ол жәбірленушімен оның туыстарына төленеді. Айып көбіне мүліктік қылмыстарға тағайындалған. Сонымен қатар, жеке адамға қарсы қылмыстарға, басқару тәртібімен басқа да қылмыс санаттарына қолданылған. Айып мөлшері Қазақстанның әр бөлігінде әртүрлі көлемде қолданыс тапқан. Ол көп есеппен анықталған.

Айып тек оны төлей алатын адамға пайдалы болған. Кедейлер үшін айып ауыр жаза болған, мүлік тәркілеуге теңестірілген. Кінәлілер айыпты төлей алмаса, ауыр жазаға тартылған, яғни, кінәліні құлдыққа немесе жәбірленушінің өз қарауына берумен ауыстырылған. Қазақ әдет-ғұрып құқығы бойынша құн мен айып көбірек қолданылған. Егер кінәлі құн немесе айып мөлшерін төлей алмаса және туыстары өз еркімен ол үшін айыпты төлеуден бас тартса, онда кінәліні немесе оның туыстарын айып пен құн мөлшерін өтеу үшін жәбірленушінің қолына белгілі бір уақытқа немесе белгісіз уақытқа дейін берген. Мұндай кезде кінәлі, шын мәнінде, құл жағдайына қойылған, кей жағдайда құнды ол өмір бойы өтеген. 1824 жылғы Қазақ әдетінің жинағында былай деп көрсетілген. “Егер біреу қарны ашқандықтан, кедейліктен бір мүлікті ұрласа, онда енді ұрлық қайталанбас үшін ол құн төлейді, егер құн төлей алмаса, балалардың бірін малайлыққа береді, не өзі малайлыққа барады” [7].

Кей жағдайда жәбірленушілер кінәлі жеткіншектерді құлдыққа берген. Құн немесе айып тек кінәлімен ғана емес, оның жақын туыстарымен де өтелген.

*Кек алу және айыппұл жазасының түрлері.* Мұсылман құқығының барлық зерттеушілері кек алу және айыппұл төлеу адам өлтіру (кек алу мақсатында және абайсызда) және түрлі дәрежеде дене жарақаттарын салу сияқты қылмыстарға қолданылады деп санайды. Шарифатта бұл “қылмысқа тең жаза” тенденциясы деп жүргізіледі. Құранда “әрқалай жауыздықтың жазасы, өзіне ұқсасты жамандық деп, яғни әрбір жамандықтың өзіне тән жазасы бар” “Әй, мүміндер, егер сіздер өзіңізге жеткізілген бір залал үшін өш алғыңыз келсе, тек сіздерге келтірілген залалға тең қайтарымы алыңыз”, – деп жазылған [8, 76 б.].



Мұхаммед пайғамбардың “кек алу мақсатында өлтіру үшін – өш, кек” деп айтқаны хадистердің бірінде жазылған.

Шариғатта кек алу – өш алудың санкциясы көрсетілген. Құқыққа қарсы және қоғамға қауіпті қылмыстың ауыр-жеңілдігіне қарай тең жаза белгілеу керек деген [9, 176.].

Шариғат бойынша кек алу жазасын қолданылудың, оны сақталып қалудың себептерінде әлеуметтік-тарихи негізділік болды. Ислам діні келгенге дейін араб тайпаларының және оларға жақын жерлерде өмір сүрген басқа тайпалардың халқы арасында да қанды өш алудың болғандығы, бір топтың мүшесі басқа топқа жататын кісіні өлтірілсе, марқұмның жақындарының кек алу мақсатында тек қылмыскерді емес, кінәлінің күнәсіз жақындарын өлтіргендігі тарихтан белгілі. Демек, кек алу жазасы исламға одан бұрынғы адамдардан, ережеден мирас болып келген. Сонымен қатар шариғаттың бірінші даму кезінде қанды өш алумен бірге жәбірленушінің жақындарының ризашылығымен айыппұл, яғни қан ақысын алу арқылы өзара кешірім жасауды уағыздайтын да ережесі бар. Мысалы: құранда Бақара сүресінің 178 аятында “Әй, мүміндер! Сендерге қысас (есе қайтару) парыз етілді: Азатқа-азат, құлға-құл, әйелге-әйел (өлтіріледі). Дегенмен оған туыс жағынан кешірім берілсе, ережеге үйлесуі үшін екінші жақтың да оған дұрыс төлеуі қажет. (Егер қысас кешіріліп, құнға тоқтаса, алушының орынсыз егеске қысас істемеуі, берушінің де дұрыс орындауы керек). Міне, осы Раббылары жағынан жеңілдік және мәрхамет. Ал кім де кім бұдан кейін шектен шықса, (кек сақтаса) ол үшін ахиретте күйзелтуші азап бар”, – деп көрсетілген. Шейх Мұхаммедке америкалық ғалым “христиан діні исламнан қайырымдырақ емес пе, оның қағидаларында: “кім сенің оң бетіңнен ұрса, сол бетіңді бер”, – делінген, исламда: “Алдымен өш алып, кейіннен кешіруге шақырады”, – деген сұрақтарды қойғанда, ол былай жауап берген: Ислам – адамның шын көңіл шақыруы, бұл мәселеде ислам шақыруы христиандықтан қайырымдырақ десем болады. Себебі жамандыққа жолыққан кісіге өш алу ақысы берілсе, оның көңілі тыныш табады. Ол ақы үшін бір істі істеуге рұқсат алады, кейін осы ақының иесін кек алудан кешіру дұрыс болады деген ойға көндірілсе, ол кешіріледі. Ешбір күдік жоқ, егер адам кек алуға мүмкіндігі бола тұрып кешірсе, бұл рақметпен құрметтей келіп шыққан кешірім болады. Бірақ біз оны кешіруге шақырсақ және кек алу құқығын бермесек (христиандар сияқты) ол мұнымен келіссе де, бәрібір

жаман көріп кетеді, себебі бұл амалсыздықтан кешіру деп жауап берген.

Шариғатта дене жарақатын салу қылмысы үшін құранда көрсетілгендей: “жанға-жан, көзге-көз, құлаққа-құлақ, мұрынға-мұрын, тіске-тіс” бойынша жазалаумен бірге “кім кешірсе, бұл ол үшін алла тағаланың үкіміне лайықты үкім қылмаған рақымсыздар” деген ережеге де амал қылған.

Жоғарыда көрсетілгендей, адам тарихының алға басыуына, уақыттың өтуіне байланысты шариғатта да адам өлтіру және дене жарақатын салу қылмыстарына белгіленген кек жазасының қолданылуы азайып, қылмыстың ауыр-жеңілдігін ескере отырып, қажет болған жағдайда айыппұл төлеу кеңінен таралған.

*Айыппұл* – жазаның бұл түрі, мысалы, 1960 ж. Иорданияның ҚК 274-бабымен және Морокко мемлекетінің ҚК 222-бабымен қарастырылған, бұл құжаттар бойынша рамазан айында оразаны бұзғаны үшін бас бостандығынан айыру немесе айыппұл салу секілді қылмыстық жазалар тағайындалады.

Мұсылмандық құқық бойынша, тек таъзир санатына жататын қылмыстарды жасағаны үшін ғана айыппұл қарастырылады: мысалы, худуд санатына жатпайтын, ұрлық үшін ұрланған заттың екі еселік құны көлемінде айыппұл салынады.

Шариғат бойынша егер айыпталушы айыппұл төлеуге шамасы келмесе, айыппұл салудың орнына бас бостандығынан айыру қолданылмайды. Бұл жағдайда, айыппұл төлеудің орнына мәжбүрлі түрде жұмыс жасатылады. Өтей алатын, алайда өтеуден бас тартатын айыптаушыға қатысты бас бостандығынан айыру жазасы қолданылады, алайда айыппұл төлеудің орнына емес, оны сот үкімін орындауға мәжбүрлеу тәсілі ретінде қолданады [146].

Айыппұл өлтірілген кісінің мирасына, дене жарақаты болғанда жәбірленушіге айыпты жағынан төленетін ақы болып табылады.

Шариғатта өлтірілген кісі үшін төленетін құн ақысы: 100 бас түйе не 1000 динар (бір динар – 4,235 гр алтын тенге), 10 000 дирхам (1 дирхам – 3,13 гр күміс тенге) немесе 200 бас қой не 200м мата, (бір мата бір адамға киім бас тігуге жететін өлшемде) не 200 бас қара мал түрінде белгіленген.

Жоғарыда көрсетілген айыппұл ақы өлшемін белгілеуде Мұхаммед пайғамбар адам өлтірген айыптының мал-мүлкі есебінен: түйесі барларға -100 бас түйе, қара малы барларға – 200 бас қара мал, қойы барларға – 200 бас қой төлеу міндетін жүктеген. Халифа Омар болса алтыны бар айыптыларға мың динар, күмісі барларға он

мың дирхам, түйесі барларға – 100 бас түйе, қара мал иесіне – 200 бас қара мал, қойы бар кісілерге – 200 бас қой, матасы барларға – 200 м. матадан тұратын айыппұл төлеуді белгілеген. Осыдан басқа Халифалар Омар және Осман адам өлтіргендерге төленетін айыппұл ақысын ақшалай не мүмкіндігі бар болса, түйемен төлеуге де рұқсат берген [10, 175 б.].

Кек алу үшін адам өлтіргенде ауыр айыппұл, яғни түрлі жастағы түйелерден 25 тен төрт ұлыс және бір жасқа толған ұрғашы түйе, екіншісі – екі жастағы ана түйе, үшіншісі – үш жасқа толған ана түйе, төртіншісі – төрт жасқа толған ана түйе төленген. Ауыр айыппұл деуге себеп ол түйелердің саны емес “бұл жастағы түйелерді бірме – бір тауып алу қиын болған”. Абайсызда кісі өлтірілгенде айыппұл ақысы жүз түйе, бірақ жасына қарай бес ұлыс: бір, екі, үш, төрт жасты ана түйеден жиырма, бір жасқа толған еркек түйеден – 20 берілуі шарт деп саналған [10, 175 б.].

Адамды абайсызда өлтірудің жазасы бір құлға бостандық беру болған, егер кінәлінің жағдайы бұл шараға сәйкес келмесе, онда екі ай ораза ұстаған, не 60 кісінің қарнын тойдыру керек болған. Тағы да айыбы үшін айыппұл төлеу керек болған, айыпты мирас құқығынан ажыратылған.

Әйелдер қылмыс жасағанда, еркектерден алынатын айыппұлдың жартысы алынған. Шариғатта әйелдердің экономикалық жағдайы есепке алынып, оларға қатысты айыппұл қолдануда біраз жеңілдік берілген. Сондай-ақ шариғатта адамға келтірілген жарақаттың ауыр-жеңілдігіне байланысты бірнеше түрдегі айыппұл төлеу белгіленген. Мысалы, денедегі жұп органның екеуіне залал келтірілсе толық айыппұл, біреуіне залал келтірілсе жарты айыппұл, мұрынға, жыныс органына, миға, тілге, сақал не шаш енді шықпайтын етіліп алып тасталса, саусақтардың барлығына залал келтірілсе де айыппұл белгіленген.

Шариғатта айыппұл төлеу сияқты жаза түрінен пайдалану бұл негізгі айыптының қылмыстық әрекетінен жәбірленген тұлғаға айыпты жағынан жеткізілген материалдық және рухани залалды толық мөлшерде өндіруге қызмет етеді. Қазіргі күнде де айыппұл шариғат заңдары мен қағидаларына бойұсынатын Сауд Арабия, Оман, Йемен Халық Демократиялық Республикасы және басқа мемлекеттердің қылмыстық заңында жаза түрі сияқты пайдаланылуда. Оның мөлшері мемлекет тарапынан белгіленуі керек. Мысалы, Сауд Арабиясында айыппұл ақысы 45 мың реал, Йемен Араб Республикасында 60 мың реал деп белгіленген.

Бұл жазаның тиімділігі туралы В.А. Лихачёв “Жәбірленушіге келтірілген залалды өндіруді көздеген бұл санкция қылмыстық заңның және оны жүзеге асыратын соттың абыройын асырады. Сондықтан қазір ұлттық және халықаралық дәрежеде айыппұл жазасынан қосымша немесе негізгі қылмыстық жаза ретінде кеңірек пайдалануға ұсыныс байқалады” дейді [11, 134 б.].

Шариғатта айыппұл жазасының келтірілуі оның жақсы жағын көрсетеді. Қазақстан Республикасы Қылмыстық Кодексында адамның өмірі мен денсаулығына қарсы қылмыстар туралы 99, 101, 103, 109, 112, 119, 345 және тағы басқа баптарында көрсетілген қылмысты әрекеттерге қолданылатын жазаның бір түрі ретінде сотталушыны материалдық тұрғыдан жазалауды қолдана отырып, айыппұлдың бұл қылмыстар бойынша да белсенді түрде қолданылғанын қалаймыз. Бірақ біз айыппұл туралы сөз қозғағанда, тек материалдық залалды емес, рухани залалды да өндіруді назарға аламыз. Азаматтық және Еңбек кодекстерінде рухани залалды өндіруге назар бөлінген. Осыларды есепке ала отырып және әлеуметтік экономикалық жағдайы мен саяси жүйесі дамыған шет мемлекеттердің жаза қолдану тәжірибесін ескере отырып, айыппұл жазасын Қылмыстық кодекске белсенді түрде кіргізуді мақсатқа лайықты деп санаймыз. Мұндай қорытындығы келуіміздің басты себебі дамыған шет елдердің жаза қолдану қызметінде айыппұл жазасы барлық қолданылған жазалармен салыстырғандағы үлес салмағы 80-90% аралығын құрайды. Мысалы Жапония мемлекетінде ең жиі қолданылатын жаза түрі айыппұл болып, ол жазаға тартылғандардың 95% құрайды екен. Айыппұл жазасы Жапония қылмыстық заңы бойынша автокөлікпен байланысты қылмыстарға ғана емес, сондай-ақ денсаулыққа жарақат салу, абайсыздықта қаза келтіру қылмыстары бойынша да қолданылады. Деректерде көрсетілгендей, Германия Федеративтік Республикасында айыппұлға жалпы сотталғандардың 80% тартылады. Олардың мұндай көрсеткішіне қарай отырып, айыппұлдың тек пайдакорлықпен және қоғамдық тәртіпке зиян келтірумен байланысты қылмыстар бойынша ғана емес, сондай-ақ кез келген қылмыстар тобы бойынша қолданатындығын байқауға болады.

*Басымен беру.* Кінәлі адамды жәбірленушіге немесе оның туыстарының қарамағына берген. Сондай-ақ жағдайы төмен кінәлі талапкердің еркіне беріледі, ал ол онымен не істегісі келсе, соны істейтін болған. Кейбір жағдайларда, қожа өз еркімен оның құлы жасаған қылмыс үшін құн төлемей, оны жәбірленушіге не туыстарына берген.

Өмірінің соңына дейін бас бостандығынан айыру – өлім жазасының баламасы ретінде қолданылады. 1991ж Судан Қылмыстық Кодексінде жазаның бұл түрі конституциялық құрылымды бұзу, мемлекетке қарсы соғыс жүргізу, тыңшылық секілді қылмыстар үшін тағайындалады.

Белгілі бір мерзімге абақтыға қамау – шарият бойынша бас бостандығынан айырудың екі түрі бар: 1) белгілі бір мерзімге 2) белгісіз мерзімге (кәнігі қылмыскерлерге қатысты) [6].

Бүкіл мүлігін тартып алу және рудан қуу. Жер аудару – бұл жаза түрінің қай санатқа жататыны туралы мұсылман ғалымдарының нақты пікірлері жоқ. Жер аударудың да, белгілі бір мерзімге абақтыға қамау секілді бірнеше түрі болады: 1) «нафий» – бұл жағдайда, айыпты қылмыс жасаған орнынан аластатылып, жазасын басқа жерде өтейді, ол қарақшылық, бандиттік әрекеттер үшін бас бостандығынан айыру секілді жазаны өтейді (1991ж. Суданның ҚК); 2) «тагриб», айыптыға осы жазаның түрі тағайындалған кезде, ол қылмыс жасаған орыннан аластатылады, және оның ықтимал зинакорлық әрекеті қадағаланатын болады.

Тәркілеу – мұсылмандық құқық бойынша мемлекет қазынасына өз меншігін осылай өтеусіз беру (байт ал-мал) жазасы өте сирек қолданылатын және билеушілерге қарсы жасалған ауыр қылмыс жағдайларында қосымша жаза ретінде тағайындалатын.

Сонымен қатар, мұсылмандық құқық бойынша діннен безүшіге тағайындалатын жазаның жалғасы ретінде оның мүлкін тәркілеу қарастырылған, яғни бұл жазаны сот үкімінде арнайы көрсетудің қажеті жоқ. Алайда, мұсылмандық заңгерлердің діннен безүшінің қандай мүліктері тәркіленетіні туралы ортақ пікірлері жоқ. Малик және аш-Шафии атты зерттеушілер, олардың барлық мүліктерін тәркілеу қажет деп санаса, Абу-Ханифаның пікірі бойынша, діннен безүшінің діннен безү әрекетін жасағаннан кейін алған мүліктерін ғана тәркілеу қажет [6, 84].

Қазақ әдет-ғұрып құқығы қылмыстық жаза ретінде кінәліден бүкіл мүлігін тартып алуды қолданған. Әдет-ғұрып құқық жазбалары және қазіргі заманғылардың айтулары бойынша бұл басқа дінді қабылдау үшін қолданылған. Бірақ шынында бұл жаза өте сирек қолданыс тапқан. Сонымен қатар, қазақ әдет-ғұрып құқығында жаза түрі ретінде ауылдан, рулық, көшпенді қауымдастықтардан қуылған. Бұл жаза көбіне ауыл старшиналары мен туыстарының келісімінсіз өз үйінде қылмыскерлерді тығып ұстаған үшін қолданылған. Егер кімде-кім рудан қуылғанды өлтірсе, ол жауаптылыққа тартылмаған.

Шын мәнінде, құн мен айыпты өтеу тәсілі қазақ қоғамында қарапайым халықты езгіге салу болып табылды. Қайталай отырып қылмыс жасаған кінәлінің кейде бүкіл мүлігін тартып алған, ал оның өзін патша әкімшілігіне берген. XIX ғасырда Қазақ ру басшылары құн мен айыпты баюдың көзіне айналдырған.

Қазақ әдет-ғұрып құқығына түрмеге қамау, гаупвахта, қоғамдық жұмысқа тарту, лагерде ұстау, жер аудару, айдау секілді жаза түрлері беймәлім болған. Сонымен бірге қазақ әдет-ғұрып құқығына ұзақ мерзімге бас бостандықтан айыру сияқты жазалар да таныс болмады. Қазақ қоғамында бұл жаза түрлерін қолдану және іске асыру үшін керекті жағдай болмаған. Бірақ та аз уақытқа бас бостандығынан айыру жазасы қазақ әдет-ғұрып құқығында болған. Мысалы, кінәліні қараңғыда керегеде ұстау, ағашқа байлау, біраз сағатқа байлап, жалаңаш қалдыру (ыстық күні) ал қыста – суық кезде жеңіл киіммен қалдыру, т.б.

Қазақстан Ресейге қосылған соң қазақ әдет-ғұрып құқығы жүйесінде кейбір жаңа жаза түрлері пайда болды. Біз атағандай, XIX ғасырдың екінші жартысында Патша әкімшілігі билер сотының жұмысын жазылған заңнамамен реттегісі келді. Жазалар туралы 1845 ж. жарғыда Сібір қазақтарына қатысты былай жазылған: “Қырғыз салттары бойынша рулық істер бойынша кінәлілер егер тәндік жазаға тартылмаса, 10-60 рет ұру қолданылады, ал одан алынса – 7 күннен 1 айға дейін қамауға алынады” [7].

Кіші жүз қазақтарына қатысты былай деп жазылған: “өз салттары бойынша жазаланатын қырғыздарға мынадай жазалар қолданылады: а) қадағалауға беру, б) қамауға алу, в) залалды өтеу, г) жария, ашық уақытша жұмыс, д) ұру мен тәндік жазалар, е) түзелгенше Сібірге айдау. 1867-1868 Уақытша жарғы бойынша билер сотына жаза ретінде 1 жылдан 6 айға дейін түрмеге қамау құқығы берілген. 1867 ж. Уақытша ережесі бойынша билер сотына құн үстінен үкім шығару құқығы – егер керек болса Сібірге қоныс аудару берілген. Осы заңдар әсерінен қазақ әдет-ғұрып құқығында елеулі өзгерістер болды. XIX ғасырдың екінші жартысында билер соты құн мен айыптан басқа түрмеге қамау, әкімшілік белгілеген жерге жер аудару қоғамнан қуу, 1 айға дейін қамау секілді жазаларды қолданған [7].

Кінәні ауырлататын және жеңілдететін мәнжайлар. Қазақ әдет-ғұрып құқығында қазіргі заман терминдермен айтқанда, кінәні жеңілдететін және ауырлататын жағдайларды анықтауға арналған нормалар болған.

Жоғарыда келтірілген билер сотының тәжірибесі туралы жазбалар, негізінде, қазақ әдет-

ғұрып құқығы мына жағдайларды кінәні ауырлатады деп санаған:

а) егер ол “Ұлы адамдардың” мүддесін бұзса (хандар, сұлтандар, билер, ақсақалдар т.б.), б) егер қылмыс тайпа ішінде жасалса, в) киіз үйде жасалса, г) отбасы басшысына қарсы жасалса, д) елеулі залал алып келсе, е) қайталанса, тоқтатылмаса, ж) адамдар тобымен, қарумен жасалса, з) төтенше жағдайда жасалса т.б. [13, 215 б.].

Айтылғанды негіздеу үшін әдет-ғұрып құқығының кейбір ережелерін еске түсірейік. Мысалы, Тәуке хан жарғысы бойынша сұлтанды немесе қожаны сөзбен ренжіту үшін қарапайым адам 9 бас мал айып төлесе, ұру үшін 27 бас мал төлеген, ал сұлтанның немесе қожаның қарапайым адамға қол көтеруі еш жазамен айыпталмаған. 1825 ж. қазақ әдет-ғұрыпының жинағында осыған ұқсас нормалар бар. Егер мұндай әрекеттерді “құрметті адамдарға” қарсы мүліктік-құқықтық жағдайы бар адамдар жасаса, онда айыпталмаған. Мысалы, сұлтанға сұлтанның қарсы болуы және т.б. Бір тайпа ішіндегі ұрлықтың жазасы басқа ру ішінде жасалған ұрлықтан ауырлау болған, себебі, ұрлықтың 1-ші түрі 2-шісіне қарағанда ауыр деп саналған. Киіз үйде жасалған қылмыстар үшін жаза ашық жерде жасалғандарға қарағанда ауырырақ болған, себебі ашық далада жәбірленушінің қорғануға көбірек мүмкіндігі бар. Кінәні ауырлататын мән-жай болып отбасы басшысына қарсы шығу да саналған. Мысалы, Тәуке хан жарғысы бойынша егер әйел адам күйеуін өлтірсе, оған ата-анасына қарсы шыққан балалар да тартылған.

Кінәні ауырлататын мән-жайға үлкен, елеулі зардап келтірген қылмыстар да жатқызылған. Мысалы, 1893 ж. билердің Тоқмақ съезінде жазылған ережеде былай делінген: “он бас малға дейін ұрлағандар, ұрланғанының үш есесін төлеуге айыпталады; байлық алғандар, жарты жылдан бір жылға дейін абақтыға қамауға кесіледі. Он бас малдан артық алғандарды билер әр 1 мал басы үшін 9 мал басынан, түйеден бастап, және 1 жылдан 6 айға дейін абақтыға қамауға айыптай алады”.

Қайталанған немесе топ адамдармен жасалған ұрлықтар үшін жазаның мөлшері де көбірек болған. “Егер 2 немесе 3 рет бірнеше адам ұрлық жасаса, онда жазадан басқа әркімнен ат пен шапан алынады” – деп жазады 1824 жылғы қазақ заңы [7].

Қылмыскерде қарудың болуы да кінәні ауырлатқан. Егер ұры “қарапайым қарумен жабдықталса, мейлі ол таяқ не шоқпар болса да, ол аты мен шапанынан айырылған”.

Қазақ әдет-ғұрып құқығында кінәні жеңілдететін мән-жайларға мыналар жатқызылған:

а) егер қылмыс “құрметті адамдармен” қарапайым адамдарға қарсы жасалса;

б) басқа тайпаға қарсы жасалса;

в) отбасы басшысы отбасына қарсы жасаса;

г) кінәні мойындап келуі және қылмыскердің өзі тән алуы;

д) бірінші рет жасаса;

ж) мастықпен жасаса;

з) аз зардап алып келсе немесе зардап ауыр емес болса;

и) жәбірленушінің өзі келтірген реніштерден ызалы күйде жасаса;

к) қылмысты жасағаннан кейін ұзақ уақыт өтсе [7].

Айтылған жағдайлардың көбі көп талқылауды қажет етпейді. Мысалы, сөзбен қорлау, ұрып-соғу және т.б. іс-әрекеттерді сұлтандар мен қожалар, билер қарапайым адамдарға жасаса, онда қылмыс болып табылмаған.

Қарапайым адамның өлімі үшін сұлтандар мен қожалар өлім жазасына тартылмаған, ал сұлтан мен қожалар өлімі үшін қарапайым адам 7 есе құн төлеген немесе оның жақын 6 туысын өлтірген. Қазақ әдет-ғұрып құқығында қылмыс жасаған туыстарына сот қарауына дейін рудан орын беру дұрыс деп саналған. Ол барымтаны қолданған, яғни басқа тайпа, руға шабуыл кешірілген немесе жаза мөлшері аз болған.

Қылмысты мойындап келу және өзінің тән алуы жазаны жұмсартудың басты негізі болған және кейде кінәліні жауаптылықтан босатқан.

1865 ж. болған Қапал және Алатау округтерінің билері мен “құрметті адамдарының” съезіндегі ережелерде былай делінген: “Егер ұры ұрлық туралы өзі айтса, онда айыппұл алынбайды”. Ал, 1905 ж. Қапал жиналысында жазылған ережеде былай көрсетілген: “егер адам ұрлық туралы өзі айтып мойнына алса және жәбірленушімен өзі есеп айрысса, онда оған жаза кіші көлемде белгіленеді”. Осыған ұқсас одан бұрын, яғни 1893 ж. Тоқмақ съезіндегі Ережеде “Егер ұры қылмысты бірінші рет жасаса, қарулы болмаса және ұрлық мөлшері аз болса, онда жаза мөлшері азаяды, ал ұрлықтың қайталануы жазаны күшейтеді” деп көрсетілген [7].

Мастықпен қылмыс істеген адам есі дұрыс емес қалыпта болған деп есептеліп, оны салыстырмалы түрде айтқанда жеңіл жазалаған. Сонымен қатар, кінәні жеңілдететін жайт болып, қылмысқа итермелеген жәбірленушінің реніші алынған. Жетісу облысының әдет-ғұрып құқығының жазбаларында айтылғандай, “Егер қырғыз өзі бастаған қырқыста өлсе немесе ұрлық

үстінде өлсе, онда толық құн тағайындалмайды, ол жағдайда жарты құн немесе одан кем төленеді”. Демек, кінәліге жаза шараларын анықтау кезінде сот, ең алдымен, әрбір нақты жағдайдағы жеңілдететін және ауырлататын мән-жайлардың бар жоғын анықтап алады [14].

Қазақстанның Ресейге қосылған кезінен, әсіресе, XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап кінәні ауырлататын және жеңілдететін мән-жайлардың көбіне бірқатар өзгерістер енгізілген. Мысалы хандарға қарсы қылмыстар мағынасын жоғалтты, ру арасындағы айырмашылықтар жойылды. Отбасы басшысымен жанұясына қарсы қылмыстардың, сонымен қатар барымта кезіндегі және т.б. қылмыстардың мағынасы әлсіреді.

Сондай-ақ, XIX ғасырдың екінші жартысында кінәні ауырлататын жәйттарға болыстық басқарушылар, ауыл старшиналары, молдалар, “ел алдында жақсылық істеген, үкіметтік марапаттары” бар адамдарға қарсы шығу, ұрлыққа күшпен кіру, алдын ала ойластырылған техникалық тәсілдерді қолдану сияқты жағдайлар қосылды.

XIX ғасырдың екінші жартысына дейін қазақ әдет-ғұрып құқығында қылмыстық жазаның ескіру мерзімі қарастырылмаған. XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап билер соты қылмыстардың түрлері бойынша жазаның ескіру мерзімін анықтай бастады. Мысалы, 1885 ж. билердің Шарыс съезінде шығарылған Ережеде былай делінген: “Күнәлар мен келіндер туралы қылмыстардың ескіруі 20 жыл, ал басқа істер үшін – 10 жылдан; 4 жылға жататын істер үшін істей залалдың толық мөлшері анықталады. 10 жылдан кейін ашылған істер үшін үкімнің 3 жылында залалдың 1/3 мөлшері анықталады, 1875 ж. пайда болған істер саламатқа жатады”. Осылайша, күнәлар туралы істердің айыппұлдары анықталды [12].

Шын мәнінде бұл мерзімдерді билер соты ұстанбаған. Қазақстанның басқа жерлерінде билер сотымен басқа мерзімдер белгіленген. 1879 ж. Әулие ата уезінің билер соты Нұрбай деген қазақтың өлімі туралы істі қарап, былай үкім шығарған: “Құн туралы арызды жауапсыз қалдыру керек, себебі арыз беруші ағасының

өлімі туралы 3 жыл ішінде құрметті және сенімді адамдарға айтқан жоқ”. Егер, қылмыстық жауаптылықтан ескіру мерзімдерінің өтуі бойынша босату туралы деректерге көңіл бөлсек, қазақ әдет-ғұрып құқығында қылмыстық жазаның ескіру мерзімі нормалары анық белгіленбеген.

Бұл мақалада жүргізген зерттеуімізден айыппұл сияқты материалдық тұрғыдан қылмыскерлерді жазалау шарасының пайда болуы және оның өзге жазалармен салыстырғанда артықшылық байқатуы, адамзат дамуындағы қазіргі заманғы озық танымынан шығып отырған жоқ, оның негізі мұнан мындаған жылдар бұрын қалыптаса бастаған деген шешім жасауға итермелейді. Ал Қазақстан Республикасының нарықтық экономикалық қоғамға бет бұру және халықтың негізгі бөлігінің кәсіпкерлікпен айналысу жағдайында қылмыскерлерді материалдық тұрғыдан жазалаудың тиімділік көрсетері даусыз.

Қазақтың әдет-ғұрыпındaғы жаза жүйесінде айып салу немесе “құн алуды” белгілеу ерекше орын алды. Олар мүліктік сыныптар үшін өзіндік пайдасын тигізді. Мұндай жазалардың іске асырылуы бүгінгі таңда да өзектілігімен танылады. Құн алу түріндегі жазаның ҚР Қылмыстық заңында орын алуы бүгінгі заманның қажеттіліктерінен туындаған деп айтуымызға болады. Себебі кейбір қылмыстардың сипаты мен келтірілген зардабына қарай немесе адамның мүліктік жағдайын ескеруде осындай жаза түрін тағайындау тиімді болып табылады. Құн алу көбінесе мүліктік қылмыстар үшін тағайындалуы сыйымды болып келеді. Жазаның негізгі немесе қосымша түрі ретінде тағайындалуы шарттары болып қылмыстың қоғамдық қауіптілік дәрежесі мен сипатына қарай сотпен тағайындалады.

Тарихи тәжірбиелерге және қазіргі замандағы шарифат құқығы нормалары қолданылып жатқан ислам мемлекеттерінің тәжірбиесіне сүйене отырып, адамның өмірі мен денсаулығына қарсы бағытталған кейбір қылмыстар бойынша жәбірленушіге келтірілген рухани және материалдық залалды өндіруді қамтамасыз ету мақсатында ҚР Қылмыстық кодексіне “құн алуды” жазаның негізгі немесе қосымша түрлері ретінде енгізудің қажеттілігі туындайды.

*Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:*

1. Рахманов Н. Ташига битилган қоулар // Хукукий мадаянтятимиз тарихи. – Ташкент, 1997. – №5 (17). С. 24-27.
2. Артықбаев Ж.О. «Жеті жарғы» – мемлекет және құқық ескерткіші (зерттелуі, деректер, тарихи мәтіні). Оқу құралы. – Алматы: Заң әдебиеті, 2006. – 150 б.
3. Қазақстан Республикасының қылмыстық-атқару құқығы /Авт.: Т.К. Биятов, Г.Н. Вардаев, А.С. Нұрғалиева ж.б. – Алматы: Жеті жарғы, 2002. – 256 б.

4. Жүнісова Г.А. Өлім жазасын тағайындау мен орындау ерекшеліктері. Заң ғыл. канд. дисс. автореф. – Алматы, 2007. – 28 б.
5. Сюкияйнен Л.Р. Шариат и мусульманско-правовая культура. – М.: Институт государства и права Российской Академии наук, 1997. – 48 с.
6. Манна Аммар Абдуль Карим. Преступление и наказание по мусульманскому праву: Учеб.пособие. – М.: РУДН, 2007. – 88 с.
7. Материалы по казахскому обычному праву и положения на них Омского временного комитета. 1824 г. // Материалы по казахскому обычному праву. – Алма-Ата, 1948. – Сборник 1. – 349 с.
8. Құран Кәрім (Қазақша мағынасы және түсінігі) / Аударған: Халифа Алтай. – Алматы, 2000. – 472 б.
9. Мұхаммед пайғамбардың хадистері / Аударған Н. Қазыбеков. – Алматы: Жазушы, 1993. – 64 б.
10. Абу Юсуф Йакуб. Китаб ал-Харадж: Хрестоматия по исламу / Пер. с арабского, введения и примечания. – Москва: Наука, 1994. – 320 с.
11. Лихачев В.А. Уголовное право в освободившихся странах (сравнит.исслед.) – М.: Наука, 1988. – 205 с.
12. Калкаева Н.Б. Шаригат бойынша қылмыс пен жаза. – Алматы, 2017. -236 б.
13. Қультелеев Т. Уголовное обычное право казахов. – Алматы: Дәуір, 2004. – 312 с.
14. Гаскин С.С. Отягчающие обстоятельства. – Иркутск: Иркут. унив., 1984. – 104 с.

**АЗАМАТТЫҚ ҚҰҚЫҚ  
ГРАЖДАНСКОЕ ПРАВО  
CIVIL LAW**

---

---

УДК: 347.736  
МРНТИ: 10.23.47

*Л.Ш. Копбаева<sup>1</sup>*

*<sup>1</sup>Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық институты, мемлекеттік және азаматтық құқықтық пәндер кафедрасының аға оқытушысы, құқық магистрі, Алматы., Қазақстан  
e-mail: laurakopbaeva@mail.ru*

**БАНКРОТТЫҚ КЕЗІНДЕГІ ҚҰҚЫҚҚА СЫЙЫМСЫЗ ӘРЕКЕТТЕРДІҢ  
ОБЪЕКТИВТІ БЕЛГІЛЕРІ ХАҚЫНДА**

*Аңдатпа*

Мақалада шаруашылық жүргізуші субъектілердің банкротқа ұшырауын рәсімдеу кезінде орын алуы мүмкін қылмыстық іс-әрекеттерге талдау жүргізіледі. Автор банкроттық кезіндегі құқыққа сыйымсыз әрекеттердің объективті белгілерін қарастыра отырып, кейбір белгілерге қатысты анықтамаларды нақтылау қажеттілігіне назар аударады.

**Түйін сөздер:** шаруашылық жүргізу, банкроттық, мүлік, мүліктік міндеттемелер, қылмыс заты, объективті белгілер.

*Л.Ш. Копбаева<sup>1</sup>*

*<sup>1</sup>Магистр права, старший преподаватель кафедры государственных и гражданско-правовых дисциплин института истории и права КазНПУ имени Абая, г. Алматы, Казахстан  
e-mail: laurakopbaeva@mail.ru*

**ОБ ОБЪЕКТИВНЫХ ПРИЗНАКАХ НЕПРАВОМЕРНЫХ ДЕЙСТВИЙ  
ПРИ БАНКРОТСТВЕ**

*Аннотация*

В статье проводится анализ противоправных деяний, которые могут иметь место при оформлении процедуры банкротства хозяйствующих субъектов. Автор, рассматривая объективные признаки неправомерных действий при банкротстве, обращает внимание на необходимость уяснения смысла некоторых оценочных признаков.

**Ключевые слова:** ведение хозяйства, банкротство, имущество, имущественные обязательства, предмет преступления, объективные признаки.

*L.Sh. Kopbayeva<sup>1</sup>*

*<sup>1</sup>Master of law, senior lecturer of the Department of civil law disciplines the institute of History and Law of Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Kazakhstan  
e-mail: laurakopbaeva@mail.ru*

**ABOUT THE OBJECTIVE SIGNS OF ILLEGAL ACTION  
IN BANKRUPTCY**

*Abstract*

The article analyzes the wrongful act, which can take place when making the bankruptcy of economic entities. The author considering the objective evidence of wrongful action in bankruptcy, drew attention to the need to understand the meaning of some of the estimated signs.

**Keywords:** agriculture, bankruptcy, property, property obligations, the subject of crime, objective evidence.

**Кіріспе.**

Пайда табу – шаруашылық жүргізуші кез-келген субъектілердің кәсіпкерлік қызметінің маңызды құрамдас қызметі болып табылады. Еліміздің даму үстіндегі нарықтық қатынастар жағдайында шаруашылық жүргізуші субъекті-

лер мен азаматтардың құқықтары мен мүдделерін қорғау елеулі маңызға ие болады. Осы арада кредиторлардың бұзылған құқықтарын қалпына келтіруде борышкерді банкрот деп табу құралы үлкен роль атқарады. Банкроттық кредиторлардың талаптарын, оның ішінде

бюджетке төленетін міндетті төлемдерді қанағаттандыруға борышкердің ара-тұра қабілетсіздігінен, оның толық қаржылық дағдарысының нәтижесі ретінде көрініс береді.

Мекемелердің басшылары мен меншік иелері әр уақытта да түрлі айла-шарғылар мен амалдарды қолдана отырып, қарыздарды өтеуден жалтаруға әрекет етіп отырады. Осыған байланысты, қазіргі уақытта банкроттықты рәсімдеу мәселесі өзектілікке ие болып отыр. Мекеме басшылары немесе жекелеген кәсіпкерлер төлем қабілетсіздігі жағдайын әдейі туындатады, экономикалық зардаптар келтіреді, көрінеу сауатсыз қаржылық басқаруды жүзеге асырады. Мұның бәрі кредиторларды жаңылыстыру мақсатында жасалады.

Экономикалық қызмет саласындағы қылмыстық құқық бұзушылықтардың бір элементі болып табылатын банкроттықпен ұштасқан қылмыстар кредиторлар ғана емес, еліміздің экономикалық қауіпсіздігіне де қатер төндіреді. Қылмыстық банкроттыққа қарсы іс-қимылдар жүйесін қалыптастыру мемлекеттің жалпы қылмыстылықпен күресу саласындағы кезек күттірмейтін міндеттерінің бірі, сондықтан оның құқықтық негіздері мен оны жүзеге асыру тетіктерін жетілдіру заманауи экономикалық тұрақтылық үшін үлкен маңызға ие болады. Осы бағыттағы міндеттер ҚР жаңа Қылмыстық кодексын қабылдаған уақыттан бері банкроттық туралы азаматтық-құқықтық заңнамаларға елеулі өзгерістер енгізілуімен күрделене түседі. Сондықтан, тиісті қылмыстық-құқықтық нормаларды жетілдірумен қатар, қылмыстық банкроттыққа қарсы іс-қимылдардың негізгі бағыттарын зерттеудің және талдаудың қажеттілігі туындайды.

*ҚР Қылмыстық заңнамасы бойынша банкроттық кезіндегі құқыққа сыйымсыз әрекеттердің объективті белгілері.*

ҚР Қылмыстық кодексі 238 бабы [1] бойынша қылмыстық-құқықтық саралаудағы көптеген мәселелер тиісті құқықтық тиым салулардың көмегімен жасақталған түсініктердің нақты көрсетілмеуінен немесе оларды қате талқылаудан келіп туындайды. Аталған бап диспозициясының бланкеттік болуына орай, қылмыстық заңнаманың экономикалық қызмет саласына араласу шектерін айқындау қажет екендігі түсінікті болады. Аталған мән-жайлар қылмыстық жолмен жазалануға жататын банкроттық институтын, оның құқықтық мәнін теориялық талдау, қылмыстық-құқықтық белгілерін анықтауда бірізділікті қалыптастыру және оларды дұрыс түсіндіру қазіргі уақыттағы қылмыстық-құқықтық ғылымның өзекті мәселесі болып қалып отыр.

Банкроттық институты, бір жағынан борышкердің мүлкі есебінен кредиторлардың мүлкілік талаптарына кепілдік беруді қамтамасыз етсе, екінші жағынан ол борышкердің де мүдделерін қорғайды, өйткені заңды тұлғаның немесе дара кәсіпкердің мүлкі жеткіліксіз болған жағдайда, кредиторлардың қанағаттандырылмаған талаптары жойылады [2].

Дегенмен, банкроттық институты шаруашылық жүргізуші субъектілердің мүдделерін қорғау функциясын атқарумен қатар, түрлі қылмыстық құқық бұзушылықтардың орын алуына жағдайлар қалыптастырады. Айталық, банкроттық кредиторлардың қаржыларын жымқыру және оны кейінірек жылыстату құралы ретінде пайдаланылуы мүмкін. Сондай-ақ, банкроттық шаруашылықты жеңілділікпен жүргізу, шашып-төгу, қажетті сақтандыру шараларын қабылдамау салдарынан туындаған төлем қабілетсіздігі үшін жауаптылықтан жалтарудың тәсілі болуы да мүмкін. Кредиторлардың мүлкілік талаптарын қамтамасыз етудің азаматтық-құқықтық құралдары жеткіліксіз болғанда, олардың мүдделерін қорғауда қылмыстық-құқықтық құралдар қолданылады.

Қылмыстық банкроттықтың белгілерін талдауда банкроттық түсінігін анықтау үлкен маңызға ие болады.

Этимологиялық жағынан «банкроттық» италиян тілінің «banca» және «rotta» сөздерінің қосындысынан туындайды да, «сынған орындық» мағынасын береді [3]. Құқықтық тұрғыдан банкроттық – борышкердің (азаматтың, мекеменің, банктің) төлем қабілетсіздігі, қаражаттың болмауы салдарынан мекеменің өз міндеттемелерін орындаудан бас тартуы; қаржылық құрдым, «тақырға отыру» [4].

Банкроттықты жүзеге асырумен байланысты қоғамдық қатынастарға қол сұғатын қылмыстық құқық бұзушылықтың қоғамға қауіптілігі осы әрекеттерді жасау банкроттықты жүзеге асыру саласындағы заңнама талаптарын бұздан көрінеді. Банкроттық рәсімдерін жүргізудің тәртібі мен шарттары ҚР Азаматтық кодексімен [5], сонымен бірге ҚР Оңалту және банкроттық туралы заңнамасына [6] сәйкес реттеледі.

Банкроттық кезіндегі құқыққа сыйымсыз әрекеттердің (ҚР ҚК 237 бабы) топтық объектісі – экономикалық қызмет саласындағы қоғамдық қарым-қатынастар. Ал тікелей объектісі ретінде банкроттық рәсімдеу кезіндегі заңдылықты қамтамасыз ететін қоғамдық қатынастар көрініс береді. Осы көзқарасты қолдайтын О.Г. Карпович борышкерлер мен кредиторлардың өз құқықтық міндеттерін адал орындауын қамтамасыз ететін кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыру тәртібі тіке-



лей объект ретінде қарастырылуы тиіс деп санайды [7].

Заң шығарушы банкроттық кезіндегі құқыққа сыйымсыз әрекеттер жасауда қылмыс затын көрсетіп кетеді: – мүлік; – мүліктік міндеттемелер; мүлік, оның мөлшері, орналасқан жері туралы мәліметтер; – мүлік туралы өзге де ақпараттар; – бухгалтерлік және (немесе) есептік құжаттаманы не экономикалық қызметін көрсететін өзге де құжаттар.

Азаматтық-құқықтық қатынастар тұрғысынан мүлік – заттар, ақша қаражаттары, бағалы қағаздар, құжаттар мен электронды жеткізгіштерде бекітілген мүліктік құқықтар.

Мүліктік құқық – иеленушінің өз шаруашылық аясындағы мүлікті тікелей қолдану арқылы мүддесіне жетуді қамтамасыз ететін заңды мүмкіндігі. Мұндай мүмкіндіктер тиісті құжаттарда бекітілген сатып алу – сату, қызметтер көрсету, жалдау, заем және т.б. мәмілелерден туындауы мүмкін.

Мүлік, оның мөлшері, орналасқан жері туралы мәліметтер материалдық заттарда, құжаттарда бекітілген жағдайда ғана ҚР Қылмыстық кодексі 237 бабында қарастырылған қылмыстың заты болып танылады. Айталық, қағаз немесе электронды жеткізгіштер, кино-, бейнежазбалар, суреттер, сонымен бірге бухгалтерлік және (немесе) есептік құжаттамалар.

Кәсіпкерлік саласында экономикалық қызметті сипаттайтын бухгалтерлік және (немесе) есептік құжаттамалар оларды сақтау мерзімі бұзылған, жүргізу, толтыру, банкроттық басқарушыға беру тәртібі бұзылған жағдайда немесе оларға жалған мәліметтер енгізілген жағдайда қылмыс заты болып табылады. Аталған құжаттар жойылуы, оларға өзгерістер енгізілуі немесе ақиқат мәліметтер бұрмалануы мүмкін. Зерттеулер көрсеткендей, экономикалық қызмет

саласындағы қылмыстық құқық бұзушылықтардың 10 пайызында бухгалтерлік және (немесе) есептік құжаттамалар қылмыс заты ретінде орын алған [8].

ҚР Қылмыстық кодексі 237 бабы 1 бөлігінде қылмыс затының нақты сипатталуы мүлік түсінігін белгілі бір дәрежеде тарылтады, өйткені оның құрамдас бір түрі – мүліктік міндеттемелер – балама қылмыс заты ретінде бекітілген. Осыған орай, біріншіден, ҚР ҚК 237 бабы 1 бөлігінде мүлік ретінде тек заттар, екіншіден, аталған бапта сипатталған қылмыстардың негізгі объектісінің ортақ екендігін ескере отырып, мүлік осы баптың басқа да бөліктерінде дәл осы тар мағынада түсінілуі тиіс [9].

Банкроттық кезіндегі құқыққа сыйымсыз әрекеттерден кредиторлармен қатар, борышкер болып отырған тарап та жәбір көруі мүмкін.

### Қорытынды

Банкроттық кезіндегі құқыққа сыйымсыз әрекеттер кезіндегі қылмыс затының белгілерін («мүлік», «мүліктік міндеттемелер») салыстырмалы түрде айқындалған деп айтуға болады, өйткені азаматтық заңнамаларда олар жеткілікті дәрежеде сипатталған, тиісінше құқықтық анықтамаларға ие болады. Нәтижесінде оларды кең мағынада талқылауға, қылмыстық заң нормасындағы термин шеңберінен шығуға мүмкіндік туындайды.

Банкроттық кезіндегі құқыққа сыйымсыз әрекеттердің объективті жағын сипаттайтын белгілерді нақтырақ сипаттау қажет. «Жасыру», «жою», «бұрмалау» сияқты терминдер тиісті қылмыс құрамдарын саралау үшін айқындылықты талап етеді, өйткені заңнамада, оның ішінде қылмыстық кодексте, аталған терминдер нақтыланбаған. Қылмыстық заңнамада бұл түсініктер бағалаушы сипатта, демек олар соттың түсіндіруіне арқау болары сөзсіз [10].

### Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі. 3.07.2014. // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226> (15.09.2017)
- 2 Некоторые проблемы квалификации преднамеренного банкротства по субъекту преступления. И.М. Серeda, Е.А. Бирюкова // Российский следователь. – 2012. – N 14. – С. 12.
- 3 «Словарь иностранных слов (около 10 000 слов)». Составитель – Т.Ю. Ушакова. – СПб., 2008. – С. 77.
- 4 Христенко Е.В. Оценочные признаки и квалификация правонарушений при банкротстве // Юрист. – 2012. – N 11. – С. 15.
- 5 Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі. 27.12.1994. <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K940001000> (16.09.2017)
- 6 Қазақстан Республикасының Оңалту және банкроттық туралы заңы. 7.03.2014. <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1400000176> (16.09.2017)
- 7 Карпович О.Г. Ответственность за преднамеренное и фиктивное банкротство // Юрист. – 2002. - N 5
- 8 Криминальное банкротство / А. Шестакова, А. Каширин // ЭЖ-Юрист. – 2008. – № 33 <http://www.lawmix.ru/bux/42385>. (18.09.2017)
- 9 Шишко И.В. Неправомерные действия при банкротстве (ст. 195 УК РФ) // Законы России: опыт, анализ, практика. – 2011. – N 7. – С. 42.
- 10 Христенко Е.В. Оценочные признаки и квалификация правонарушений при банкротстве (ч. 1 ст. 195 УК РФ) // Юрист. – 2012. – N 11. – С. 17.

## АЗАМАТТЫҚ ПРОЦЕСС ГРАЖДАНСКИЙ ПРОЦЕСС CIVIL PROCEEDING

УДК: 347.962; 347.97/99  
МРНТИ: 10.71.31

*І.Е. Асхатбек<sup>1</sup>*

*<sup>1</sup>Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық институты, құқықтану мамандығының  
2 курс магистранты, Алматы қ., Қазақстан  
e-mail: [ashatbek@mail.ru](mailto:ashatbek@mail.ru)*

*Ғылыми жетекшісі: Е.А.Бурибаев<sup>2</sup>*

*<sup>2</sup>д.ю.н., профессор, Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық институты, мемлекеттік және  
азаматтық-құқықтық пәндер кафедрасының профессоры, з.ғ.д., Алматы қ., Қазақстан  
e-mail: [yermek-a@mail.ru](mailto:yermek-a@mail.ru)*

### АПЕЛЛЯЦИЯЛЫҚ САТЫДАҒЫ СОТТЫҢ ӨКІЛЕТТІЛІК МӘСЕЛЕЛЕРІ

*Аңдатпа*

Бұл мақалада апелляциялық сатыдағы соттың өкілеттілік мәселелері қарастырылған. Сонымен қатар апелляциялық сатыдағы сот мәлімдеген талап қою шегінде жаңа фактілерді анықтауға және жаңа дәлелдерді зерттеуге де мүмкіндіктері баяндалған. Апелляциялық сатыдағы сот бірінші сатыдағы сот шешімінің күшін жоюға, жаңа шешім қабылдауға құзырлығына талдау жүргізілген.

**Түйін сөздер:** апелляциялық сатыдағы сот, кассациялық сатыдағы сот өкілеттіліктері, өкілеттілік.

*И.Е. Асхатбек<sup>1</sup>*

*<sup>1</sup>Магистрант 2 курса юриспруденции института истории и права  
ҚазНПУ имени Абая, г. Алматы, Казахстан  
e-mail: [ashatbek@mail.ru](mailto:ashatbek@mail.ru)*

*Научный руководитель: Е.А.Бурибаев<sup>1</sup>*

*<sup>1</sup>д.ю.н., профессор, кафедры государственных и гражданско-правовых дисциплин  
Института истории и права КазНПУ им. Абая, г. Алматы, Казахстан  
e-mail: [yermek-a@mail.ru](mailto:yermek-a@mail.ru)*

### ПОЛНОМОЧИЯ СУДА АПЕЛЛЯЦИОННОЙ ИНСТАНЦИИ

*Аннотация*

В данной статье рассматривается вопрос полномочий суда апелляционной инстанции. Излагаются новые возможности суда апелляционной инстанции по установлению новых фактов и новых доказательств в пределах предъявленного иска. А также анализируются полномочия суда апелляционной инстанции об отмене решения суда первой инстанции и о принятии нового решения.

**Ключевые слова:** суд апелляционной инстанции, полномочия суда кассационной инстанции.

*I. Y. Askhatbek<sup>1</sup>*

*<sup>1</sup>Master of 2 course of jurisprudence, Institute of History and Law  
Kazakh National University named after Abay, Almaty, Kazakhstan  
e-mail: [ashatbek@mail.ru](mailto:ashatbek@mail.ru)*

*Research supervisor: E.A.Buribayev<sup>2</sup>*

*<sup>2</sup>doctor of jurisprudence, professor of department of the state and civil legal disciplines  
of KazNPU of a name of Abay, Almaty, Kazakhstan  
e-mail: [yermek-a@mail.ru](mailto:yermek-a@mail.ru)*

### CREDENTIALS OF THE COURT OF APPEALS

*Abstract*

This article examines the issues of the powers of the court of appeal. In addition, the Court of Appeal set out in the study of evidence and within the claimed lawsuit identify new opportunities, and new facts. The court of appellate instance shall revoke the decision of the court of first instance, adopt a new decision, analyze the competence.

**Keywords:** court of appellate instance, powers of the court of cassation instance, powers.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 13-бабы «Әркімнің өз құқықтары мен бостандықтарының сот арқылы қорғалуына құқығы бар», – деп бекіткен [1].

«Қазақстан Республикасының сот жүйесі және судьялардың мәртебесі туралы» Конституциялық Заңы сот жүйесіне Қазақстан Республикасының Жоғарғы Сотын, облыстық және оларға теңестірілген соттарды, аудандық және оларға теңестірілген соттарды жатқызады [2].

ҚР АЖЖК-і бойынша аудандық және оған теңестірілген соттар тек қана бірінші сатыдағы соттар ретінде іс – қимыл жасайды, ал облыстық және оған теңестірілген соттар бірінші, апелляциялық, қадағалау сатысы ретінде әрекет жасайды. Қазақстан Республикасының Жоғарғы Соты апелляциялық және қадағалау сатысындағы сот ретінде әрекет жасайды. Республиканың Жоғарғы Сотының Қадағалау сатысы Қазақстан Республикасының 2005 жылдың 30-желтоқсанындағы «Қазақстан Республикасының Қылмыстық іс жүргізу және Азаматтық іс жүргізу кодекстеріне соттылықтың ара-жігін ажырату мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» №111 заңына сәйкес қадағалау алқасы және Қазақстан Республикасы Жоғарғы Соттың жалпы отырысы құрамдарына бөлініп, сот билігін жүзеге асырады [3].

Аудандық және оларға теңестірілген соттардың заңды күшіне енбеген шешімдер мен қаулыларын апелляциялық шағымдар, наразылықтар бойынша апелляциялық тәртіппен облыстық және оларға теңестірілген азаматтық істер жөніндегі алқасы қарайды, ал облыстық және оларға теңестірілген соттардың шешімдері мен қаулыларын апелляциялық тәртіппен Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының азаматтық істер жөніндегі алқасы қарайды.

Сонымен, апелляциялық сатыдағы соттың өкілеттілігі көрсетілген екі алқа арқылы жүзеге асырылады. ҚР АЖЖК-нің 41-тарауында бекітілген «Апелляциялық шағымдар, наразылықтар бойынша істерді қарау» тәртібі екі алқаның іс әрекеттеріне бірдей қолданылады. Демек, талдауға ұсынылып отырған апелляциялық сатыдағы соттың өкілеттілік мәселелері екі алқаның да апелляциялық шағымдар мен наразылықтардың келтірілуі мәселелерінен бастап, істі қарау тәртібін, қабылдайтын шешімдер түрлерін, қаулының мазмұны мен шығаруын, шығарылған қаулының орындалу тәртібін бірдей толық қамтиды. Сондықтан, заң нормалары, Жоғарғы Соттың нормативтік қаулылары, сот тәжірибелері екі алқаның мәселелеріне тепе-тең көзделінеді.

«Өкілеттілік» деген ұғым бұрынғы пайдалануда болған азаматтық іс жүргізу кодекстерінде қолданылмаған. Бірінші рет сот саласына бұл ұғым Қазақстан Республикасы Азаматтық іс жүргізу кодексінің «кассациялық сатыдағы сот өкілеттіліктері» деген бапта көзделді. Қазақстан Республикасының 2001 жылдың 11 шілдесінде қабылданған «Қазақстан Республикасының кейбір заң актілеріне сот ісін жүргізу мәселелері бойынша өзгертулер мен толықтырулар енгізу туралы» № 238 заңымен кассациялық сатының орнына апелляциялық сатыны енгізіп, көрсетілген ұғым «апелляциялық сатының өкілеттіліктері» деген тақырыппен орын алды. Бұл бапта мынадай өкілеттіліктер бекітілген:

а) Апелляциялық шағыммен немесе наразылықпен түскен істі қарау кезінде сот тараптардың өтініш жасауы бойынша немесе өз бастамасымен:

1) сот – психиатриялық сараптама тағайындауға;

2) егер істе бар және қосымша табыс етілген материалдар бойынша жүргізу мүмкін болса, өзге де сараптама тағайындауға;

3) тараптардың (талапкер, жауапкер) және іске қатысушы басқа да адамдардың денсаулық жағдайына, отбасы жағдайы туралы деректерге байланысты құжаттарды талап етіп алуға құқылы.

ә) Сот отырысының хаттамасында ашылмаған жайлар болған және куәлардың әр түрлі түсінуге мүмкіндік беретін айғақтары баяндалған жағдайда, сот өз бастамасымен немесе тараптардың өтініш жасауы бойынша ол адамдардан жауап алуға құқылы.

Бұл жағдайда жауапкердің сот отырысына қатысуы міндетті. Жауап алудың алдында куәға, талапкерге жалған айғақтар бергені және айғақ беруден бас тартқаны үшін заңда белгіленген тәртіппен жауапты болатыны ескертіледі, олардың айғақтары хаттамаға түсіріліп, одан әрі дәлелдеме ретінде қарастырылады.

«Өкілеттілік» деген атау (термин) әдеби теорияда кең мағыналарда қолданылады.

Л.М. Потеружа кітабының «кассациялық соттың өкілеттіліктері» деген тарауында істі кассациялық тәртіппен қарауда кассациялық сатының өкілеттіліктері кассациялық сатының алдына қойылатын мақсаттарымен белгіленеді деп, ол мақсаттарының қатарына шешімнің заңдылығы мен негізділігін жан-жақты тексерілуін, бірінші сатыдағы соттың жіберген қателіктері мен заң бұзушылықтарын түзетуін, заңды бір-келкі түсіну және қолдану, сот процессінің алдын-ала ескерту және тәрбиелік ықпалын

арттыруын көздеп, кассациялық сатының өкілеттіліктеріне істі тексеру бойынша шешімді өзгеріссіз қалдыру не өзгерту, шешімнің күшін жойып, істі қысқарту не қосымша тергеуге жіберу құқықтарын жатқызған. Сонымен қатар ол кассациялық сатының өкілеттіліктерінің шектеулерін көрсеткен. Ол шектеулердің қатарына кассациялық сатыдағы соттың нақты мән-жайларды анықтауы және шешімде анықталмаған немесе соттың алып тастаған мән-жайларын анықталды деп табуы, сондай-ақ іс бірінші сатыдағы соттың жаңадан қарауына немесе қосымша тергеуге жіберілгенде айыптаудың дәлелденгендігі немесе дәлелденбегендігі туралы, дәлелдемелердің анықтығы туралы немесе бір дәлелдемелердің басқаларынан басымдылығы туралы алдын-ала шешіп қоюға болмауын жатқызған.

А.П. Рыжаков, А.И. Сергеев кассациялық инстанциясының істі қарау нәтижесінде шешімді өзгерту немесе оның күшін жойып, істі қысқарту және тағы басқа қабылдайтын шешімдерін кассациялық сатының кең өкілеттіліктері деп дәрежелейді [5, 36 б.]. Ондай дәрежелеуді кассациялық және апелляциялық сатыдағы соттарға В.В. Вандышев та берген.

Ф.Н. Фаткуллин кассациялық және қадағалау сатыларының шешімнің заңды тұжырымдалғандығын және құқықтық саралауын өзгерту құқықтарын ол сатылардың өкілеттіліктеріне жатқызған.

Әдеби теорияда істің дұрыс шешілуін іс бойынша объективтік (материалдық) шындықтың анықталғаны (орнатылғаны) деп түсіндіріледі. Бірақ әрбір қаралған іс бойынша қабылданған шешім шындықты анықтайды және барлық іске қатысушыларды қанағаттандырады деу ақиқаттық шындыққа жатпас еді. Ресейдің белгілі ғалымы бүкіл дүниежүзілік процессуалдық құқықты салыстырмалы талдау жасаған И.Я. Фойницкий істің бір сатыда қаралуы қандай да ол саты дұрыс құрылмасын, іс бойынша шығарылған шешімде қате болуына мүмкіндік қалдырады деген тұжырымға келген.

Мәселен, өткен 2011 жылы Республика бойынша апелляциялық сатыдағы соттарда қаралған 9294 істердің 2797 істері бойынша шағымдар мен наразылықтар қанағаттандырылған. Бұл істер бірінші сатыдағы соттарда қаралған барлық істердің сонымен салыстырсақ, туынды сан көп те көрінбес еді. Бірақ заң істің заңды және негізді шешілуін әрбір қаралған іске жүктейді, сот шешіміне оның құқықтық орнына байланысты ең жоғарғы талап қояды.» Шешімнің мемлекет атынан шығарылуы, оның

маңыздылығы судьялардан оның заңдылығы мен негізділігі үшін ерекше жауапкершілік сезінуді талап етеді», – деп Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2003 жылғы 11 шілдедегі «Сот шешімі туралы» №5 нормативтік қаулысы соттарды міндеттеген.

Шешімге бірінші болып баға беруші – сотқа қатысушылар: азаматтық іс бойынша іс жүргізуі кезінде өздерінің немесе өздері білдіретін құқықтар мен мүдделерді қорғайтын адамдар: прокурор, талапкер, олардың заңды өкілдері, қорғаушы, азаматтық жауапкер, олардың заңды өкілдері мен өкілдері береді.

Іске қатысушылардың іс бойынша, әрине, өз мүддесі болады. Мәселен, прокурордың мүддесі – істің жан-жақты тексеріліп, заңды және негізді шешім шығарылуы болса, талаптардың мүддесі – әр істің жан-жақты тексеріліп, заңды, негізді және әділетті шешілуі.

Іс бойынша шығарылған шешімнің заңды және негізді екенін тексеру міндетін ҚР АІЖК-сі апелляциялық сотқа жүктеген. Апелляциялық сатыдағы сот апелляциялық шағымдар, наразылықтар бойынша:

– іс жүргізуді жүзеге асыру кезінде азаматтық іс жүргізу заңы нормаларының сақталуын;

– шешімнің не қаулының заңдылығы мен негізділігін толық көлемде тексеруге тиісті.

Бұл міндетті апелляциялық сот істе бар және іс қаралғаннан кейін іске қатысушылардың апелляциялық шағымдар мен наразылықтарға тіркелген не істі апелляциялық сатыда қарау барысында тапсырылған қосымша материалдарды тексеру арқылы орындайды. Демек, бірінші сатыда қаралған, шешім шығарылған іс тағы да екінші сатыда қаралуы көзделген. ҚР АІЖК-нің апелляциялық сатыда «істі қарау» тәртібі деп бекіткен.

Процессуалдық әдеби теориясында істі қайта қарау – сот төрелігінің бір түрі, сондықтан іс қаралуы жалпы процессуалдық принциптерге негізделеді, бірақ сонымен қатар жоғары сатыдағы соттар өздеріне жүктелген міндеттерін орындауда бірінші сатыдағы сот қарауынан бөлек, ерекше әдіс (метод) қолданады деп көрсетілген. Бұл пікірдің авторы А.Л. Ривлин сол уақыттағы қолданудағы процессуалдық заңдарда бекітілген кассациялық тәртіппен істі қараудың ерекше әдісіне мынадай өкілеттіліктерді жатқызған:

– сот тұжырымын сотта қаралған дәлелдемелермен анықталуын іс бойынша жүргізілген алдын ала және сот тергеуі материалдарын оқу арқылы зерттеу;

– азаматтық іс жүргізу кодексінде бекітілген кассациялық саты сотының қабылдайтын ше-

шімнің күшін жою немесе өзгерту негіздерін іс бойынша анықтау;

– істің тексеруін тек қана наразылықпен не шағыммен шектемей, іс бойынша шағым бермеген басқа да адамдар туралы тексеру жүргізу. Теориялық әдебиеттерде бұл әдіс «ревизиялық тексеру» деп аталған.

Қазақстан Республикасы АІЖК-де күшіне енгенде кассациялық сотқа, ал 2001 жылғы 11-шілдеде қабылданған «Қазақстан Республикасы кейбір сот ісін жүргізу заңдарына өзгертулер мен толықтырулар енгізу» Заңымен апелляциялық сотқа едәуір өкілеттіліктер берді. Атап айтсақ:

– сот-психиатриялық сараптама тағайындауға;

– өзге де сараптама тағайындауға;

– тараптардың және іске қатысушы басқа да адамдардың денсаулық жағдайына, отбасы жағдайына туралы деректерге байланысты құжаттарды талап етіп алуға құқылығы;

– куәлардан заңда көрсетілген жағдайларда жауап алуға құқылығы;

– адамның шағымда, наразылықта жағдайының нашарлауы туралы мәселе қойылғанда апелляциялық сатыға қатыстыруы;

– қосымша материалдарды қабылдау, оларды тексеру және оларға шешім қабылдауда баға беру.

Көріп отырғанымыздай, апелляциялық сотқа тараптардың өтініш жасауы бойынша немесе өз бастамасымен дәлелдемелер жинауға (сараптамалар тағайындау, құжаттарды талап ету, жауап алу), қосымша материалдарды қолдануға, сотталған адамды және басқа да тараптарды іске қатыстыруға немесе процессуалдық тілмен айтқанда басты сот талқылауының кейбір әрекеттерін қолдануға өкілеттіліктері бекітілді.

Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының Төрағасы Қ. Мами өзінің сот жүйесін рефор-

малаудағы негізгі бағыттарын зерттеуге арналған монографиясында бірнеше шет елдерде заңды күшіне енген шешімдерді қараудың аралас түрі – «ревизия, сочетающая черты апелляции и кассации» қолданылады дей келе, 2001 жылғы 11-шілдедегі Республикамыздағы процессуалдық кодекстерге өзгертулер мен толықтырулар енгізгеннен кейін Қазақстан ревизиялық тәртіппен іс қараудың аралас түрін («воспринял смешанную форму ревизии») қабылдады деп тұжырымдайды. Мысалы, Азаматтық іс жүргізу кодексінің 345 және 358 баптарына сәйкес апелляциялық сатыдағы сот мәлімдеген талап қою шегінде жаңа фактілерді анықтауға және жаңа дәлелдерді зерттеуге мүмкіндігі бар. Апелляциялық сатыдағы сот бірінші сатыдағы сот шешімінің күшін жоюға, жаңа шешім қабылдауға құқылы.

Бұл тұжырымның орындылығы қолданыстағы ҚР азаматтық іс жүргізу кодексіне енгізілген жоғарыда көрсетілген өкілеттіліктермен дәлелденеді. Апелляциялық сатыдағы сот советтік дәуірдегі кассациялық сатыдағы соттың істі қарау тәртібіне шет елдерде қолданылатын апелляциялық сотының кейбір өкілеттіліктерін енгізіп, істің аралас түрде қаралуын бекітті.

Бұл жерде ерекше назар аударатын мәселе – енгізілген өкілеттіліктерге өздерінің бірінші сатыдағы процессуалдық әрекеттерімен салыстырғанда бірсыпыра шектеулер қойылған. Мәселен, апелляциялық соттың куәлардан, жауап алу өкілеттілігі олардың жауаптары сот отырысының хаттамасында анық жазылмауы себепті әртүрлі түсінуге мүмкіндік беретін айғақтары баяндалған жағдайда ғана іске асады. Сондай-ақ, апелляциялық соттың өзге сараптама тағайындауы тек қана істе бар және қосымша табыс етілген материалдар бойынша жүргізілуі мүмкін болуымен шектелген.

#### Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Мемлекеттік тәуелсіздігі туралы конституциялық заңы // *Ведомости Верховного Совета КазССР*. – 1991. – № 51.

2. «Қазақстан Республикасының сот жүйесі мен судьяларының мәртебесі туралы» Қазақстан Республикасының 2000 жылғы 25 желтоқсандағы № 132 Конституциялық заңы. Қазақстан Республикасының 2006 жылғы 11 желтоқсандағы № 199-III заңымен енгізілген өзгертулер және толықтырулармен.

3. Қазақстан Республикасы 2005 жылдың 30-желтоқсанындағы «Қазақстан Республикасының Қылмыстық іс жүргізу және Азаматтық іс жүргізу кодекстеріне соттылықтың ара-жігін ажырату мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» № III заңы // *Юрист – анықтама жүйесі*.

4. Потеружа И.И. *Роль суда второй инстанции в укреплении законности*. – Минск: Наука и техника, 1980.

5. Рыжаков А.П., Сергеев А.М. *Кассационное производство*. – М.: Флинь, 2007.

6. Мәми Қ.Ә. *Қазақстан Республикасындағы сот билігінің қалыптасуы мен дамуы*. – Астана: Елорда, 2001.

УДК: 347.9.08; 347.91.02  
МРНТИ: 347.9.08; 347.91.02

*Г.Б. Мейірбекова<sup>1</sup>*

*<sup>1</sup>Абай атындағы ҚазҰПУ, Мемлекеттік және Азаматтық-құқықтық пәндер кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Алматы қ., Қазақстан  
e-mail: [meirbekova67@mail.ru](mailto:meirbekova67@mail.ru)*

## КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРДЫҢ ІСТЕРІН ҚАРАУДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

*Аңдатпа*

Мақалада кәмелетке толмағандарға арналған соттарды кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі әділет жүйесінің орталық және шешуші негізі ретінде талдау және олардың қызметін одан әрі жетілдіру жөнінде ұсыныстар беру.

**Түйін сөздер:** кәмелетке толмағандар, әділет органдары, ювеналды соттар, ювеналды полиция,

*Г.Б. Мейірбекова<sup>1</sup>*

*<sup>1</sup>ассоцированный профессор кафедры «Государственных и гражданско-правовых дисциплин»  
КазНПУ имени Абая, г. Алматы, Казахстан  
e-mail: [meirbekova67@mail.ru](mailto:meirbekova67@mail.ru)*

## ПРАВОВЫЕ ПРОБЛЕМЫ РАССМОТРЕНИЯ ДЕЛ В ОТНОШЕНИИ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ

*Аннотация*

В статье проанализирована деятельность ювенальных судов Казахстана как центрального и определяющего звена в системе органов ювенальной юстиции и даны предложения по дальнейшему усовершенствованию их деятельности.

**Ключевые слова:** несовершеннолетние, органы юстиции, ювенальные суды, ювенальная полиция

*G.B. Meirbekova<sup>1</sup>*

*<sup>1</sup>associate professor of cathedra of « Public and civil legal disciplines»  
Kazakh National Pedagogical University by name of Abai, Almaty, Kazakhstan  
e-mail: [meirbekova67@mail.ru](mailto:meirbekova67@mail.ru)*

## LEGAL PROBLEMS OF JUVENILE CASES

*Abstract*

The article analyzes the activity of juvenile courts of Kazakhstan as the central and determining link in the system of juvenile justice bodies and offers suggestions for further improvement of their activities.

**Keywords:** Juvenile, judicial authorities, juvenile courts, juvenile police

Бүгінде, Қазақстан Республикасында конституциялық және құқықтық деңгейде, бірқатар ювеналды әділет қызметінің даму бағыттарының басым бөлігін іске асыру мақсатында, көптеген келелі еңбектер жасалуда. Олардың арасында Қазақстан Республикасы Конституциясының баптарында «Неке мен отбасы, ана мен әке және бала мемлекеттің қорғауында болады» деп жариялауы басталғаннан бастап кәмелетке толмағандардың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ететін жаңа нормативтік-құқықтық актілер шыға бастады [1].

Халықаралық жалпы-халықтық құндылықтар мен артықшылықтарын мойындай және қосыла отырып 8 маусым 1994 жылы БҰҰ Бас

Ассамблеясының қаулысымен қабылданған «Бала құқығын қорғау туралы» халықаралық конвенция негізінде Қазақстан 20 қараша 1989 жылы қабылдаған «Бала құқықтары туралы» Заңы арқылы Қазақстан Республикасы халықаралық аренаға нық сеніммен қосыла алатынын көрсетеді.

Қазақстан үшін бүгінгі күні маңызды проблемалары бұл бөлігінде Қазақстанның құқықтық жүйесінің әлі күнге проблемалары жалпыға ортақ танылған халықаралық ережелер мен стандарттар болмады:

– Ең аз стандартты ережелері-БҰҰ, қатысты кәмелетке толмағандарға қатысты сот төрелігін (Пекин ережелері, 1985);

– БҰҰ жетекші қағидаттары арасындағы қылмыскерліктің алдын алу үшін кәмелетке толмаған (Эр-Рияд жетекші қағидаттары, 1990);

– БҰҰ-ның қатысты құқықтарын қорғау туралы Ереже, бас бостандығынан айырылған кәмелетке толмағандар, (1990);

– Ең төменгі стандартты ережелері – БҰҰ-шараларға қатысты, түрмеге қамауға алумен байланыссыз (Токия ережесі, 1990) және т. б.

Қазақстандық заңнама және құқық қолдану қызметін, оның ішінде кәмелетке толмағандарға қатысты әділет органдары заңнамаға және құқық қолдану практикасына өркениетті адамзат Еуропалық одақ танылған халықаралық қоғамдастық бірі ретінде елеулі жетістіктерін және жүзеге асыру мәселелері жолға қойылды [2].

Кәмелетке толмағандардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау мәселелері ретінде неғұрлым басым екенін мойындай отырып, Қазақстан Республикасы жаңа ұйымдық-құқықтық құрылымдық шешімімен осы проблемаларды арнайы айналысатын ювеналдық әділет құрды. Мәселен, Қазақстан сот ісін жүргізу тарихында, өз жұмысын бастаған бірінші (сот төрелігі) мамандандырылған соттардың кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі ювеналды соттар құрылып болды.

Ювеналды соттар – бұл тек алғашқы қадамдар, алғашқы саты, реформаларды қамтамасыз етуге бағытталған мамандандырылған құқықтық көмек олар үшін өмірлік жағдайларда кәмелетке толмағандардың ісін қарау көптеген қиыншылық тудыратын, Кәмелетке толмағандардың құқықтары мен бостандықтарын толық қамтамасыз ету мүмкін емес болған кезде ғана өз бетінше және арнайы жұмыс істейтін ювеналды соттар болған кезде тұтас жүйесін мамандандырылған органдарының және жаңа құқықтық институттардың барлық аспектілерін қамтитын заң кәмелетке толмағандардың құқығын қорғау және құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету бойынша әрекет ете бастады. Біздің ойымызша, қазіргі кәмелетке толмағандарға «Қазақстан Республикасындағы ювеналдық әділет жүйесі түрінде ювеналдық органдардың қабілетті көпсалалы болып жұмыс жасауын барлық тараптар күнделікті өмірде қажеттігін сезініп жатыр. Ал атап айтқанда:

- кәмелетке толмағандарға қатысты әділет органдарының, соның ішінде:

- кәмелетке толмағандарға қатысты әділет орталық органы – Қазақстан Республикасының ювеналды әділет министрлігі;

- Қазақстан Республикасының ювеналды әділет комитетінің аумақтық органдары – облыс-

тардағы, қалалар мен қалалардағы ювеналды әділет басқармасы;

- Кәмелетке толмағандарға арналған соттар;

- Қазақстан Республикасы ювеналды әділет комитетінің ювеналды полиция бөлімшесі;

- Қазақстан Республикасы Кәмелетке толмағандардың әділет басқармасының қылмыстық-атқару жүйесінің органдары;

- Қазақстан Республикасының ювеналды әділет комитетінің арнайы режимі бар арнайы білім беру ұйымдары мен білім беру ұйымдары;

- кәмелетке толмағандардың құқықтарын қорғау жөніндегі, комиссия Омбудсмен кеңсесінің, соның ішінде балалар мен жасөспірімдердің және басқа да әлеуметтік қызмет пен басқа да соларға теңестірілген бағынысты ұйымдар.

Бүгін, ювеналды әділет жүйесін мемлекеттің құрамдас бір бөлігі яғни ол қоғамдық өмірдің бар саласын басқару сондай-ақ анықталған өкілеттігі, өз құрылымы бар мемлекеттік тетігі, ажырамас бөлігі ретінде қарастырған жөн [3].

Кәмелетке толмағандарға қатысты сот төрелігі органдары өздеріне жүктелген міндеттерді шешуде орталық және жергілікті мемлекеттік органдармен, оның ішінде құқық қорғау органдары мен бақылаушылармен, соның ішінде лауазымды тұлғалармен өзара іс-қимыл жасауы тиіс. Сонымен қатар, мемлекеттік органдар, ұйымдар мен лауазымды адамдар құқықтарын, бостандықтарын мен кәмелетке толмағандардың заңды мүдделерін қорғау үшін функционалдық міндеттерді ювеналды әділет органдары көмек көрсетеді.

Ұлттық патриоттық идеяларды жүзеге асыру «Мәңгілік ел» Қазақстан Республикасының қазіргі заманғы дамуындағы адамның құқықтары мен бостандықтарын бірінші кезекте қоюда, оның ішінде кәмелетке толмағандардың ісін қарайтын мамандандырылған соттардың жұмысын жүргізуге жаңа қатынастарды одан әрі қарай реттеу үшін заңдар қабылдау, шешімін күттірмейтін ірі мәселелерді алдын ала шешу керек. Сондықтан, бұл аспектіде, арнайы шұғыл мемлекеттің айрықша стратегиялық ресурсы ретінде кәмелетке толмағандардың құқықтары, бостандықтары мен заңды мүдделерін қорғау мәселесі бар.

Жоғары дамыған елдердің қалыптасу және ары қарай даму эволюциясы (Швеция, Дания, Франция, және т.б.) әлбетте, «болашақ» әрбір мемлекеттік әл-ауқатын жету үшін бүгіннен бастап кәмелетке толмағандар үшін барлық -экономикалық және құқықтық алғышарттар жасау қажет екенін жақын болашақта талап етілетін дамыту фактісін көрсетеді.

Тұтастай мемлекет пен қоғамның адамдардың өмірінің жоғары деңгейде дамуы қажырлы еңбектің халықаралық тәжірибесі. Бұл жағдайда, мемлекеттік ең алдымен, халықтың жалпы әл-ауқатын қызметі мойындайды, кәметке толмағандардың құқықтары мен бостандықтарын жан-жақты қолдау бойынша мемлекет белсенділігіне байланысты. Сондықтан мемлекеттің ұйымдастырушылық-құқықтық қызметі, кәметке толмағандардың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету ерекше және күрделі болуы тиіс. Бұл бағыттағы ең тиімді және тиімді тәсілдердің бірі кәметке толмаған құқық бұзушылықты одан әрі дамытуға

мүмкіндік бермеу, жолын кесу болып табылады [4].

Ағымдағы жағдайды қорыта отырып, біз Қазақстан Республикасының Әділет органдарын одан әрі дамыту қажеттілігі бойынша соңғы онжылдықта кәметке толмағандардың ісі бойынша қабылдаған шараларымыздың көрсеткіштерінде орын алған теріс ғана емес, сонымен қатар қайта оң өзгерістер бар, бұл іс жүзінде туындаған кәметке толмағандардың ісін қарайтын мамандандырылған соттардың жұмысының өсуіне, тәжірибеде көптеп іске асуына жақсы мүмкіндіктер бар деген қорытындыға келдік.

*Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:*

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы – «30.08.1995. Әділет» АҚЖ
2. Жетписбаев Б.А. Проблемы организации ювенальной юстиции и социальных служб по делам несовершеннолетних правонарушителей. Научное издание. – Алматы: Гылым, 1998. – 98с.
3. Ескендилов А.А. Ювенальная юстиция в Республике Казахстан: Учебник. – Алматы: ООНИ и РИР Алматинской академии МВД РК, 2011. – 272с.
4. Жетписбаев Б.А. Система ювенальной юстиции Республики Казахстан: Монография /Под ред. д.ю.н., проф. Б.А. Жетписбаева. – Алматы: Нурпресс, 2013. – 344с.



**КӘСІПКЕРЛІК ЖӘНЕ ҚАРЖЫ ҚҰҚЫҒЫ  
ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЕ И ФИНАНСОВОЕ ПРАВО  
ENTREPRENEURIAL AND FINANCIAL LAW**

УДК: 346.5

МРНТИ: 10.23.35

*Д.Ж. Белхожаева<sup>1</sup>*

*<sup>1</sup>Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық институты, мемлекеттік және азаматтық-құқықтық пәндер кафедрасының аға оқытушысы, құқық магистрі, Алматы қ., Қазақстан  
e-mail: dinara\_1576@mail.ru*

*Д.С. Байсымакова<sup>2</sup>*

*<sup>2</sup>Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық институты, мемлекеттік және азаматтық-құқықтық пәндер кафедрасының аға оқытушысы, құқық магистрі, Алматы қ., Қазақстан  
e-mail: dana\_2274@mail.ru*

**КЕШЕНДІ КӘСІПКЕРЛІК ЛИЦЕНЗИЯ (ФРАНЧАЙЗИНГ)  
ИНСТИТУТЫНА ТАРИХИ ШОЛУ**

*Аңдатпа*

Осы мақалада Қазақстандағы франчайзингтің даму деңгейі қамтылған. Автор франчайзингтің әлемдік даму бағыттарының көрсеткіштеріне салыстырмалы талдау жүргізген. Мақалада Қазақстандағы франчайзингтің дамуына кедергі келтіріліп отырған кедергілерді айқындап, оларды шешудің жолдарын ұсынынады, яғни бүгінгі таңдағы өзекті мәселелерді қамтылған.

**Түйін сөздер:** Шарт, франчайзинг, лицензия, кәсіпкер, франчайзер, франчайзи, кәсіпкерлік құқық.

*Д.Ж. Белхожаева<sup>1</sup>*

*<sup>1</sup> магистр права, ст.преподаватель, кафедры государственных и гражданско-правовых дисциплин, Института истории и права КазНПУ им. Абая, г. Алматы, Казахстан  
e-mail: dinara\_1576@mail.ru*

*Д.С. Байсымакова<sup>2</sup>*

*<sup>2</sup> магистр права, ст.преподаватель, кафедры государственных и гражданско-правовых дисциплин, Института истории и права КазНПУ им. Абая, г. Алматы, Казахстан  
e-mail: dana\_2274@mail.ru*

**ИСТОРИЯ ИНСТИТУТА КОМПЛЕКСНОЙ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ  
ЛИЦЕНЗИИ (ФРАНЧАЙЗИНГА)**

*Аннотация*

Данная статья освещает уровень развития франчайзинга в Казахстане. Автор проводит сравнительный анализ показателей, характеризующих развитие франчайзинга, развитых и развивающихся стран. В статье обозначены аспекты, препятствующие развитию франчайзинга в Казахстане, и определены некоторые пути решения актуальных проблем.

**Ключевые слова:** Договор, франчайзинг, лицензия, предприниматель, франчайзер, франчайзи, предпринимательское право.

*D.Zh. Belkhodzayeva<sup>1</sup>*

*<sup>1</sup>the master is right, the senior lecturer, departments of the state and civil disciplines  
Institute of history and right of KAZNPU of Abay, Almaty, Kazakhstan  
e-mail: dinara\_1576@mail.ru*

*D.S. Baysymakova<sup>2</sup>*

*<sup>2</sup>the master is right, the senior lecturer, departments of the state and civil disciplines  
Institute of history and right of KAZNPU of Abay, Almaty, Kazakhstan  
e-mail: dana\_2274@mail.ru*

## HISTORY OF INSTITUTE COMPLEX ENTERPRISE LICENSES (FRANCHISING)

### Abstract

This article lights a franchizing level of development in Kazakhstan. The author carries out the comparative analysis of the indicators characterizing development of franchizing, developed and developing countries. In article the aspects interfering development of franchizing in Kazakhstan are designated and some solutions of actual problems are defined.

**Keywords:** Contract, franchizing, license, businessman, franchiser, franchisee, enterprise right.

Жұмыстағы Қазақстан Республикасында франчайзинг шарты жаңа институттардың бірі болғандықтан, осы қатынас тарихи-теориялық тұрғыда зерттеу **өзектілігімен** сипатталады.

Жұмыстың **мақсаты** франчайзинг институтының қалыптасу және даму жолдары теориялық тұрғыдан кешенді түрде ашып көрсету болып табылады.

Осы мақсаттарға қол жеткізу үшін төмендегідей біздер төмендегідей **міндеті** кешенді кәсіпкерлік лицензия институтының тарихи қалыптасуын қарастыру болды.

Жұмыстың **әдістемелік негізін** жалпы ғылыми диалектикалық танымдық әдістерімен қатар, салыстырмалы-құқықтық талдау әдістерді құрайды.

«Франчайзинг» термині – француздың «franchise» деген сөзінен шыққан. Ол «жеңілдік, артықшылық» деген мағынаны білдіреді. Орта ғасырда «франшиза» сөзі корольдің немесе мемлекеттің атынан қандай да бір рұқсат беру деген мағынаны білдіретін (мысалы, жәрменке өткізу, көпір салуға, базар ұстауға рұқсат беру т.б.). Алайда, соңғы кезеңдерде бұл терминнің мағынасы өзгерді. XIX ғасырдың соңымен XX ғасырдың басында Америкада франчайзинг кең әрі нақты құқықтық мағынаға ие болды, яғни ол қандай да бір айрықша кешенді құқықтарды пайдалануға беру деген мағынаны білдіреді. Сондай-ақ, франчайзинг бойынша тауар өндірудің және қызмет көрсетудің тәсілдері ақылы негізде пайдалануға беріледі деп көрсетілген [1, 109 б.].

Франчайзинг шаруашылық қызмет тәжірибесіне 70 жылдары келді, бірақ АҚШ-та ол XX ғасырдың 30-шы жылдары таныла кең бастаған. Бірақ көптеген шетелдер тәжірибесінде (Германияда) франчайзинг шарты заңнамалық регламентацияға ие болмады, франчайзингтің американдық жүйесінің бірінші буыны өткен ғасырлардың басында шықты және бүгінгі күні «таза өнімді франшиза» (straight product franchising) деп аталады. (өндірістік желі «Coca-Cola», автомобильді индустрия «Ford» мысал бола алады).

Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін франчайзингтің американдық жүйесі екінші буынның

дамуына жол ашты, ол «өндірістік франчайзинг» (entire business franchising) деп аталды. Шарттық міндеттемелер енді жеке өнімді ғана қозғаған жоқ, сонымен бірге барлық франчайзингтің кәсіпорнын қамтыды: франчайзер франчайзиге, франчайзидің саудалық кәсіпорыны үшін, толық қызмет топтамасын ұсынады, ол кәсіпорынды жарактандырудың кейінгі ортасына, іскерлік саясат концепциясына және кәсіпорында басқару ұйымына тарайды, және сол жүйемен әріптестердің бірігуіне алып келеді.

Өндірістік франчайзинг – қызмет көрсету саласының кәсіпорнымен кең көлемде алынған, ол өздеріне, сауданы өткізудің маркетингтік концепциясын жемісті жасаған. Франчайзингтің бұл жүйелер қызметі (саудалық ұқсастық) жеке сервистік қызметті мөлшерлеумен сипатталады, ол бас кәсіпорынмен (орталық) өңделеді және стандартталады және содан кейін клиенттерге құрылымды өткізілімді бірлікпен (қызмет көрсетудің индустриялизациялануы) ұсынылады.

Кодификацияның толқынынан кейін, онымен бірге 60 жылдардағы дағдарысты еңсергеннен кейін, АҚШ-та франчайзинг жаңа нәтижеге және топтасуға қол жеткізді. 1970-1977 жылдар аралығында франчайзингтің жаһандық экономикалық маңызы алдағы кезеңмен салыстырғанда екі есеге өсті. Сатып-алу орталықтары пайда болды, оның көп бөлігінде франчайзингтік ірі кәсіпорындар орналасты (Franchise-Cities), сонымен қатар франчайзингтік жүйенің үшінші буыны қалыптасты: «partners for profit» және «community interest» атымен әріптестік франчайзинг дами бастады, ол шешім қабылдауға қатысуға үлкен мүмкіншілікпен сипатталды және франчайзингтің жүйелік басқаруына ықпал етті. Бұл жүйелер сонда да орта жолда қалды, өйткені екінші жүйенің субординациялық жүйесін ығыстыра алмады.

Сондай-ақ, ГФР-да франчайзингтің тігінен құрылымдалған және авторитарлы-орталықтандырылған жүйесінің екінші буынының көп бөлігі кезеңделген (Мысалы, OBI кәсіпкерлеріне арналған сатып-алу орталығы, Dr.Stadler маклерлік бюросы). АҚШ-та тәжірибеден айыр-

масы, сондай-ақ Еуропа елдерінде, байланысқан топтардың вертикализациясы (бәрінен бұрын азық-түліктік тауар саласы, мысалы, REWE немесе EDEKA), олар дефенсивтік иелену одағынан орталық кәсіпорынның басқаруындағы агрессивтік маркетингтік қоғамдастыққа айналды, франчайзинг ретінде қарастырылмайды. Тек «квазифранчайзинг» деп атайды.

Көптеген шетелдерде франчайзингтік қарым-қатынас қазіргі кезеңде жеке сауда саласына (Мысалы: автомобиль сату және оған қосымша бөлшектер сату), тұрмыс саласына (тоңазытқыш прокаты) және әртүрлі білім сатысын алумен байланысты қызмет көрсету саласына кірді. АҚШ-тағы 249 франчайзингтік келісімнің негізін анықтау үшін жүргізілген зерттеулерде Sorcebook of Franchise Opportunities базасының мәліметі бойынша, тандап алынған фирмаларды реттеуде, 114 фирма «тамақтану жылдамдығы» саласына, 65-автомобиль жасауға қызмет көрсету, 70-қызмет көрсету бизнесіне (қаржы қызметі, консалтинг, жарнама және почталық және типографиялық қызмет және т.б.).

Мұнымен (объективтік мақсатта) франчайзинг мәнін экономиканың барлық салаларының қарым-қатынастарында ерекше бағаламаған дұрыс болар. АҚШ-тың 8 кәсіпкерлігінде франшиз жүйесінің дамуы туралы АҚШ Сауда Министрлігінің хабарламасы бойынша франшиз тәжірибесінің елдің барлық экономикалық саласына барынша бойлай енуіне баспасөздің «идеалистік» ұстанымымен теріске шығарылды. Жеке алғанда «Тәжірибе франшиз принципін қолдану» болып бекітілген. Көпшілігінде шағын және орта фирмаларға қатысты (жеке сауда саласында), франчайзинг көп дәрежеде – шағын және кіші дәрежеде – орта бизнесте қолданысты тапты. Wall Street Journal мәліметі бойынша франчайзингтің іскерлік нысаны болып кең танымал нарықтық жүйе табылады, тек АҚШ-та бұл нысанды 3000-ға жуық франчайзинг фирмалары әртүрлі нарық өткізілімінде қолдануда [2, 72-73 бб.].

Сол уақытта, халықаралық франчайзингтер қауымдастығының мәліметі бойынша, АҚШ-та 1996-2008 жылдар аралығында франчайзи кәсіпорнының жалпы саны (дилерлік фирма мен жанармай бекетін қоспағанда) 300-ден 450 мың, сатылымның жалпы көлемі сол уақыт аралығында 150-ден 300 млрд. долларға өсті, мұнымен американдық компаниялардың шетелмен 2000 жылы жасаған франчайзинг шартының саны 32 мыңды құрайды [3, 5 б.]. Шетелдік мамандардың болжауынша 21 жүзжылдықта франшиза шағын бизнес кәсіпорынында 50%-н жоғары көрсеткішке ие болады [4, 122 б.].

Батыс Еуропа мен Жапонияда франчайзинг кешігірек пайда болды, соңғы 15 жылда франчайзингтік кәсіпорындардың үлесі 1%-дан 7%-ға дейін өсті, мұнымен парасатты болжау бойынша, бұл көрсеткіш 10 жылдан кейін 20%-ға жетеді. Австралияда жылдам тамақтану қызметінің жалпы көлемінде франчайзинг 90% – н алып отыр.

Әсер ететін табыс жетіледі және британ франчайзингтің бөлімі: сауда жүйелері және франчайзингтік магазиндер (мысалға, «Tesco and Sainsbury») нарықта басым болатындығы және тәуелсіз саудагерлерді ығыстырып шығаратындығы күтілуде. 2002-2008 жылдар аралығы франчайзингтік кәсіпорындардың саны сыртқы нарықта 69-дан 165-ке өсті. «Key Note Ltd» нарығын зерттеудегі компанияның пікірінше франчайзингтік сектордың өсім динамикасы бойынша соңғы жылдарда да сақталады, ал бұл сектордағы айналымның жалпы көлемі 12 млрд. фунтты құрайды. Бизнес саласы маңында сервистің қарқынды өсуі байқалады, әрі бірінші жоспарға электронды мәліметтерді өңдеу және телекоммуникация саласындағы қызметтер, сонымен бірге Интернет және электронды сауда қойылады [5, 17 б.]. Онан басқа, барлық банктерде франчайзингтің бастапқы сатысын қаржыландыру бөлімдері бар.

Мұнымен, франчайзинг тек бизнес болып қана қоймайды, бизнесте франчайзер мен франчайзи арасындағы әріптестік қарым-қатынас нысанын ұсынады. Франчайзингтің пайда болуы әріптестік нысан ретінде өнімнің өтімі бойынша екі себеппен ескертіледі: біріншіден, франшизді алған және онымен өнімді айналымға енгізу бойынша жеңілдік құқығымен байланысқан кәсіпорын, ереже бойынша өзінің жеке қосымша ақшақаражатын жұмсайды; мұның нәтижесінде өтілімде франчайзердің шығыны кемиді, франшиздің сатып алынған өнімге төлемі керекті капиталды қамтамасыз етеді және сыртқы қарызсыз, қаржыландырудың ары-қарайғы көлемі кіші тәуекелмен тәжірибеде қандай да бір істі бастауға мүмкіншілік береді; екіншіден, бұл кәсіпорындарда тікелей басқару бар және өтімге бақылау қойылған, оларды жеке сауда объектілерінің жүйесімен іске асырады.

Бүгінде франчайзинг – өзін бизнесте сынап көргісі келген адамдар арасында кең танымалдыққа ие бола бастады. Бүгінгі күнде ол әртүрлі кәсіпкерлік қызмет саласында, әсіресе бөлшекті сауда жүйесін ығыстыра, кең қолданысқа ие болуда. Франшиз түсінігі қарым-қатынастың әртүрлі түрлерінің сипаттамасында қолданылады: «спорттық франшиз» (одақтың

қолдауымен рұқсат берілген нақты аумақта спорттық топ құру), «таңдаулы франшиз» (дауыс беруге құқық, АҚШ Конституциясына кепілді дұрыстау), «арнайы франшиза» (қоғаммен ұсынылған, мүлікті қоғамдық пайдалы мақсаттарға және жеке пайданы алу мақсаттарына пайдалану құқығы) және т.б.

Бұл шарт ең алдымен қатысушылардың өзара қарым-қатынасының шартты негізін қалап, бақылаудың қатал иерархиялық және сатылы жүйесін құрады. Бұл жүйедегі барлық звенолардың іс-әрекеттегі майталмандық және нығайтылуы франчайзердің имиджі мен тауарлық марканың абыройын төмендетпеуге және оны үйлесімді деңгейде қолдауға рұқсат береді.

Бұл бизнесте мүдделер қақтығысы – ұзақ уақыт бойғы франчайзер мен франчайзи арасындағы қызметтестіктен кейін болуы мүмкін, және ол сонымен бірге өзінің «ата-анасының» бизнес лабиринтінен хабардар болуы керек. Франчайзидің жүрісі бұл жағдайда пирамидалық жүйеден шығу және қаржылық, маркетингтік, құқықтық және басқа да бақылауларсыз өз бетімен бизнес жүргізу деген мүддемен еріп жүреді. Этикалық нормалар берілген түрдің әріптестік қарым-қатынасында бірінші негіз болуы керек: өзара қарым-қатынас жақтардың жеке ұштасуынан құралады; инновациялық модельдердің дамуына мүмкіншілік болады; сонымен қатар әрбір бизнеске өсім динамикасы, пайдаланушылық бағыттың өзгеруі тән. Ары-қарай бұл бизнес кооперативті, интеграциялы және лицензиялы болады, сондықтан «отпочкование» біріншіден өзінің артынан саудалық марканы қолдануды, іскерлік беделін және т.б. аналық компанияны жоғалтады. Одан басқа франчайзер халықаралық франчайзингтік келісімшарт жасасқанда мынадай ерекше сұрақтарды ескеру қажет: оның еліне аударымды аударуды шектеу, франчайзер елінің заңнамасымен шетел франчайзиына франшиз сатылымын реттеу [6,44 б.].

Онымен бірге, франчайзинг жүйесі франчайзиге теріс зардаптарымен ықпал ету арқылы, франчайзингтің қаржылық пәрменіне әсер етуімен байланысты. Шағын бизнес туралы АҚШ Конгресінің өкілдер Палаталарының Комитет баяндамасында франчайзердің қаржылық пәрменінің артық жері, оның ақпаратқа қол жеткізуі және заңгерлік көмегі франчайзердің пайдасына жақтардың мүмкіншілікті келісімінде үлкен қопарылысты тудырады, ал соңында біржақты нақты франчайзингтік келісімді жасауға алып келуі мүмкін, онда франчайзер франчайзиге еркін өзінің шартын қоя алады.

Франчайзердің принциптері, қатал стандарттары мен франчайзидің нақты жұмыс шартының спецификасы арасында қарама-қайшылық туындауы мүмкін. Мысалы, «Макдональдс» өзінің француздық әріптесін үйлесімді саудалық марканы қолданудан айырды, оған себеп франчайзидің клиенттеріне аймаққа дәстүрлі тағам ұсынғаны үшін, бірақ ол компанияның соусты технологиясымен көрсетілмеген.

Берілген аспект франчайзингті шарттық-құқықтық реттеудегі мәселелерінің негізгісін көрсетеді. Бұған қоса франчайзер жағынан тіке бұзушылық пен орындар болуы мүмкін, әсіресе ерекше шарт жасасу алдындағы кезеңінде, тәжірибе көрсеткендей, қиянат көрсетсе оларға «арыстан үлесі» істелуі мүмкін: франчайзерлер дұрыс емес, жалған мәліметтерді ұсынса, фирманың салыстырмалы шынайы «құндылықтарын» енгізгенде қателесу, оның бәсекелестік қабілеті немесе франчайзердің ерекше құқық шынайылығы.

Әрі-қарайғы теріс аспект ықтимал бәсекелестікте франшиз сатушысы мен сатып алушысы арасында тұруы мүмкін. Франчайзерлер нәтижелі кәсіпорындарды көбіне өздерінің желісінде сатып алады, бір нарықта франшиздің көп бөлігін сатады, өзінің франчайзилерінің арасында бақталастықта жеңіледі және онымен бірге олардың жанама ойсырауына себеп болады [3, 6 б.]. Бұл мынаумен түсіндіріледі, франчайзердің мүддесі сатылымның көлемін жоғары дәрежеге көтеруге бағытталған, нақты аумақта қолайлы конъюнктура жағдайында франчайзи-кәсіпорынын көбейту жолымен жетеді. Франчайзидің мүддесі – қарама-қарсы, берілген аумақта франчайзингтік бизнесті жүргізуге ерекше құқық алуға бағытталған.

Заңнамада көрсетілген теріс сәттердің қиылысу мақсатында бірнеше елдердің франчайзинг шартының шарт жасасу алдындағы жақтарының қарым-қатынасы реттелген. Мысалға, АҚШ-та норматив түрінде франчайзинг шартында қарым-қатынасты ресімдегенде 1979 жылы АҚШ-тың Федеральды сауда комиссиясының франчайзингін сөйлем құрауда Бірінғай циркуляр қолданылды, ол жасасқан мәміленің заңдылығын және оның бөгетсіз тіркелуін қамтамасыз етеді [4, 264 б.].

Францияда бұл шарт жасасу алдындағы қарым-қатынас аспектісі №2 891008 от 31.12.1989 г. «О предпродажном раскрытии информации» (Ақпараттың ашылуының алдынала сатылымы туралы) заңында реттелген, онда кешенді лицензияр (франчайзер) ерекше құжатта үкіметтік декретпен бекітілген номенклатура бойынша толық мәліметтер мен шарттарды хабардар етуге міндетті [4, 31 б.].

Кешенді лицензият франчайзердің болашақ міндеттемесінің есепшотына ақшалай қаражатын төлегенде, соңғысы бұл міндеттемелерді жазбаша түрде шарт жасасқанға дейін қалыптастыру керек және бұл құжаттарды шарттың жобасымен оған заңдық күшін беру мақсатында тіркеуге ұсыну керек. ГФР-ның заңнамасында бұл аспект *culpa in contrahendo* (шарт бойынша келісімдерді жүргізудегі кінә) институтымен реттелген, немістер сотының тәжірибесінде танылған: құқықтық жауапкершіліктің негізі болып заң бойынша құқықтық қатынас табылады, ол келіссөздердің басталуынан пайда болады және шарт жасасушы жақтарға жүрістің белгілі алдын-ала шарт жасасу міндеттерін қарастырады. Бұл институт бойынша алдын-ала шарт жасасу міндеттерін бұзу келіссөздер жүргізу кезіндегі түсіндіру, ақпаратты ұсыну, кеңес беру және басқа да аспектілердегі міндеттердің бұзылуына алып келеді.

Қазақстан Республикасының азаматтық кодексінің 898-бабының [7] мәтінінде шартта көзделген мерзімдер мен көлемде лицензиятқа техникалық және коммерциялық құжаттаманы беру туралы айтылған. Сондықтан алдын-ала шарт жасасу Қазақстан Республикасының қазіргі заңнамасында регламенттелмеген өте өлшемді сұрақтардың бірі.

Франчайзердің жағдайы жанды болып қалады және франчайзинг шартын жасасқаннан кейін, франчайзер «ойын ережесін» үйретуші ретінде: қойған техниканың бағасын нарық бағасынан асыруы мүмкін; франчайзиден нарықта тексерілмеген тауарды ықтимал нұқсанның өтем мүмкіншілігінсіз сатылымға қою туралы келісімді талап етуі мүмкін; негізсіз франчайзикасіпорныны «нәтижелі емес» деп жариялауы, франчайзингтік шарттың тоқтатылуы туралы

сұрақтарды озбырлықпен шешуі де мүмкін және т.б. Мұнымен франчайзидің қандай да бір талаптан бас тартуы заңдық негізде франчайзерге контрагентпен шарттық қарым-қатынасты тоқтатуға әкеліп соғады.

Көрсетілген әрекеттердің қиысу мақсатында және сондай-ақ франчайзиді қорғау мақсатында АҚШ штатында «Әділетті франчайзинг туралы» заң енгізілген. Франчайзердің бөлінетін «адал» талаптары және «адал емес» – бірінші шарттың тізімі минимумға дейін қысқартылған. Басқа заңдар франчайзерге шартты біржақты бұзу құқығы берілген, тек мынадай жағдайда франчайзиге алдын-ала хабарлама беруге міндетті. Франчайзерге франшиз құқығын өзіне қайтару мақсатында мерзімінен бұрын шартты тоқтатуға болмайды. Басқа елдерде франчайзерді қорғау құралдары ретінде әділетті және ерікті дәстүрлі принциптер қолданылады (*goodwill*), азаматтық құқықтың жалпы бөлімінде көрсетілген. ГФР-да франчайзи мүддесін қорғау кең көлемде & 242 (*Leistung Treu and Glauben*) неміс сотының тәжірибесінде талқылауда жүзеге асады. Тәжірибешілерге франчайзинг франчайзингтік шартта толық тіркелген құқықтық мәртебе ретінде көрсетілмейді, ол толығымен шарт бойынша реттеле алмайтын динамикалық коммерциялық жүйе, нақты айтқанда, «формальды шартты құқықтың франчайзинг шартының қатысушыларының реалды әрекет қатынасының маргиналдылығы» туралы айтылады [5, 76-77 бб.].

Сонымен қорыта келгенде, технологиялық прогресс франшиздің жаңа нысандарын табады, сондықтан, бұл жаңа құрылымның түсінігі мақсатында, қазіргі франчайзинг нысанының құқықтық табиғатын зерделеу жете және кідіріссіз көңіл бөлуді қажет етеді.

*Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:*

1 Багиев Г.Л., Моисеева Н.К., Никифорова С.В. *Международный маркетинг*. – Санкт-Петербург, 2001. – 460 с.

2 Шаикова С.С. *История развития франчайзинга в праве. //Актуальные проблемы современного гражданского права. Том 2. Материалы Международной научно-практической конференции аспирантов и соискателей, посвященной 10-летию Независимости Республики Казахстан. Алматы, 20-21 февраля 2000 г. / Отв. ред., М.К.Сулейменов. – Алматы: КазГЮА, 2001. – 480 с.*

3 Петраш В., Рудашевский В. *Франчайзинг: корпоративная стратегия расширения рынка // БОСС. 2008. №1. – 5 с.*

4 Масленников В.В. *Предпринимательские сети в бизнесе. М.: Центр экономики и маркетинга, 2008. – 220 с.*

5 *Британский сектор франчайза переживает бум // Коринф. 2008. №27.-17 с.*

6 Вацковский Ю.Ф. *Международный франчайзинг оформление договорных отношений // Право и экономика, 2006. №2/96. – 44 с.*

7 *Қазақстан Республикасының азаматтық кодексі (ерекше бөлім). – Алматы: Юрист, 2017 ж.*

УДК: 346.5

МРНТИ: 10.23.35

*Д.Ж. Белхожаева<sup>1</sup>*

*<sup>1</sup>Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық институты, мемлекеттік және азаматтық-құқықтық пәндер кафедрасының аға оқытушысы, құқық магистрі, Алматы қ., Қазақстан  
e-mail: dinara\_1576@mail.ru*

*Д.С. Байсымакова<sup>2</sup>*

*<sup>2</sup>Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық институты, мемлекеттік және азаматтық-құқықтық пәндер кафедрасының аға оқытушысы, құқық магистрі, Алматы қ., Қазақстан  
e-mail: dana\_2274@mail.ru*

*Ж.Е. Молдахметова<sup>3</sup>*

*<sup>3</sup>Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық институты, мемлекеттік және азаматтық-құқықтық пәндер кафедрасының аға оқытушысы, Алматы қ., Қазақстан  
e-mail: moldaxmetova\_Zh@mail.ru*

## **КЕШЕНДІ КӘСІПКЕРЛІК ЛИЦЕНЗИЯ ҚАТЫНАСТАРЫН РЕТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

*Аңдатпа*

Осы зерттеудің мақсаты франчайзинг шартын құқықтық реттеудің мәселелеріне қатысты теориялық ережелерді талдау болып табылады, сонымен қатар Қазақстан Республикасының әрекеттегі азаматтық заңнамалары, франчайзингтік қатынастарды коллизиялық реттеу және кешенді кәсіпкерлік лицензияны материалдық-құқықтық реттеу мәселелері қарастырылған.

**Түйін сөздер:** Шарт, франчайзинг, лицензия, кәсіпкер, франчайзер, франчайзи, кәсіпкерлік құқық.

*Д.Ж. Белхожаева<sup>1</sup>*

*<sup>1</sup> магистр права, ст. преподаватель  
кафедры государственных и гражданско-правовых дисциплин  
Института истории и права КазНПУ им. Абая, г. Алматы, Казахстан  
e-mail: dinara\_1576@mail.ru*

*Д.С. Байсымакова<sup>2</sup>*

*<sup>2</sup> магистр права, ст. преподаватель  
кафедры государственных и гражданско-правовых дисциплин  
Института истории и права КазНПУ им. Абая, г. Алматы, Казахстан  
e-mail: dana\_2274@mail.ru*

*Ж.Е. Молдахметова<sup>3</sup>*

*<sup>3</sup>ст. преподаватель кафедры государственных и гражданских правовых дисциплин  
Института истории и права КазНПУ им. Абая, г. Алматы, Казахстан  
e-mail: moldaxmetova\_Zh@mail.ru*

## **ПРОБЛЕМЫ РЕГУЛИРОВАНИЯ ДОГОВОРА ФРАНЧАЙЗИНГА**

*Аннотация*

**Целью** настоящего исследования является анализ теоретических положений, касающихся проблем правового регулирования договора франчайзинга, а также действующего гражданского законодательства Республики Казахстан в части коллизионного регулирования франчайзинговых отношений и материально-правового регулирования коммерческой концессии.

**Ключевые слова:** Договор, франчайзинг, лицензия, предприниматель, франчайзер, франчайзи, предпринимательское право.

*D.Zh. Belkhozhayeva<sup>1</sup>*

*<sup>1</sup>the master is right, the senior lecturer departments of the state and civil disciplines  
Institute of history and right of KAZNPU of Abay, Almaty, Kazakhstan  
e-mail: dinara\_1576@mail.ru*

*D.S. Baysymakova<sup>2</sup>*

*<sup>2</sup>the master is right, the senior lecturer departments of the state and civil disciplines  
Institute of history and right of KAZNPU of Abay, Almaty, Kazakhstan  
e-mail: [dana\\_2274@mail.ru](mailto:dana_2274@mail.ru)*

*Zh. Moldahmetova<sup>3</sup>*

*<sup>3</sup>the senior teacher, departments of the state and civil disciplines,  
KazNPU of Abay, Institute of history and law, Almaty c., Kazakhstan,  
e-mail: [moldahmetova\\_Zh@mail.ru](mailto:moldahmetova_Zh@mail.ru)*

## PROBLEMS OF REGULATION OF THE CONTRACT OF FRANCHISING

### *Abstract*

**The purpose** of the real research is the analysis of the theoretical provisions concerning problems of legal regulation of the contract of franchizing, and also the existing civil legislation of the Republic of Kazakhstan regarding conflict regulation of the franchising relations and material and legal regulation of commercial concession.

**Keywords:** Contract, franchizing, license, businessman, franchiser, franchisee, enterprise right.

Жұмыстың өзектілігі кешенді кәсіпкерлік лицензия қатынастарының маңыздылығы еліміз үшін де арта түсуде. Қазақстан Республикасында франчайзинг шарты қолданысқа енгелі осы институттың құқықтық – теориялық аспектілерін зерттеуге деген қызулығының өрісі кеңейді. Осы мақсатта түрлі ғылыми ізденістер жасалып қолданыстағы заңнаманы жаңа сапалық деңгейге көтеруге бағытталған біршама қосымша ұсыныстар мен өзгертулер жасалды.

Жұмыстың мақсаты франчайзинг институтының құқықтық мәнін, мазмұнын және де маңызын құқықтық-теориялық тұрғыдан кең әрі кешенді түрде ашып көрсету болып табылады.

Осы мақсаттарға қол жеткізу үшін төмендегідей біздер төмендегідей міндеті кешенді кәсіпкерлік лицензия қатынастарын реттеу мәселелері қарастыру болды.

Жұмыстың әдістемелік негізін жалпы ғылыми диалектикалық танымдық әдістерімен қатар, салыстырмалы-құқықтық талдау әдістерді құрайды.

Кешенді кәсіпкерлік лицензия (франчайзинг) шарты азаматтық құқықтың жаңа институттарының бірі болып табылады. Мәселен, мүлікті сенімгерлікпен басқару шартына қарағанда, бұл шарт ТМД елдері ғалымдары мен басқа да мамандар ойлап тапқан құрылым емес, ол англосаксондық және континентальдық жүйелерінде тұрақты түрде қалыптасқан және де азаматтық айналымда тәжірибеден өткен міндеттеменің ерекше бір түрі болып табылады. Сонымен бірге кешенді кәсіпкерлік лицензия (франчайзинг) шартының үш ғасырлық тарихы бар және ол өзінің өміршендігін толық дәлелдеді [1, 131 б.].

Франчайзинг шарты нарықтық қатынастардың белгілі бір даму кезеңінде пайда болған

шарт деп айтуға болады. Мәселен, АҚШ-та франчайзинг шарты екінші дүниежүзілік соғыстан кейін қарқынды дами бастады. Себебі, соғыс аяқталғаннан кейін бейбіт еңбекке оралған осы елдің көп деген азаматтары кәсіпкерлік пен айналысып өзінің жеке істерін жаңадан жандандыруға мүдделі болды.

Франчайзинг шартының дамуының келесі кезеңі 1957-1958 жылдар аралығында орын алған экономикалық құлдырауы мен тұспа-тұс келді. Себебі, осы бір экономикалық құлдырау барысында көп деген кәсіпкерлер өз істерін тоқтатуға мәжбүр болып, жұмыс орындары көптеп деп жабыла бастады. Міне осындай экономикалық құлдырау кезде белсенділік байқатқан кейбір кәсіпкерлер өз кәсіпкерлігін басқаша ұйымдастырудың жолын ойластыра бастады. Соның нәтижесінде франчайзинг шарты пайда болды деуге негіз бар [2, 36 б.].

Франчайзинг шартының негізінде кәсіпкерлікті жүзеге асыру кәсіпкерлер үшін өте ұтымды болды. Себебі, нарықтық экономика жағдайында орын алатын құлдырау кезінде жаңа тауар белгілері мен қызмет белгілері арқылы нарықта кәсіпкерлікті жүзеге асыру экономикалық тұрғыдан тиімсіз болды. Өйткені, мұндай тауарлар мен қызметтерге сұраныс тым төмен болмады. Осы кездері дайын және бұрыннан белгілі танымал тауар белгілері мен қызмет белгілерін пайдалану тауар өндірушілер мен қызмет көрсетушілерге өте ұтымды болды. Бұл заңды құбылыс болатынды, оның басты себебі, мұндай нарықтық сұранысы жоғары брендтерге барлық кезде кепілді экономикалық сұраныс тудырып отырады. Осы тұрғыдан алғанда франчайзинг шарты нарықтық экономикада өзінің айқын басымдылықтары мен ерекшелене түсті деп айтуға негіз бар.

Міне осындай экономикалық дағдарыстар орын алған кезеңдерден бастап франчайзинг институты тұрақты даму бағытына бет алды деп айтуға болады. Дегенмен, франчайзинг институтының құқықтық реттелуі деңгейі бұл кезеңдер аралығында әрине айтарлықтай төмен болды. Ол франчайзинг шартында кейбір құқықтық тетіктердің жеткілікті дәрежеде жетіспей жатуымен тікелей байланысты. Бүгінде уақыт өте келе франчайзинг институты әлемдік деңгейдегі алып компаниялардың қарқынды дамуына байланысты жаңа, әрі жоғары сапалық құқықтық реттелу деңгейде көше бастады. Ірі компаниялар үшін франчайзинг механизмі тауар өндірудің, қызмет көрсетудің өрісін кеңейтуге және де өз ықпалын әлемдік деңгейде артыруға мүмкіндік алды. Себебі, біріншіден, франчайзинг сапалы тауар өндірушілерге, қызмет көрсетушілерге қосымша табыс көзін көбейтуге мүмкіндік беріп, жаңа экономикалық нарық кеңістіктеріне жол ашуға мүмкіндік берді. Сонымен бірге, франчайзинг тетіктері орта және кіші кәсіпкерліктің өкілдері үшін де өте қолайлы болды. Олай дейтініміз, біріншіден, олар өздерінің экономикалық дербестіктерін сақтап қалуға мүмкіндік алды, ал екіншіден, тауар өндірумен қызмет көрсетуге байланысты, өздерінің кәсіпкерлік тәуекелдерін төмендетуге мүмкіндік алды. Үшіншіден, кепілді түрде тұрақты табысқа ие болуға мүмкіндік бере бастады. Осылайша белгілі бір нарықтық кеңістіктегі өздерінің ықпалын, тұрақтылығын арттырды.

Қазақстан Республикасындағы қазіргі қолданыстағы азаматтық заңнамада қарастырылған кешенді кәсіпкерлік лицензия (франчайзинг) шарты азаматтық құқық саласының жаңа институттардың бірі болып табылғанымен, алайда бүкіл әлемдік деңгейде франчайзинг шартының айтарлықтай ұзақ өзіндік пайда болуы, даму тарихы бар ежелгі институттардың бірі деп қарастыруға болады. Оның үстіне франчайзинг шарты талай уақыт сындарынан сүрінбей өтіп, өзінің өміршендігімен дәл бүгінгі күнге дейін азаматтық айналымда кең қолданыс тауып отыр [3, 133 б.].

1999 жылға дейін франчайзинг шарты елімізде кең қолданыс тапқан жоқ. Франчайзинг шартының даму кезеңі Қазақстанда 1999 жылдан, яғни Азаматтық кодекстің ерекше бөлімінің қабылданып, күшіне енген кезінен бастау алды деп айтуға болады [4]. Алайда, оған дейінгі кезеңдерде әрине, кешенді кәсіпкерлік лицензия (франчайзинг) шарты туралы келісім арнайы қарастырылмағанына қарамастан мұндай мүмкіндіктерді пайдалануға тікелей тыйым салынған

жоқ. Елімізде франчайзингтің азаматтық заңнамада арнайы қарастырып кетуі заңдылық еді. Себебі, франчайзинг нарықтық экономика жағдайында әлемдік деңгейде сыннан өткен сенімді кәсіпкерлік қызметті жүзеге асырудың бір ұтымды құқықтық амалы болып саналатын.

Қазіргі заманғы Қазақстан жағдайында франчайзингтік қатынастардың шынайы жай-күйі туралы қандайда болмасын түпкілікті қорытынды айту оңай емес. Оның себептері алуан түрлі. Айталық, Қазақстанда өндірістік сектор аса әлі де болса аса қиындықпен даму үстінде. Соның салдарынан болар, франчайзинг шарты әсіресе, ең алдымен, қызмет көрсету аясында белсенді қолданысқа ие бола бастады. Дегенмен, өндірістің болашақта ұлғаю бағыты жалпы франчайзингтік қатынастардың потенциалдарын осы сала бойынша жоққа шығарылмайды. Әсіресе, осы саладағы басымды бағыттардың бірі ретінде ауыл-шаруашылығындағы өндірісі бола алады және де лицензиялық келісімдерді басқа да салалар бойынша кең қолдануды жоққа шығармайды.

Соңғы жылдары экономиканың әрбір секторында әртүрлі технологиялар мен бизнес жүргізу әдістерінің қарқынды дамуы жалпы бұл салада бәсекелестікті дамытуға негіз қалауда. Экономиканың белгілі бір стратегиялық салаларын қоспағанда, лицензиялық қатынастарға тікелей мемлекеттік араласуға жол берілмейтіндігін ескеру қажет. Сондай-ақ болашақта франчайзинг Қазақстан Республикасы кәсіпкерлері тарапынан кеңінен қолданылатын болады деген ойдамыз. Оған әрине, заңнамалық негіздер толық мүмкіндік береді деп санаймыз. Қазақстан Республикасының 24 маусым 2002 жылғы «Кешенді кәсіпкерлік лицензия (франчайзинг) туралы» Заңында франчайзингтік қатынастарды мемлекеттік қолдауға қатысты жеке 2-тарау бар [5]. Онда франчайзингтік қатынастарды мемлекеттік қолдаудың қағидалары мен шаралары анықталған.

Франчайзингтің лицензиялық келісімдердің басқа түрлерінен ерекшелігі кешенді кәсіпкерлік лицензия арқылы айрықша құқықтырды пайдалануға лицензия беруді қамтамасыз етілетіндігінде. Оның тағы бір ерекшелігі – ол интеллектуалдық меншіктің жекелеген объектісіне деген құқықтарды беру жөнінде бекітілмейді, ол жалпы алғанда лицензиялық кешенге деген құқықтарды беруді білдіреді.

Осы тұрғыдан алып қарағанда, яғни, франчайзинг институтының маңызы біздің еліміз үшін де арта түсуде.

Қазіргі кезде Қазақстанда қолданыста Қазақстан Республикасының 24 маусым 2002 жылғы



«Кешенді кәсіпкерлік лицензия (франчайзинг) туралы» арнайы заң қабылданып, ол Азаматтық кодекстің Ерекше бөліміне сәйкес, қолданысқа енді. Міне сондықтан да Қазақстан Республикасында франчайзинг шарты қолданысқа енгелі осы институттың құқықтық – теориялық аспектілерін зерттеуге деген қызуғышылықтың өрісі кеңейді. Осы мақсатта түрлі ғылыми ізденістер жасалып қолданыстағы заңнаманы жаңа сапалық деңгейге көтеруге бағытталған біршама қосымша ұсыныстар мен өзгертулер жасалды.

Бүгінгі таңда кешенді кәсіпкерлік лицензия (франчайзинг) шарты Қазақстанда нарықтық экономиканың, яғни азаматтық айналымда өте кең қолданыс табууда. Мәселен, тек ғана еліміздің аумағында жалпы саны отыздан астам әлемдік брендтер франчайзинг шартының негізінде азаматтық айналымда кең қолданылып жатыр. Бұл біздің экономикамыздың дамуына айтарлықтай өзінің зор үлесін қосып жатқандығы даусыз. Сол себептен де бұл сала әлі де болса жан-жақты терең құқықтық-теориялық зерттеулерді қажет етеді деп білеміз. Сондықтан да бұл тақырып біздің еліміздің аумағында қазіргі кезде айтарлықтай өзекті сипатқа ие деп айтуға толық негіз береді.

Тәуелсіз Қазақстанның дамуының жекелеген кезеңдерінде осы біздер қарастырып отырған тақырып, яғни кешенді кәсіпкерлік лицензия (франчайзинг) институты әр түрлі деңгейде және әр жылдары қазақстандық цивилист-ғалымдардың назарынан тыс қалмай ара-тұра болса да қарастырылып, ғылыми-теориялық талқылаулардың дискуссиялардың, пікір таластың пәні болып келеді. Бірақ бұл сала бойынша кешенді ғылыми зерттеулер жүргізілген емес. Бұл жағдай өз кезегінде кешенді кәсіпкерлік лицензия институтының өзектілігін айқындайтын басты мән жайлардың бірі болып табылады.

Дүниежүзілік тәжірибе келісімі бойынша шағын және орташа кәсіпкерлер мемлекеттің қолдауымен экономиканың тұрақтылығына байланысты қарқынды түрде дамуда. Шағын кәсіпорындардың ең басты ерекшелігі – нарықтағы ұдайы сұраныстарын орындау. Жекешелендірілген кәсіпорындардың іс әрекеттері патент негізінде ғана Қазақстан Республикасының аумағында іске асырылады, франчайзингте барынша қолданылатын 120 іс әрекеттердің түрлері анықталған, олардың ішінде ойыншықтар, сувенирлер, картиналар жасау және күнделікті өмірге қажетті заттар, т.б.

Қазіргі кезде еліміздегі нарықтық жағдайда өздерін жақсы жағынан көрсеткен компаниялар маркаларына франчайзинг жасауға көптеген

мүмкіндіктер беріледі. Көбінесе жүргізуші франчайзерлер 30 астам елдерге өздерінің бөліктерін ұсынады, және СНГ нарықтарының көңілін аулауға тырысады.

Дүниежүзілік тенденциялардың қалыптасып қалған көз-қарасына қарамастан, Қазақстандағы қазіргі ішкі жағдайы ол көз-қарасқа сәйкес келмейді. Дегенмен жалпы франчайзинг, барлық кәсіпорындарға позитивті және мерзімі жағынанда. Айта кетер болсақ, қазіргі уақытқа дейін франчайзингтерді отандық кеңісте объекті жағдайлармен шектеулер қойылып келген: франчайзинг бойынша мамандандырылған заңнаманың жоқтығы, франчайзингпен айналысатын мамандардың жеткіліксіздігі, оқыту жүйесінің жоқтығы, түсіндіру бағдарламасына сенімсіздік, ішкі шаруашылықтағы тәжірибеде және ортамыздың менталитентінде қалыптасып қалған. Көптеген кәсіпкерлерге «франчайзинг» түсінігі аз таныс, бүгін біз бұл элементін тәжірибелік жағдайда әр түрлі саладағы қолдану әрекетін бақылаймыз.

Экономикалық мәселелердегі франчайзингтің отандық нарыққа енгізілген және бір жағынан экономиканың тұрақсыздығы қалғаны, үлкен пайыздық ықтималдың жоқтығы франчайзингтің капиталдық барысында, франчайзингтің дамуында экономикалық мамандандырылған ықтималды жүйенің жоқтығы.

Франчайзингтің тез таралуы республика масштабында мынандай әрекетте болуы мүмкін:

1) Елдердегі политикалық поштаптық және көп салалы франчайзингтік жоба елдегі аудандарға енгізу.

2) Франчайзингтердің қатынастарың реттейтін тереңдетілген заңнаманың базасы.

3) Өнімдердің және қызмет көрсетудегі халықаралық норманың стандартты мен сертификациясын сақтау.

4) Франчайзингтің концепциясының өзінің беделінің жақсы қалыптасуы.

5) Франчайзингтің жүргізілген бағдарламасы бойынша шағын және орта кәсіпкерлігін дамыту; мемлекеттік дәрежеде франчайзингтік кенестік орталар құру, халықты заңды түрде оқыту.

6) Франчайзингтік жобада несие және қаржыландыру жүйесін құру.

7) Франчайзингтік бизнесті ортаның әлеуметтік мәселесін шешуге пайдалануға болады, инженерлік – техникалық ортада, әйелдер арасындағы жұмыссыздыққа, мүгедектерге және т.б. қолдану.

Тәжірибеде франчайзинг шартын жасағанда шаруашылық іс әрекеттерде отандық субъектілерге мыналар жетіспейді: мемлекеттік тіркеу

механизімі, қорғау туралы құжат, ерекше осы шартқа байланысты құқықтың болмауы және франчайзинг шартының моделді формаларының жоқтығы. ҚР-ның Әділет Министрлігі жекешелендірілген кәсіпорындардың объектілерін интеллектуалдық жекеленген құқық туралы Комитеттің ережелеріне сай қорғай алады.

Қазақстанда франчайзингті қолдану масштабында қазіргі кезге дейін негативті факторлар кездеседі:

1) көбінесе кәсіпкерлер бизнесті жүргізуде франчайзингті қолданбайды

2) франчайзинг туралы құқықтық вакуумнің білімін білуге.

3) берекесіз нормативті-құқықтық база.

4) франчайзингтік бақылау мен кенестік сұрақтармен айналысатын, сәйкес мемлекеттік органдардың болмауы.

5) Қазақстан нарығында азғантай мөлшерде франчайзингтік компаниялар бар, жаңадан шыққан өнімдермен өзара іскерлік аясын кеңейтуде. Қазіргі кезде республикалық нарық аясында 20 астам алпауытты франчайзингтер бар, олар «Кока-кола батлерс», «Фудмастер», «Кодак» және т.б. Келешекте солар сияқты одандық өнімдерде франчайзингтің бизнесінің негізінде жасалады деп үміттенеміз.

Тәжірибелік мәнісі және франчайзингті қолдану адаптациясы Қазақстанда құқықтық жүйе негізінде болу керек.

Айта кету керек, франчайзингтің дамуы елімізге позитивті бағдар әкелуі мүмкін: шет елдік, отандық технологиясының, әр түрлі кәсіпорындардың назарын аударып, мемлекеттік бюджетті толтыру, іштегі іскерлік ортаны дамыуы, тұтынушылардың сұрауын көбейту, тауардың қызметі мен сапасын жақсартуға, бәсекелестік дәрежесін арттыруға болады. Сонымен қатар франчайзинг жұмыс ресурстарын көтереді, отандық және шет елдік инвесторларды ынталандырып, инновациондық өнімді өсіру, ішкі нарықтың инфраструктурасын кеңейту қажет.

Әлемдік шаруашылық иесі франчайзинг жағдайы секілді конверсиясы болады, ел азаматарының интеллектуалдық потенциал кеңінен қолданылады, тұтынушының тауар сұрауынан және қызметін жедел түрде кеңейту керек.

Жалпы табысты көбейту қажет елдің экономикасына қосымша салық аудару керек. Франчайзингті дамыту үшін мыналарды жасау керек. Франчайзингтің ұлттық экономикаға және құқықтың жүйеге енгізу қажет. Франчайзингтің қарым-қатынасының дамытуда жағымды орта тудыра отырып, франчайзингтік азаматтық-құқықтық салықпен және Кедең заңнамасымен сәйкестік қатынасын тудырады. Франчайзингтің қатысушыларын ынталандыру үшін, шағын кәсіпорындарға өздерінің іскерлік қызметін франчайзингтің шартының аясында жүргізу үшін субсидия және несие жағдайын орнату орынды болар еді. «Екі аспаптың бірі, лизинг қатары, отандық өндіруші ынталандыруға қабілетті және бастапқы капиталдың жетінкіремеуі, франчайзингтің көрінісі...» [6, 3 б.].

Қорыта келгенде, осыған байланысты шағын кәсіпорындарға жәрдем беру бағдарламасы мемлекеттік аясында, бұл бизнестің түрлеріне жәрдем беру және ерекше көңіл бөлу қажет. Франчайзингтің дамуына онда «үлкен бизнес және шағын-орта бизнес» аясында қолдану керек. Мысалы, шағын бизнесте материалдың консолидарлық ресурстар анықталған іскерлік түрде дамытуда, инвестициялық горизонталды кеңейте отырып Қазақстанның экономикасын қатайту. Франчайзингті әріптес қатарының әдісі ретінде тарту бизнесті жүргізудегі, оқ қайта жандандыруды этика, мораль және іскерлік айналым ғұрыптарының бұзылуының негізі болды. Дәл осындай мәдени тұтынушылардың қатынастары өседі, мысалы, тұтынушыларға қызмет көрсету дәрежесі және Қазақстандық іскерлік тұтынушылардың құқығын қорғайтын ассоциацияларды Қазақстандық франчайзингке енгізу қажет.

*Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:*

- 1 Сихимбаева Е.Д. Франчайзинг в инвестиционной сфере. – Алматы, 2000. – 250 с.
- 2 Сулейменов М.К., Покровский Б.В., Худяков А.И., Жакенов В.А. Право и предпринимательство в Республике Казахстан. Алматы, Жеті жарғы, 1994.-360 б.
- 3 Сихимбаева Е.Д. Договор франчайзинг в инвестиционной сфере. // Договор в гражданском праве: проблемы теории и практики. Том 2. Материалы Международной научно-практической конференции, посвященной 5-летию образования Научно-исследовательского института частного права КазГЮА (в рамках ежегодных цивилистических чтений), Алматы, 6-7 апреля 2000 г. / Отв.ред. М.К. Сулейменов. – Алматы: КазГЮА, 2000. – 450 с.
- 4 Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (ерекше бөлімі). – Алматы: Юрист, 2016.
- 5 Қазақстан Республикасының 24 маусым 2002 жылғы «Кешенді кәсіпкерлік лицензия (франчайзинг) туралы» Заңы. – Алматы: Юрист, 2016.
- 6 Жалыбин С. Факторинг, лизинг, франчайзинг и др. Комментарии к закону // Казахстанская правда, 1999. – 30 июля.

**МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУ  
ГОСУДАРСТВЕННОЕ УПРАВЛЕНИЕ  
ADMINISTRATION OF GOVERNMENT**

УДК: 342.9:35.07  
МРНТИ: 342.9:35.07

*С.Б. Чокатова<sup>1</sup>*

*<sup>1</sup>Абай атындағы ҚазҰПУ Тарих және құқық Институтының магистранты,  
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.  
e-mail: Sani\_\_94@mail.ru*

*Ғылыми жетекшісі: Е.А.Бурибаев<sup>2</sup>*

*<sup>2</sup>д.ю.н., профессор, Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық институты, мемлекеттік және  
азаматтық-құқықтық пәндер кафедрасының профессоры, з.ғ.д., Алматы қ., Қазақстан  
e-mail: yermek-a@mail.ru*

**ЖЕРГІЛІКТІ АТҚАРУШЫ ОРГАННЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК БИЛІК ЖҮЙЕСІНДЕГІ  
АЛАТЫН ОРНЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ**

*Аңдатпа*

Мақалада Қазақстан Республикасындағы жергілікті атқарушы органның мемлекеттік билік жүйесіндегі алатын орны және оның маңыздылығы қарастырылған.

**Түйін сөздер:** билік, басқару, мемлекеттік басқару, жергілікті мемлекеттік басқар.

*С.Б. Чокатова<sup>1</sup>*

*<sup>1</sup>магистрант Института истории и права КазНПУ имени Абая,  
Республика Казакстан, г.Алматы  
e-mail: Sani\_\_94@mail.ru*

*Научный руководитель: Е.А.Бурибаев<sup>1</sup>*

*<sup>1</sup>д.ю.н., профессор, кафедры государственных и гражданско-правовых дисциплин  
Института истории и права КазНПУ им. Абая, г. Алматы, Казахстан  
e-mail: yermek-a@mail.ru*

**РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ МЕСТНЫХ ИСПОЛНИТЕЛЬНЫХ ОРГАНОВ В СИСТЕМЕ  
ГОСУДАРСТВЕННОЙ ВЛАСТИ**

*Аннотация*

В статье рассмотрены роль и значение местных исполнительных органов в системе государственной власти. Рассмотрены основные направления деятельности местных органов государственного управления в свете современного конституционного законодательства.

**Ключевые слова:** власть, управление, государственное управление, местное государственное управление.

*С.В. Schokatova<sup>1</sup>*

*<sup>1</sup>Institute of history and right of KazNPU named after Abai. Master Degree's undergraduate.  
Republic Kazakhstan. Almaty.  
e-mail: Sani\_\_94@mail.ru*

*Research supervisor: E.A.Buribayev<sup>2</sup>*

*<sup>2</sup>doctor of jurisprudence, professor of department of the state and civil legal disciplines  
of KazNPU of a name of Abay, Almaty, Kazakhstan  
e-mail: yermek-a@mail.ru*

**ROLE AND IMPORTANCE OF LOCAL EXECUTIVE BODIES IN THE  
GOVERNMENT SYSTEM**

*Abstract*

The article examines the role and importance of local executive bodies in the system of state power. The main directions of activity of local government in the light of modern constitutional legislation are considered.

**Keywords:** power management, public administration, local governance.

Мемлекеттік билік – дегеніміз мәжбүрлеу, тыйым салу, рұқсат ету секілді қағидаларға сүйене отырып, тікелей өзі не болмаса өзінің атынан билік жүргізуге рұқсат беріп, өзінің көмегімен белгілі бір ұйым, мекеме арқылы жүргізетін қоғамдық биліктің бір түрі болып табылады. Ал, қоғамдық билік- дегеніміз адамдардың қандай да болмасын бірігуіне байланысты туындайтын және соған байланысты бір топтың үстемдік құрып, ал екінші топтың бағынушылық сипаттарымен көрініс табатын қатынастарды айтамыз. Мемлекеттік биліктің өзіне тән келесідей өзгешелігі бар:

1. Қоғамдық билік. Бұл дегеніміз барлық азаматтардың атынан қызмет ету.

2. Аппараттық билік. Бұл өзінің аппаратына, мемлекеттік органдар жүйесіне арқа сүйейді және солар арқылы жұмыс атқарады.

3. Заң қадағалайтын билік. Ол аппарат пен заң нормаларының көмегімен халық үшін міндетті сипатты иеленеді.

4. Тәуелсіз билік – ол кез келген биліктен тәуелсіз және дербес билік.

5. Заңдастырылған билік. Яғни ол заңды негізді және қоғамдық тануды иеленген билік.

Мемлекетте айрықша қызметке негізделген дербес билік түрлері орналасқан кезде ғана мемлекеттік билік тиімді бола түседі. Жалпы алғанда мемлекеттік билік үш тармаққа бөлінеді. Ол заң шығарушы, сот және атқарушы билік. Қазіргі замандағы мемлекеттік биліктің бөліну қағидасы көптеген елдердің мемлекет механизмінің дұрыс, қалыпты жағдайда жұмыс істеуінің бірден бір кепілі болып табылады. Қазақстан Республикасында да мемлекеттік органдарды қалыптастыру және олардың қызмет істеуін айқындайтын басты қағидат билікті бөлу теориясы болып табылады, ол билікті мемлекеттік органдар және лауазымды адамдар, әлеуметтік топтар, мекемелер немесе жекелеген адамдар тарапынан қиянат болмауы үшін амалдар жасайды. Бұл орайда олардың барлығы дерлік дербес әрі бірін-бірі тежеуші, әрі тепе-теңдік жүйесі бола отырып, өз қызметтерін органдардың айрықша жүйесі және ерекшелікті нысандар арқылы жүзеге асырады [1, 18 б.].

Тежемелік және тепе-теңдік жүйесі – онда қандайда бір мемлекеттік билікті, басқа бір мемлекеттік органның іс әрекетін белгілі бір дәрежеде шектеуге және оның кейбір әрекеттеріне тыйым салу мүмкіншілігінің берілуі, мемлекеттің қандайда бір органының билікті өз қолына шоғырландырып алуын болдырмауы көзделінген. Мысалы, Парламенттің заң қабылдау қызметі, Президенттің заңдарға вето қою

құқығымен, яғни қайтару құқығымен үйлестірілген. Президентке заңдарға қарама қарсы келмейтін жарлықтар шығару құқығы берілген. Ал, атқарушы орган Үкіметке Конституция, кодекстер, заңдар және Президенттің нормативтік жарлықтары негізінде және соларды жүзеге асыру үшін қаулылар шығару құқығы берілген. Сот билігінің де құқықты шектеуші амалдары бар, ол Конституцияда және тағы да басқа заңдарда жазылған кінәсіздік, қорғану құқығы, азаматтардың заң, сот алдында теңдігі, жариялық, судьядан бас тарту және т. б. қағидаларда көрініс табады. Осындай тепе теңдік жүйесінің негізінде ешқандай орган мемлекеттік билікті тұтастай иемденіп кете алмайды [2].

Жалпы алғанда жергілікті атқарушы органдар атқарушы биліктің бір тармағы болып табылады. Ал сол атқарушы билік-дегеніміз заң аясындағы реттеу, сыртқы және ішкі саяси ахуалды реттеу өкілеттілігін, көптеген қадағалау және тиым салу іс әрекеттерін жүзеге асыру бойынша және құқық қолданушы өкілеттіктерді жүзеге асыратын мемлекеттік биліктің бір түрі болып табылады. Оған заң шығарушы орган яғни парламент шығарған заңдарды атқару міндеті жүктеледі. ҚР-да атқарушы билікті жүзеге асырып, атқарушы органдар жүйесіне және олардың қызметіне басшылық жүргізетін орган – Үкімет болып табылады. Атқарушы биліктің басты мақсаты:

1. Мемлекеттің және оның азаматтарының қауіпсіздігін қамтамасыз ету;

2. Мемлекет экономикасының дамуына және оның бірқалыпты алға басуына әрекет жасау;

3. Қоғамның саяси, рухани және әлеуметтік өмірлерінің жақсы болуына жағдай туғызу;

4. Жеке және заңды тұлғалардың құқықтыры мен бостандықтарын қамтамасыз ету және т. б.

Қазақстан Республикасының Конституциясының 87 бабына сәйкес жергілікті атқарушы органдар Қазақстан Республикасының атқарушы органдардың бірегейлі жүйесіне кіреді, сәйкес территорияның даму қажеттіліктері мен қызығушылықтарына қатысты атқарушылық биліктің ортақ мемлекеттік саясат жүргізуін қамтамасыз етеді. Жергілікті атқарушы орган (әкімшілік) – алқалық атқарушылық орган, оны облыс (мемлекеттік маңызы бар қалалар мен астаналар), аудан (облыстық маңызы бар қалалар) әкімі басқарады, олар сәйкес территорияда, өз құзырының шегінде жергілікті мемлекеттік басқару және өзіндік басқаруды іске асырады [3, 41 б.].

Атқарушы биліктің белгілеріне – оның жан жақтылығы, мәжбүрлеу аппаратының болуы, құқықтық, техникалық ресурстарының және

ұйымдастырушылық сипатының болуы жатады. Атқарушы билік өз өкілеттіктерін жүзеге асыра отырып, заң шығарушы органның яғни Парламенттің өз қызметін дұрыс, ойдағыдай атқаруына жағдай туғызады. Атқарушы билік өз қызметін органдары арқылы жүзеге асырады. Атқарушы биліктің ең басты және жоғарғы органы Үкімет болып табылады. Үкімет құрамына атқарушы биліктің орталық органдары министрліктер, ведомствалар және агенттіктер кіреді. Ал, атқарушы биліктің жергілікті органдары үкімет құрамына кірмейтін атқарушы органдар болып табылады. Оларға жергілікті атқарушы органдарды, яғни облыстардың, облыстық маңызы бар қалалардың, астананың, өзге де қалалардың, аудандардың және ауылдық жерлердің әкімшілігін жатқызамыз. Атқарушы билік органдары-бұйырушы қызметті жүзеге асырады және оларға қызметтік дербестілік берілген. Олардың ереже бойынша тұрақты түрде жұмыс атқаратын штаттары бар және өздерінен жоғары тұрған органдармен құрылып, соларға есеп береді.

Дәл қазіргі уақытта республикамызда 14 облыс, 160 аудан, облыстық және республикалық маңызы бар 84 қала, 195 кеншарлар мен 2150 ауылдық округтер бар.

Нақты бір аймақта әлеуметтік-экономикалық үрдістерді әсерлі басқару үшін, жалпы осы территорияны, экономикалық-географиялық жағдайын, оның шекараларын, табиғи жағдайлары мен ресурстарын, барлық демографиялық үрдістерін, даму тарихын, шаруашылығының қазіргі заман талаптарына сай орналасуын, специализациясы мен инфрақұрылымын тереңірек зерттеу керек. Осылардың бәрінің сақталуы қазіргі заманғы Қазақстанның территориясында басқарудың оптималды құрылымын құруға мүмкіндік туғызып отыр.

Ал, енді жергілікті атқарушы органдарға келетін болсақ ол, Қазақстан Республикасының атқарушы органдарының біріңғай жүйесіне кіреді. Жалпы алғанда жергілікті атқарушы органдар өздері қызмет атқаратын тиісті аумақта атқарушы биліктің саясатын жүргізе отырып, сол аумақтағы халықтың әл ауқатын жақсартып, жергілікті халықтың мүддесі үшін қызмет атқаратын орган болып табылады. Жергілікті атқарушы орган облыстың, республикалық маңызы бар қаланың, астананың, ауданның әкімі басқаратын, өз құзіреті шегінде тиісті аумақта жергілікті мемлекеттік басқаруды және өзін өзі басқаруды жүзеге асыратын, алқалы атқарушы орган болып табылады. Жергілікті атқарушы органдар өз қызметін жүзеге асырғанда

белгілі бір қағидаларға сүйенеді. Ол қағидалар келесідей болып табылады: заңдылық; өздеріне тиісті аумақтағы азаматтардың қауіпсіздігін, құқықтыры мен бостандықтарын қамтамасыз ету; өздерінің атқаратын қызметі мен қабылдайтын шешімдеріне жауапкершілік; Президентке, Үкіметке және өзінен жоғары тұрған әкімшілік басшыларына есеп беру.

Жергілікті атқарушы органдардың құқықтық мәртебесі Қазақстан Республикасының конституциясымен, жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару туралы заңымен және т.б. заңдармен анықталады. Олардың басты функциялары: реттеу, бақылау және іске асыру. Бұл функциялар жергілікті маңызы бар проблемаларды шешуге бағытталған. Жергілікті атқарушы органдар өз қызметтерін жүзеге асырғанда ҚР-ның ішкі және сыртқы саясатына қарсы келетін іс әрекеттерге жол бермеуге, мемлекетпен бекітілген стандарттарды ұстануға, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етуге міндетті болып табылады. Әкімдіктерге Қазақстан Республикасының аумағында біржүйелі еңбек рыногын қалыптастыруға, тауар алмасу және қызмет көрсетуге байланысты кедергі келтіретін шешімдерді қабылдауға тыйым салынады және олардың жергілікті елді мекенді дамытуға байланысты қабылдайтын шешімдері Қазақстан Республикасының стратегиялық даму жоспарына сәйкес болуы тиіс. Жергілікті атқарушы органды Қазақстан Республикасының президентімен тағайындалатын әкім басқарады. Әкім тиісті аумақта мемлекеттік саясаттың жүргізілуін қадағалайтын, орталық мемлекеттік органдарының барлық бөлімшелерінің үйлесімді қызмет атқаруын, мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару өкілеттілігі берілген, сол аумақтың экономикалық және әлеуметтік жағдайына жауапты тұлға болып табылады. Әкім өзі басқаратын аймақтың әлеуметтік экономикалық ахуалына халық алдында жауапты болатын, мәслихат алдында есеп беретін өкіл болып табылады. Әрине ол, өзі басқаратын аймақтың лауазымды тұлғасы болып табылады, оны жергілікті мәслихатпен келісу арқылы Президент қызметке тағайындайды және орнынан босатады. Облыс әкімі өз өкілеттігін Республиканың жаңа Президенті сайланған кезеңде тоқтатады. Бұндай жағдайда әкім, Президент жаңа әкімді тағайындағанға дейін өз жұмысын жалғастыра береді.

Жергілікті атқарушы органдар мемлекеттік билік жүйесінде маңызды орынды иеленеді. Оған дәлел ретінде Қазақстан Республикасының конституциясын негізге алуға болады. ҚР кон-

ституциясының 87 бабында жергілікті атқарушы органдардың қызметі және оның маңыздылығы көрсетіліп кеткен болатын. Жергілікті атқарушы органдар мемлекеттік билік үйлесімділігін сақтауда келесі әрекеттерді жүзеге асырады: өздеріне тиісті аумақтың бюджетінің жобасын тиісті мәслихатқа береді; мәслихатқа бюджеттің атқарылуы туралы жылдық есепті береді; жергілікті бюджеттік комиссияны құрады және оның құрамын анықтап, ережесін бекітеді; атқарушы биліктің мемлекеттік саясатын тиісті аумақты дамыту мүдделері және қажеттіліктерімен үйлесімділікте жұмыс атқаруын қамтамасыз етеді; жеке және заңды тұлғалардың Қазақстан Республикасының Конституциясының, заңдарының, Үкімет және Президент актілерінің нормаларын орындауға ықпал етіп, көмегін тигізеді; Сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтардың алдын алу мақсатында, «Нұр Отан» партиясының облыстық филиалы, үкіметтік емес ұйымдар және БАҚ өкілдерінің қатысуымен конференциялар, семинар кеңестер, «дөңгелек үстел» отырыстары мен басқа да іс-шаралар ұйымдастырады; Прокуратура органдарымен құқық бұзушылықтың алдын алу және қылмысқа қарсы күрес әрекеттерін жүзеге асыруды ұйымдастырады; Бес институционалдық

реформаны іске асыру бойынша 100 нақты қадам» – Ұлт Жоспарының 32-қадамын іске асыру мақсатында, интернет-порталында прокуратура органдары әзірлеп, енгізген жиі қылмыс жасалатын орындарды көрсете отырып, ішкі істер органдары жұмысының тиімділігін қоғамдық бақылауға мүмкіндік беретін қылмыстық «құқық бұзушылық картасы» – жұмысының тиімділігін арттыру мақсатында Прокуратура органдарына ұсыныстар енгізеді; Денсаулық сақтау министрлігімен бірлесе отырып денсаулық сақтау саласындағы іс шараларды жүргізеді, денсаулық сақтау ұйымдарын кадрмен қамтамасыз етілуін өз бақылауында ұстайды; Білім және ғылым министрлігінің қолдауымен азаматтардың тегін білім алу құқығын жүзеге асыруға жәрдемдеседі; Жергілікті мемлекеттік органдарды жұмылдыра отырып, халықты жұмыспен қамту саясатын жүзеге асырады; Қазақстан Республикасының кәсіпкерлер палатасының өкілдерін тарта отырып, жеке кәсіпкерлік субъектілеріне консультация беретін ведомствалық сипаттағы мәселелер бойынша кеңесші органдарды құрады. Осы және тағы да басқа өкілеттіктерді жүзеге асырғанда барынша мемлекеттік органдарды тарта отырып, жергілікті мәселелердің шешімін табады.

*Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:*

1. Алибаева Г.А. *Органы исполнительной власти: теоретико-правовое исследование: Монография.* – Алматы, 2012.- 305 с.
2. *Изменения в Конституции РК: усиление ответственности всех ветвей власти перед народом* // <http://www.yujanka.kz/news/detail/8214>
3. Тусупаева М. Ж. *Муниципалды менеджмент: мемлекеттік және жергілікті басқару мамандықтарының студенттеріне арналған оқу құралы / құр. М. Ж. Тусупаева.* – Павлодар: Кереку, 2012. – 69 б.

**ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚ  
МЕЖДУНАРОДНОЕ ПРАВО  
INTERNATIONAL LAW**

УДК: 342.7  
МРНТИ: 10.15.59

*Е. Ч. Бонабаев<sup>1</sup>*

*<sup>1</sup>Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық институты, қылмыстық-құқықтық пәндер кафедрасының аға оқытушысы, з.ғ.к., Алматы қ., Қазақстан  
e-mail: [timsan\\_88@mail.ru](mailto:timsan_88@mail.ru)*

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ШАРТТАРДЫ  
КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ**

*Аңдатпа*

Осы мақалада конституция елдің негізгі заңы ретінде елдің мемлекеттік-құқықтық өмірінің барлық аспектілерін, соның ішінде халықаралық-құқықтық нормалардың мемлекет ішінде орындалуын анықтайтын құжаттың кілті болып саналады. Бұл Конституцияның мемлекет қызметінің негізін реттеудегі ерекше орнынан және оның халықаралық құқық нормалары мен қағидаларына сәйкестігінен көрінеді. Отырады, оның халықаралық құқық нормаларымен және қағидаларымен сәйкестенуінде бұл рөл ерекше орын алады. Бұның маңыздылығын біздің еліміздің азаматтары да мойындайды. Конституция жай ғана мемлекеттің халықаралық шарттарға қатысты ниетін көрсетіп қоймайды, олардың орындалуына нақты нұсқаулар мен кепілдік береді. Сонымен бірге, халықаралық нормаларының ұлттық құқық жүйесіне ену тәртібін анықтайды, оның заңдық шегін де қарастырады.

**Түйін сөздер:** құқық, конституция, норма, халықаралық, шарт әлемдік, саяси, қоғам, федерация, дипломатия заң, ұлттық, тәуелсіздік.

*Е. Ч. Бонабаев<sup>1</sup>*

*<sup>1</sup>к.ю.н., ст.преподаватель кафедры  
уголовно-правовых дисциплин Института  
истории и права Каз НПУ им. Абая, г. Алматы, Казахстан  
e-mail: [timsan\\_88@mail.ru](mailto:timsan_88@mail.ru)*

**КОНСТИТУЦИОННО-ПРАВОВОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ МЕЖДУНАРОДНЫХ  
ДОГОВОРОВ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН**

*Аннотация*

В статье рассматриваются формы реализации внешних и внутренних функций государства. Обосновывается точка зрения о том, что выполнение этих функций имеет конституционно-правовую основу.

**Ключевые слова:** право, конституция, норма, международный договор, политика, общество, федерация, дипломатия, закон, национальная независимость.

*Е. Ch. Borabayev<sup>1</sup>*

*<sup>1</sup>PhD in Law, senior teacher of department, criminal and legal disciplines of Institute  
of history and rights of KazNPU of a name of Abay, Almaty, Kazakhstan  
e-mail: [timsan\\_88@mail.ru](mailto:timsan_88@mail.ru)*

**CONSTITUTIONAL LEGAL SUPPORT OF INTERNATIONAL TREATIES IN THE  
REPUBLIC OF KAZAKHSTAN**

*Abstract*

In article forms of realization external and the vnutrenniikh of functions of the state are considered. The point of view that performance of these functions has a constitutional and legal basis is proved.

**Keywords:** right, constitution, norm, international treaty, policy, society, federation, diplomacy, law, national independence.

**Кіріспе.** Өзектілігі егер қолданыстағы ұлттық заңнамада мемлекеттік биліктің санкциясына негізделмесе халықаралық құқықтық нормалардың егеменді мемлекет аумағында толық көлемде күші болмайды. Осыдан біздің елімізде халықаралық шарттарды Конституция нормаларына негізделген ұлттық заңнамалық қамтамасыз етілуді қарастыру қажеттігі туады. «Қамтамасыз ету» термині елдің халықаралық құқықтық қызметі процесінде дайындаудың, жасаудың, орындау мен бақылаудың нормативтік талаптарын білдіреді.

Конституция елдің негізгі заңы ретінде елдің мемлекеттік-құқықтық өмірінің барлық аспектілерін, соның ішінде халықаралық-құқықтық нормалардың мемлекет ішінде орындалуын анықтайтын құжаттың кілті болып саналады. Бұл Конституцияның мемлекет қызметінің негізін реттеудегі ерекше орнынан және оның халықаралық құқық нормалары мен қағидаларына сәйкестігінен көрінеді. отырады, оның халықаралық құқық нормаларымен және қағидаларымен сәйкестенуінде бұл рөл ерекше орын алады. Бұның маңыздылығын біздің еліміздің азаматтары да мойындайды. Конституция жай ғана мемлекеттің халықаралық шарттарға қатысты ниетін көрсетіп қоймайды, олардың орындалуына нақты нұсқаулар мен кепілдік береді. Сонымен бірге, халықаралық нормаларының ұлттық құқық жүйесіне ену тәртібін анықтайды, оның заңдық шегін де қарастырады.

Осы белгіге сәйкес ғалымдар мемлекеттердің негізгі үш басты тобын көрсетеді:

– Бірінші топта халықаралық шарттар сол мемлекеттің ұлттық құқығымен тең деңгейде қолданылатын мемлекеттер (АҚШ, Франция, Швейцария және т.б.).

– Екінші топтағы мемлекеттерде халықаралық және ұлттық заңнама және басты соттық тәжірибе қатаң түрде халықаралық және мемлекетшілік құқықтың аражігін айырады (Англия, Ұлыбритания басқарып отырған Достастық қатарындағы мемлекеттер).

– Үшінші топта жалпыға танылған халықаралық құқық нормалары мемлекеттік құқықтан жоғары тұрады (ГФР, Италия) [1]. Мысалы: ГФР Конституциясында мынадай ережелер бар: «Халықаралық құқықтың жалпы нормалары федерация құқығының құрамдық бөлігі болып табылады. Олар заң алдында артықшылыққа ие және федералды аумақтың тұрғындары үшін құқық және міндеттерді тікелей тудырады».

Қазақстан кеңестік дәуірде халықаралық қатынастардың дербес субъектісі болмаған, алай-

дареспубликада Сыртқы істер министрлігі болды, ал КСРО-ның 1977 жылғы Конституциясының 80-бабы мен ҚазКСР-дың 1978 жылғы Конституциясының 71-бабы ҚазКСР-ға шетелдік мемлекеттермен қатынастарға түсуге, олармен келісімге отыруға және дипломатиялық және консулдық өкілдермен алмасуға, халықаралық ұйымның қызметіне қатысуға құқық берген болатын. Барлық кеңестік республикалар ішінен БҰҰ-на мүше болу мен халықаралық аренаға дербес шығу құқығы шын мәнінде 1944 жылы 1 ақпаннан тек Белорусь және Украина Кеңес Социалистік Республикасына тиесілі болды.

**Кеңестік Одақ құрамында Қазақстан объективті түрде ондай халықаралық құқық субъектісі деген мәртебеге ие бола алмады, себебі ол тек федеративтік мемлекет ішінде ғана республика мәртебесін иеленді. Жекелеген халықаралық қызметтің болмауы кеңестік биліктің саяси ықпалымен түсіндірілмейді. Сонымен қатар, кеңесті Одаққа қарсы күштеп тұратын әлемдік қауымдастықтың қарсыласуымен де байланысты. КСРО-ң барлық он бес мүшесінің және осы мемлекеттердің Ұлттар Лигасына немесе басқада халықаралық үкіметаралық ұйымдарға қатысуы социализм күшінің басым жағдай жасауына алып келуі мүмкін еді. Соған орай ҚазКСР және Одақтың басқа да республикалары сыртқы саяси қызметте дербес бола алмады және КСРО Конституциясында айқындалған ішкі мақсаттарды, міндеттерді және қағидаларды басшылық етіп отырды.**

Барлық халықаралық міндеттерді мемлекет толықтай өз мойнына алып отырды, бұл жүкті жекелеген республикаларға артпады. Егер колониядан босаған африкалық мемлекеттерге өздерінің егемендігі мен тәуелсіздігін нығайту үшін әділетсіз халықаралық шарттарды денонсациялап, жою маңызды рөл атқарса, 1990-жылдары тәуелсіздік алған бұрынғы посткеңестік республикаларға, соның ішінде Қазақстанға мұндай қадам жасаудың қажеті болмады, себебі республика Кеңес Одағының құрамында және қорғауында болды. Сондықтан «Қазақстан – 2030» Бағдарламасында көрсетілген мемлекеттің дамуының стратегиялық міндеттері постколониялық елдердің әлемдік тәжірибелеріне қарағанда мүлдем басқа болды және Ұлы держава құлағаннан кейін Қазақстанда орын алған саяси-экономикалық жағдай көрсетілді. Алайда бұрынғы одақтас республикалардың да ұлттық егемендігінің толықтай құрылуы өте қиын жағдайда жүріп жатты.

Академик С.С. Сартаев одақтық шарттың жаңа жобасын дайындау жөніндегі комиссияға



1991 жылы Қазақстан атынан мүшелік еткен кезіндегі оның жұмысын талқылай отырып былай жазады: «Одақтас Республикалар өкілдері комиссия отырысы кезінде ұлттық республикалардың егеменді құқықтарын кеңейту қажет және одақтас елшіліктерде олардың өз өкілдері болулары қажет деп айта бастады. Сол кезде айқай көтерілді. Ресей өкілдері шетелдегі кеңестік елшіліктерге ұлттық республиканың өкілдерін өз республикасы атынан келген өкілі ретінде емес, тек қызметкер ретінде ғана алуға болатындығын айтты. Жоғарғы Кеңес басшысы А.Лукьянов: егемендіктерінді қойыңдар. Шетелдерде ешқандай Одақтас республикалардың елшілігі болмайды, сонымен бірге, шетелдердегі КСРО елшілігіндегі ұлттық республиканың ешқандай өкілі болмайды, – деп хабарлады» [2].

Сонда да 1990- жылдары «егемендік шеруі» болды және КСРО-ның бұрынғы республикалары өз тәуелсіздіктерін алды, оған қоса ұлттық заңнаманың әзірлеу қажеттігі, ал оның ішінде халықаралық қатынас шегінде де актілер әзірлеу қажеттілігі туды. Ю.А.Тихомиров былай атап көрсетті: «бұрынғы КСРО-ның құқықтық жүйесінен шығып, оның концепцияларымен және салаларымен, институттарымен және нормаларымен «қоректенге келіп», бұрынғы Кеңестік республикалардың, қазіргі егеменді мемлекеттердің заңнамасы өзімен бұрынғының іздерін және келешектік дамуды қатар алып жүруде. Саяси, экономикалық және әлеуметтік жаңартуларды кең ауқымда жүзеге асыра бастаған кезде құқықтық мирасқорлық пен құқықтық жаңалықтарды үйлестіру мәселесі оңай болған жоқ». Қазақстанда бұл оңай емес кезең екі Конституция (1993 жылы және 1995 жылы) қабылдануынан, заңнамалардың толықтай жаңаруынан және кеңеюінен көрініс тапты, мұны ұлттық қазақстандық құқықтық жүйенің қарқынды қалыптасуы дәлелдейді.

**Қазақстандық конституционализмнің қалыптасуы әлемдік тәжірибенің негізінде жүріп жатты.** Конституцияны дайындағандардың мойындауы бойынша, әлемдік тәжірибенің барлық жақсы жақтары алынды. Осыған орай ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаев атап өткендей, «бостандық сөзінен туындаған эйфория жағдайы» [3] немесе В.И.Гойманның айтуынша «заңшығарушы романтизм» [4] 1993 жылғы Конституцияның жасалуына әкелді, алайда бұл Конституцияның мазмұны елдегі объективті дамып жатқан экономикалық және саяси-құқықтық жағдайдың үрдісін толықтай көрсете алмады. Сондықтан жасаушылардың пікірінше мемлекеттің нысаны мен тиісті құқықтық жүйеге

сай келетін 1995 жылғы екінші Конституция қабылданды.

Қазақстан Республикасының конституциялық заңнамасының қалыптасу процесін талдай отырып, Ғ.С.Сапарғалиев оны 4 кезеңге бөледі: 1. ҚазКСР Конституциясына 1990 жылғы 24-сәуірдегі «Президент лауазымын құру туралы» заңмен өзгерістер енгізілген сәттен бастапқы кезең; 2. 1991 жылдың 10-желтоқсандағы «Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасының атын өзгерту туралы» Қазақстан Республикасының заңын қабылдаудан бастапқы кезең;

3. 1993 жылдың қаңтарында Жоғарғы Кеңестің жаңа Конституцияны қабылдауынан бастапқы кезең. Төртінші кезеңнің конституциялық заңнамасының қалыптасуы 1995 жылғы Конституцияның қабылдануымен байланысты. Бұл кезең, ғалымның айтуынша, әлі күнге дейін жалғасып келеді.

М.Т. Баймахановтың пікірінше, сонша кезеңге бөлу ҚР ұлттық құқықтық жүйесінің қалыптасуы мен даму процесіне толық күйінде келуі екіталай және өз кезегінде ол келесідей екі кезеңді көрсетеді: 1- Қазақстанның толық тәуелсіздікке ие болуынан бастап, ұлттық мемлекеттік және құқықтық негіздерінің ұрылысының аяқталуына дейін. Бұл кезеңде «іргетас блогтарының» негізі салынады, жаңа құқықтық жүйенің негізі, құқықтық саласының жиектері байқалады, мазмұны айқындалады, реттеудің әр түрлі нұсқалары ресми түрде мақұлданады, тиімді құқықтық институттарды іздестіру шаралары жүргізіледі... бірақ бұған қарамастан көптеген қарама-қайшылықтардан, келіспеушіліктерден қашып құтылуға мүмкіндік жоқ.

Екінші кезеңнің мазмұны болып, ғалымның ойынша, Қазақстан Республикасының әлі де қалыптасу сатысындағы ұлттық құқықтық жүйесіне аяқталғандық түр беру емес, сонымен қатар жүйелілік, келісушілік және бірліктің белгілі бір деңгейіне жету жолымен оның ішкі ұйымдастырылуын қамтамасыз етуі табылады. Бірақ та қазіргі таңда ҚР-дың ұлттық құқықтық жүйесінің негізгі компоненттері «жиналған» деп айтуға болады және бірқалыпты қызмет етеді. Алайда онда көп сындарлы кемшіліктер бар. Оны тек кодификациялаумен қоса, заңдық техникалық құралдардың күшімен ғана жоюға болады. Алғашқы кезең негізінен өзінің алдында тұрған міндетті орындады, сондықтан оны аяқталды деп санауға болады. Ал екіншісі енді ғана басталып жатыр [5].

Белгілі ғалымдардың ұлттық құқықтық жүйені кезеңге бөлу мәселесіне аса назар аударуы оның қиын екенін және оны дамытудың бір

мәнді еместіктерін, соған қоса оның қалыптасуы мен әбден жетілдіруінің мәселелеріне әртүрлі жолдардың бар екендігін куәландырады. Жалпы жоғарыда келтірілген кезеңге бөлудің екеуінің де өмір сүруге толық құқығы бар және халықаралық құқықпен тығыз байланысты қазіргі ұлттық құқықтық жүйенің қалыптасуы 1991 жылдың желтоқсанында Қазақстанның тәуелсіздік алған уақытынан басталатындығын құжаттар куәландырады. Алайда 1990 жылдың 25- қазанындағы «ҚазКСР-дың мемлекеттік егемендігі туралы Декларацияның» 14-тармағында Қазақ КСР өзін өз мүддесі аясында сыртқы саясатты айқындау, дипломатиялық және консулдық өкілдіктермен алмасу, халықаралық ұйымдардың қызметіне, оның ішінде БҰҰ және оның мамандандырылған мекемелеріне қатысуға құқығы бар халықаралық құқықтың дербес субъектісі ретінде жариялаған. Мұнда негізінен мемлекеттің экономикалық егемендігі жарияланды. Соған сай республика еркіндік және теңдік қағидаларын ұстана отырып, тиімді шарттар негізінде шетел мемлекеттерімен экономикалық және сауда байланыстарын құрып, өзінің сыртқы экономикалық қызметінің мәселелерін дербес шешеді.

Осылай Қазақстанның халықаралық құқық қағидаларын, мысалы халықаралық шарттарды жасау кезінде тең құқықтық, еркіндік сияқты қағидаларды ұстанатындығы бекітілді.

Бұл Декларация біржақты заңдық акт болып табылады, ол халықаралық қатынастарда және халықаралық құқық саласында қатынастарда өз ниетін білдірген елдер үшін халықаралық құқықтық міндеттемелер жүктейді. Яғни 1992 жылдың 2-наурызында БҰҰ-на мүшелікке енгенге дейін, негізгі халықаралық құқықтық құжаттарды, мысалы консулдық қатынастар туралы 1963 жылғы Вена Конвенциясын, 1961 жылғы дипломатиялық қатынастар туралы Вена Конвенциясын (кейін 1993 жылдың 31-наурызында ҚР Жоғары Кеңесі өз қаулысымен ратификациялаған) мойындағанға дейін Қазақстан халықаралық құқықтық нормаларды орындайтындығы туралы біржақты тәртіпте мәлімдеді.

Қазақстан өз егемендігін алған сәттен бастап, қайнар көзіне қарамастан, халықаралық міндеттемелерді сақталуы тиіс деген жалпыға бірдей сипаттағы халықаралық әдет-ғұрыптық нормаға сай қызмет етті.

Тәуелсіз Қазақстанның 1993-жылғы алғашқы Конституциясы қабылданғанға дейін көптеген өзгертулер мен толықтырулармен әрекет еткен 1978-жылғы ҚазКСР Конституциясына

1991 жылдың 21-тамызы мен 20-қарашасында мемлекеттің халықаралық құқықтың легитимді қатысушысы болуға мүмкіндік беретін біршама өзгерістер мен толықтырулар енгізілді. Мысалы, 71-бапта ҚазКСР шет мемлекеттерімен қатынасқа түсуге, олармен шарт жасасуға және дипломатиялық және консулдық өкілдіктермен алмасуға, халықаралық ұйымдардың қызметіне қатысуға құқығы бар екені көрсетілген.

Конституцияның 97-бабының 21-тармағы ҚазКСР Жоғарғы Кеңесіне халықаралық шарттарды ратификациялау және денонсациялаудың айрықша құзіретін береді. Сөйте тұра бұл бап елдің нақты егемендіген шектейді: «ҚазКСР Жоғарғы Кеңесі қабылдаған заңдар мен қаулылар КСРО-ның заңдарына қарсы келе алмайды». Егемендікке қадам жасаған бұл Конституция халықаралық шарттарды жасау саласындағы Украин және Белорусь КСР-ында бар конституциялық нормаларды шектейді. 1991 жылдың 16-желтоқсанында Жоғарғы Кеңесі қабылдаған «Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» Конституциялық Заңның 1-бабында: «Қазақстан Республикасы—тәуелсіз, демократиялық, құқықтық мемлекет» делінуі заңдық тұрғыдан толық сауатты нормадан гөрі дербестіктің алғашқы сәтінде туындаған романтикалық ұранға ұқсайды. Бұл құжатта мемлекеттің нақты тәуелсіздігін қалыптастырған ережелер бекітілді.

В.А. Малиновский «Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» Конституциялық Заң заңды күші бойынша, мазмұны бойынша де-юре ескі Конституцияның орнына келген «конституция алдындағы акт» болып саналды деп есептейді [6].

Аталған заңның 2-бабында кейінгі конституциялық заңнамаларда сәл өзгертілген ережелер бекітілді. Ол бойынша Қазақстан Республикасы барлық мемлекеттермен өзінің қарым қатынасын халықаралық құқықтық қағидаларға сүйене отырып орнатады бұл жердегі және бұдан кейінгі курсив біздікі — А.Е./ . Ал 4-бапта мемлекет аумағында әрекет ететін нормативтік құқықтық актілер көрсетілген, олар: Конституция және Қазақстан Республикасының заңдары, сонымен қатар ол таныған халықаралық құқықтық нормалар.

Осылай талданып отырған конституциялық заңда халықаралық құқықтың ұлттық құқықтан басымдығы туралы ештеңе айтылмаған. Кезекпен аталған құқықтық актілердің ішінде бірінші кезекте Конституция, одан кейін ұлттық заңдар мен ең соңында ғана халықаралық құқықтық нормалар.

«Қазақстан Республикасы әлемдік қауымдастық мүшесі» делінген бесінші жеке тарауда Қазақстанды дипломатиялық және консулдық өкілдіктермен алмаса алатын, халықаралық ұйымдарға мүше бола алатын халықаралық құқықтың субъектісі деп жариялады.

Көлемі үлкен емес Конституциялық Заңның «Қазақстан Республикасының халқы мен азаматы» делінген екінші тарауында 1948 жылғы Адам құқықтары жөніндегі Жалпыға бірдей Декларацияның кейбір ережелері бекітілді. Мысалы, 6-бапта Қазақстан Республикасы егемендіктің бірден бір иесі және мемлекеттік биліктің қайнар көзі ретінде барлық ұлттарының азаматтарына тікелей де, сондай-ақ өзі сайлайтын мемлекеттік органдар арқылы да мемлекеттік өкімет билігін жүзеге асыруға кепілдік береді.

Қазақстан жалғыз егемендікті жеткізуші, мемлекеттік билікті жүргізуші тек қазақ емес барлық ұлттардың азаматтарына мемлекеттік биліктің өздері сайлайтын мемлекеттік органдар арқылы орындалуына кепілдік береді. Бұл Адам құқықтарының жалпыға бірдей Декларациясының азаматтыққа ие болу құқығы көзделген 15-бабына, мемлекеттік басқаруға азаматтардың қатысу құқығы, мемлекеттік қызметке тең дәрежеде қол жеткізу құқығы көрсетілген 21-бабына сай келеді. Бұл бапта сонымен бірге, діни сеніміне, қоғамдық ұйымдарға тиесілігіне, шығу тегіне қарамастан Қазақстан азаматтарына бірдей құқықтар берілетіндігіне кепілдік берілген. Бұл Адам құқықтарының Жалпыға бірдей Декларациясының 6-бабына (құқықсубъектілігін мойындатуға құқық), 18-бабына (ой пікірге, діни сенімге, ар ождан бостандығына құқығы) және т.б. сәйкес келеді.

Посткеңестік ғылыми жұмыстар қатарында ТМД ғалымдарының, мысалы Д.Г. Гусейноғлының «Әзербайжанның халықаралық құқықтық субъектілігі» атты еңбегінде, Г.Ш. Катамадзенің «Грузияның халықаралық құқықтық субъектілік негізі» деген диссертациясында КСРО құлауы нәтижесінде егемендік алған жас мемлекеттер КСРО-ға кіру нәтижесінде жоғалтып алған өздерінің мемлекеттігін қайта орнатты деп есептейді. Соған орай жас мемлекеттердің ең бірінші, өмірлік қажетті функциясы өздерінің тәуелсіздігін құрайтын мемлекеттік құқықтың негізін қалау болды. Қазақстанда осы процесс әлі күнге дейін жалғасып келеді.

Тарихта конституциялық заңнаманың қалыптасуының ұзағырақ болған кездері белгілі. Мысалы, Францияда 19 ғасырдың басында орын алған елеулі саяси жағдай кезінде 1791 жылғы Конституцияны 3 Конституция қатарынан ау-

ыстырды: 1830 жылы, 1848 жылы, 1850 жылы. Канада Конституциясын 18-20 ғ.ғ қабылданған бірнеше заңнамалық актілер құрайды. Олардың ішінде маңыздылары – 1774 жылғы Квебек заңы, 1791 жылғы Конституциялық заң, 1840 жылғы Канаданың бірігуі жөніндегі заң, 1867 жылғы Британдық Солтүстік Америка туралы заңы және осы күнде соңғысы болып Канада іс жүзінде жеке мемлекет болған 1982 жылғы Конституциялық заң табылады.

Тіпті 1787 жылы қабылданып, 200 жылда тек іс жүзінде 26 өзгеріс (олардың оны 1791 жылы күшіне енген, құқық жөнінде Билль деп аталады) енгізілген әлемдегі ең ескі Конституциялардың бірі АҚШ Конституциясы әрдайым пысықтылып келеді. Америкалық теоретиктердің пайымдауынша, АҚШ-та заңды конституцияға қарсы «тірі Конституция» бар, ол қазіргі таңда соттық прецеденттер, Конгресс заңдары, Президент актілерімен көптеген толықтырулар енгізіліп әрекет етуде.

Мұндай жағдай қазақ халқы құқығының тарихында бар: 1917 жылғы Қазан төңкерісіне дейін 200 жылға жуық далалық Конституцияға айналған Тәуке ханның әйгілі «Жеті жарғысы» бар. Жарғы негізінде судьялар (билер) бірауыздылық және әділдік қағидасына сүйеніп, ешқандай бюрократияға жол бермей әділ шешім шығарып отырды. Сондықтан қазақ сотын толық алып тасталғанға дейін Қазақстанға 19ғ. аяғы, 20ғ. басында көшіп келген басқа ұлт өкілдері де мойындап отырды.

Қазақстан Республикасының 1993 жылғы Конституциясы еліміздің тәуелсіздігін қалыптастыруда маңызды саты болды: тарихта бірінші рет еліміздің егемендігі Негізгі заңда бекітілді. Конституция Преамбуласында ережелердің үйлесімді қалыптастырылуы ерекше назар аудартады. Онда елдің егемендігі бекітіліп, өзін әлемдік қауымдастықтың бөлшегі ретінде жариялаған, демократиялық қоғам мен құқықтық мемлекет құру міндетінің алдына адамның құқықтары мен бостандықтарының басымдықтары бекітілген ережелер үйлескен.

Бұл ғана көпұлтты мемлекетте қазіргі замандастарымыз мен болашақ ұрпақтың лайықты өмірін қамтамасыз ететін мығым азаматтық әлем мен ұлтаралық келісімге негіз болатын еді. Конституциялық құрылым негіздерінің жетінші тармағы Конституцияның жоғары заң күшіне ие екенін, нормалары тікелей қолданылатындығын бекітті. Бұл ереже кейін 1995 жылғы Конституцияның 4-бабының 2-тармағында бекітілді. 1993 жылғы Конституцияда адамның құқықтары мен бостандықтарын қорғау бірінші кезек-

те болды. Бұл Конституцияның бірінші бөлімі толығымен азаматқа, оның құқықтарына, бостандықтары мен міндеттеріне арналғанынан көрінеді. Бұл Конституцияның ерекшелігі, оның 3-бабы Қазақстан Республикасы ұлттық заңнамалан басым деп таныған адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтары туралы халықаралық құқықтық актілердің басымдығын белгіледі.

1995 жылғы Конституцияда «Адам және азамат» бөлімі екінші орынға қойылған. 1995 жылғы Конституцияда ратификацияланған халықаралық шарттар басымдығын мойындауы адам құқықтарын қорғау саласында ұлттық құқық жеткен жоғары деңгейдің кейінге шегінгенін көрсетеді.

#### **Қорытынды**

1993 жылғы Конституция Қазақстан Республикасының бірден бір заңшығарушы және жоғарғы өкілді органы деп Жоғары Кеңесті атап, парламенттік басқару нысанын жариялады. Жоғарғы Кеңестің толық көлемдегі өкілеттігінен Конституцияның 64-бабының 18-тармағын атап өтуге болады, бұл тармақ осы мемлекеттік ор-

ганға халықаралық шарттарды ратификациялау және денонсациялау құқығын берді. 130-бабы Конституцияны соттық қорғауды және оның үстемдігін қамтамасыз етуді Конституциялық Сотқа жүктеді, оның Республика Конституциясының халықаралық шарттар мен міндеттемелеріне сәйкестігі туралы талаптарды қарау өкілеттігі болды.

1995 жылғы Конституциясы мен оны дамыту үшін қабылданған заңнама халықаралық шарттарға, Қазақстанда қабылданған құқықтық нормалардың халықаралық құқықтың қағидалары мен нормаларына сәйкестігі туралы көптеген ережелерді қамтиды. Шетелдік бай тәжірибе де есепке алынды. 1995 жылғы Конституцияның нұсқасын дайындаған, Қазақстан Республикасының Президенті жанынан құрылған кеңес беруші-сараптамалық кеңес құрамына тек қазақстандық емес, сонымен қатар ресейлік және шетелдік мамандар да қатысты. Олардың қатарында РФ Конституциясының авторларының бірі С.С. Алексеев, Франция Конституциялық Кеңесінің төрағасы Р.Дюма мен Франция Мемлекеттік Кеңесінің кеңесшісі Ж.Аттали бар.

#### *Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:*

1. Гумилев Л.Н. *Этносфера. История людей и история природы.* – М.: Экспрос, 1993. – 544 с.
2. *Толковый словарь русского языка конца XX века. Языковые изменения //Под ред. Г.Н. Скляревской. РАН, Институт лингвистических исследований.* – Спб.: Изд-во «Фолио-Пресс», 1998. – 702 с.
3. Токаева А. *Не имей сто рублей, а имей сто друзей, или Во сколько республике обходится членство в международных организациях//Экспресс К.* – 2003, 6 июня.
4. Лукьянов А. *Конституционное обеспечение исполнения международных договоров: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук.* – Киев, 1991. – 19 с.
5. Малиновский В.А. *Потенциал действующей Конституции еще не реализован//Мысль.* – 2005. – №8. – С. 16.
6. Баймаханов М.Т. *Влияние Конституции на соотношение международного и национального права//Право Европейского Союза: материалы 5 Международного Летнего Юридического Университета – 2001: Статьи и рефераты.* – Алматы: АЮ – ВШП «Әділет», Фонд «Сорос-Казахстан», 2002. – 102 с.

**ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ  
КРИМИНОЛОГИЯ  
УГОЛОВНОЕ ПРАВО  
КРИМИНОЛОГИЯ  
CRIMINAL LAW  
CRIMINOLOGY**

УДК: 343.1  
МРНТИ: 10.79.01

*Б.Қ. Аққасов<sup>1</sup>*

*<sup>1</sup>Абай ат.ҚазҰПУ, Тарих және құқық институты, қылмыстық-құқықтық пәндер кафедрасының профессоры, т.ғ.к., Алматы қ, Қазақстан  
e.mail: [akkasov@mail.ru](mailto:akkasov@mail.ru)*

**ДҮНИЕЖҮЗІ ҚАУЫМДАСТЫҒЫНЫҢ НЕГІЗГІ ПРОБЛЕМАСЫ – ТЕРРОРИЗМ**

*Аңдатпа*

Автор өз мақаламасында Дүниежүзілік қауымдастықтың алдында тұрған үлкен проблема – терроризм мәселесін тілге тиек еткен. Нақты түрде терроризммен экстремизмді анықтау үшін және қоғамдық пікірге сүйене отырып терроризммен экстремизмге қарсы күресу мақсатында арнайы құқықтық реттеу механизмін қалыптастыру көзделген.

**Түйін сөздер:** Терроризм; экстремизм; интернационалдық терроризм; концепция; құқықтықреттеу.

*Б.К. Аккасов<sup>1</sup>*

*<sup>1</sup>к.и.н., профессор кафедрасы уголовно-правовых дисциплин  
Института истории и права Каз НПУ им.Абая г.Алматы, Казахстан  
e.mail: [akkasov@mail.ru](mailto:akkasov@mail.ru)*

**ТЕРРОРИЗМ – ГЛАВНАЯ ПРОБЛЕМА МИРОВОГО СООБЩЕСТВА**

*Аннотация*

В статье автор рассматривает терроризм как главную проблему мирового сообщества на современном этапе.

Именно определение терроризма и экстремизма позволяет выявить круг общественных отношений, затрагиваемых терроризмом и борьбой с ним, и выработать механизм правового регулирования этих отношений.

**Ключевые слова:** Терроризм; экстремизм; интернационализация терроризма; концепция, правовое регулирование.

*В.К. Akkasov<sup>1</sup>*

*<sup>1</sup>Candidate of historical sciences, professor of department of criminal-legal disciplines Institute of history and law KazNPU of a name of Abay, Almaty, Kazakhstan,  
e.mail: [akkasov@mail.ru](mailto:akkasov@mail.ru)*

**TERRORISM IS THE MAIN PROBLEM OF THE WORLD COMMUNITY**

*Abstract*

Definition of terrorism and extremism allows to reveal a circle of the public relations affected by terrorism and fight against him and to develop the mechanism of legal regulation of these relations.

**Keywords:** extremism; internationalization of a terrorism; concept; legal regulation.

**Тақырыптың өзектілігі.**

Терроризмнің тамыры тереңде жатыр. Бірақ оның «гүлдену» дәуірі өткен ХХ ғасырдың басталған еді. Оның дәлелдері 1972 жылы 5-ма-

усымда АҚШ-тың Лос-Анджелес театрында Украинаның би ансамблінің гастролі кезінде театрға жарылғыш зат қойылған. Ал 1975 жылы БҰҰ жанындағы КСРО-ның тұрақты өкілдігі

атқыланды. Тек 1981 жылдың үш айының ішінде Нью-Йоркте, Вашингтонда бес рет террористік әрекет жасалды.

Бірақ мұның бәрі «кеңестік антисемитизмге қарсы күрес», «еврейлердің құқын қорғау» деп аталды. Осылайша қоғамның дамуында ұлтаралық қатынастардың дұрыс шешілмеуінен, халықтың әлеуметтік проблемаларының заңды түрде толық шешімін таппағандығынан күштеу, зорлау, үрейлендіру әрекеттері әлі бәсеңдемей жалғаса беруде. Ал қазіргі кездегі терроризм кешегі терроризм емес.

Оның көптеген анықтамасы бар. Біреулер терроризмді әлеуметтік құбылыс деп санаса, келесілері басқа пікір айтады. Ал бүгінгі терроризм белгілі мақсат пен міндетті жүзеге асыру үшін күш көрсету идеологиясын тұғыр етеді. Терроризм көзқарастар мен идеялардың емес, әрекеттердің жүйесі, өйткені ол кара басының қамын күйттемейді. Ол өзінен-өзі әлеуметтік құндылық бола алмайды, алайда қызмет көрсетудің бір түрі ретінде айтарлықтай әрекетшілдік пен сұранысқа ие. Терроризмнің таралуына дүмпу қарымы сақталынып отырған нәсілшілдік пен ұлтшылдық идеялары нәр беруде. Ұлтшылдықтың кез келген түрі терроризмнің таралуына қолайлы негіз болатынына ешқандай күмән жоқ. Бір ұлтқа екінші ұлттың үстемдігін орнату үшін ұлтшылдар терроризмді қолжаулық етуі әбден мүмкін. Бүгінгі өмірде терроризмнің таралуының себепшісі ретінде діни фундаментализм жиі-жиі ауызға алынады. Фундаментализм өзінің нақты мәнінде белгілі бір ілімнің түпкі принципін сақтауға ұмтыла отырып, даму барысындағы ауытқушылықтарды жеңуді білдіреді. Қазіргі кезде ислам экстремизмі мен терроризмі деген ұғымдардың кеңінен тарап отырғанын атымай өтуге болмайды. Дей тұрғанмен, Исламның өз болмысында ешқандай да агрессияшылдық жоқ. Әрине терроризмнің көрініс табуына тағы бір себеп саяси радикализм болуы да мүмкін.

Қоғамдық көңіл күйдің радикалдануының кез келген түрі белгілі бір топтардың мақсатын жүзеге асырудағы әдістері мен тәсілдерінің радикалдануына әсер етеді. Бұл ретте, терроризм туралы «оң» және «сол» радикализмнің көрініс табуының салдары ретінде сөз қозғауға болады. Терроризм дегеніміз – деструктивті әрекет пен саяси радикализмнің ширыққан шындығы болатын болса, оның салдары белгілі бір партиялық топтардың қандай саяси реңктегі шептен табылуымен теңдесіп жатпақ.

Әрі-беріден соң, саяси радикализм сынаса, терроризм өлтіреді деп айтуға да болады.

Бүгінгі өмірде дүние жүзі аймақтарының дамуында сәйкессіздік бел алып бара жатыр. Осы ахуал әлсіз дамыған мемлекеттерде әлеуметтік қозғалыстардың етек алуына көп ретте қолайлы жағдай туындатып отыр.

Әлеуметтік қорғансыздық терроризмнің пайда болуы мен таралуына дем беретін фактор болып табылады. Атап айтсақ оның нақты көріністері: жұмыссыздықтың биік деңгейі, табыстың төмендігі, болашақтың бұлыңғырлығы, әлеуметтік шиеленістің ширыға түсуі және т.б.с.с. Оның үстіне қазіргі кезде терроризмнің таралуына террористік топтар ұйымдарының мольнуы, насхаттауы әсер етеді. Терроризмді қаржыландырушылар да, демеушілері де баршылық. Осылайша, терроризм әлемге тарады. Террористік қызметтің жаһандануының салдары онымен тұрақты айналысатын адамдардың айрықша топтарының қалыптасуына алып келіп отыр. Сондай-ақ терроризмнің пайда болуы мен таралуында мемлекеттік-саяси және геосаяси факторлардың да өз орны бар.

Сонымен терроризм өткен ғасырдың ойлап тапқаны емес. Оның демі адамзат тарихын қашанда улаумен келеді, ол алғаш рет екі мыңжылдықтың тоғысында қаһарлы да ауқымды кейіпке енді. Ең бастысы-терроризмнің түркі себебі дамудың теңсіздігінде жатыр. Осыған қарсы террористер агрессивті жауап беруде. Оның салдары жазықсыз адамдардың құрбан болуы, материалдық байлықтардың бұзылуы, психологияның бүлінуі, ой-өрістің күрделенуі, үрейдің, қорқыныштың, шарасыздықтың басым бола түсуі т.б.с.с. Осылардың барлығы таңдалған терроризм тақырыбының қазіргі кездегі тарих ғылымының көкейтесті, өзекті мәселелерінің бірі екендігін көрсетеді.

Қазіргі кезде бүкіл дүние жүзін аландатып, үрей туғызып отырған терроризм проблемасының туындауы, оның не себептен болатындығы жайында және адамзат баласының тарихында болған террорлық актілердің бұрын да болғандығы, бірақ оны бүгінгі көріністерімен салыстыруға болмайтындығын ашып көрсету мен дүние жүзінде әлеуметтік теңсіздік, кедейшілік сақталып тұрған жағдайда және ұлтаралық қатынастардағы күрделі мәселелер толық шешілмей жатқан тұста ғаламдық проблемаға айналған терроризммен бірлесіп, ұжымдасып, дүниежүзілік қауымдастық болып күресу туралы ой қозғап, оны жүзеге асырудың жолдарына көз жүгірту болып табылады.

Терроризм күтпеген жерден дүние жүзінің алып мемлекеті АҚШ-та жүзеге асқан соң әлемнің оған үн қатпаған мемлекет басшылары,

кайраткерлері, саясаткерлері болмай қалған жоқ. Дәл сол оқиға туралы АҚШ президенті Джордж Буш бұл атака өркениетті елдерге жасалған деп бағалай келе былай дейді: “Месяц назад ни в чем не повинные граждане 80 стран были подвержены нападению и убиты без всякого предупреждения или провокации с их стороны в террористическом акте, который ужаснул не только американцев, но и каждого человека любой веры и национальности, ценящего человеческую жизнь”.

Нападение произошло на американской земле, но это был удар в самое сердце и душу цивилизованного мира. Война против тех, кто экспортирует террор, войны тех правительств, которые поддерживают террористов или дают им приют.» Террактіден кейін Құрама Штаттар террористердің ғаламдық таралу жолдарын табумен құртуға ұмтылып, халықаралық қауымдастыққа қосылды.

Демократиялық мемлекет деп саналатын күдіретті Америкаға тиген соққыға ешкім де енжар қала алмады. Америкаға жасалған терактіден кейін АҚШ-тың қорғаныс министрі Дональд Рамсфрелд терроризмді жандандыруға ықпал етіп отырған Ауғанстанға жасалатын соғысты былай деп анықтады: “Нынешная война не будет войной грандиозного альянса, созданного с единой целью: разгромить группу враждебных держав. В ходе этой войны будет создаваться временные коалиции стран, которые могут изменяться и эволюционировать. В нынешней войне миссия будет определять коалицию, а не наоборот.”

Дүниежүзінде бейбітшілікті ұстап тұру мақсатында құрылған БҰҰ-ын да терроризмнің етек алып бара жатуы қобалжытуда. БҰҰ-ның Бас хатшысы Кофи Аннан 1 қазан 2001 жылы терроризм туралы әлемнің толқынысына былай деп өз ойын білдірді: “Реакция на нападения во всем мире должна вселить в нас отвагу и надежду на победу в этой борьбе. Когда видишь, как во всех частях света люди разных верований собираются в городах, чтобы выразить свою скорбь и солидарность с народом Соединенных Штатов – это лучше любых слов говорит о том, которая не разделяет человечество, а объединяет его.”(7)

Осы оқиғадан кейін әлемнің көптеген саясаткерлері, шолушылары бірден ислам дүниесін кінәлап шыға келді. Бірақ мұның дұрыс еместігін бұдан кейін өріс алған оқиғалар дәлелдеді. Шын мәнісінде ислам ешуақытта күштеуді, зорлауды, жазықсызданбіреуді кінәламайды. Оған айғақ Индонезиялық дін басшысы Юсуф Мухаммедтің сөзі: “Подобные нападения такого колоссально-го масштаба – это совершенно возмутительно,

эта заслуживает всяческого осуждения. Тот кто совершил это нападение, не имел права делать это во имя религии, и конкретно ислама. Убивать невинных людей для достижения цели никогда не было сутью религии.”

Қазақстан Республикасының президенті Н. Назарбаевтің “Сындарлы он жыл” деген еңбегі жарық көрді. Онда қазіргі кезде белең алып бара жатқан терроризмнің пайда болуына, таралуына, ғаламдық сипатына жан-жақты талдау жасайды. Сонымен бірге еңбекте Орта Азия аймағында терроризммен бірлесіп күрес жүргізу мен қауіпсіздікті сақтау жолдарын нақтылап айқындайды. “Тероризммен күресті үйлестіру жұмыстары халықаралық деңгейде көптен бері жүргізіліп келеді және бұл ретте, дүние жүзінде бүгінгі таңда терроризмге қарсы әрекет ететін айтарлықтай тәжірибе жинақталған. Осынау бай да, сонымен бірге пайдалы да тәжірибеден, Террористік Интернационалмен дүниежүзілік қауымдастықтың антитеррористік күресімен бірнеше өзекті-өзекті стратегияларды саралап шығаруға болады.

Бұл- терроризммен оның таралуының ең бір ықтимал ошақтарында ұзақ мерзімді, күш көрсете күрес жүргізу.

Бұл – терең әлеуметтік-экономикалық, саяси интеграция жолдарымен қауіпсіздіктің арнаулы континентаралық институттарын құру арқылы қол жеткізуге болатын терроризмге және басқа да жағымсыз әлеуметтік құбылыстарға қарсы әрекет ету.

Бұл – қауіпсіздіктің қат-қабат жүйесін құру, яғни құрылымдардың шындалған комбинациясы мен қауіпсіздікті қамтамасыз ететін жүйенің болуы, бұл жүйелердің арасында өзара байланыспен өзара тәуелділіктің болуы деген сөз.

Бұл – террористік белсенділік айрықша төбе көрсететін жерлерде халықаралық тұрақты сұхбат түрлерін қалыптастыру. Оның үлгісі ретінде Азиядағы өзара іс-қимыл және сенім білдіру шаралары жөніндегі Кеңесті (АӨІСШК) атаған жөн.

Менің пайымдауымда, бүгінгі таңда ғаламдық ауқымда терроризмнің қауіп-қатеріне қарсы әрекет ететін институттың ең бір тиімдісі Антитеррористік коалиция болып отыр.”

2001 жылдың қарашасында “Ана тілі” газетінде терроризмнің басты мақсатын көрсеткен, Москвада болған террорлық актілер туралы толық мәлімет берген мақала жарияланды. Онда Москвада болған актінің АҚШ-та болған актіден де асып түскендігін сипаттайды.”Әлем жұртшылығының үш күн бойы тұла бойын түршіктірген оқиға Москвада 2002 жылдың

қазан айында болған еді. 25 ер адамнан, 25 бойжеткеннен тұратын қарулы топ Мәдениет сарайында спектакльге жиналған 700-ден астам адамды кепілдікке алады. Террористер деп хабарланғандардың бәрі – шешендер. Талаптары: Ресей Шешенстандағы соғысты тоқтатуы, бұл елден әскерлерін әкетуі. Бұл әлсіздердің, өз мүдесіне жетуде тандаған жолы.” Сонда терроризм өрті мақсаттарына жетпеген әлсіздердің өз мүдесіне жету үшін ешнәрседен де тайынбайтынын көрсетеді.

Халықаралық терроризм мәселерін зертеуге көптеген тарихшылар өз үлестерін қосуда. Швейцариялық Т.Денкердің “Стратегия анти-террора”, француздық Робера Саленің “Террористический вызов”, батысгермандық И.Беккердің “Дети Гитлера”, поляк А. Бернградтың “Стратегия терроризма”, венгерлік Е. Ангелдің “Мифы потрясенного создания” деген зертеулерді атап кетуге болады. Зерттеулерде жүзеге асырылған терактілердің болу себептерін, мотивтерін, механизмін, психологиясын ашып көрсетуге ұмтылыс жасалады.

Терроризм мәселесі Ресейлік тарихшылады, шолушыларды, зерттеушілерді де толғандырмай қойған жоқ. Сондай зерттеулердің қатарында Ю.М. Антонянның “Терроризм”, З.Замкованың “Терроризм глобальная проблема современности”, Е.Г. Ляховтың “Терроризм и международные отношения”, “Политика терроризма” сияқты еңбектерді айтуға болады. Бұл еңбектерде терроризмнің халықаралық сипатқа ие болуының себептері, оның ұйымдастырылуының жоғарғы деңгейін, оны қаржыландыратын, дем берушілердің болуы және терроризмнің қарудың соңғы жетістіктерімен қаруланатындығынын, терроршылардың мемлекетті басқару ісіне дейін араласатыны- жөнінде баяндалады.

2001 жылы АҚШ-та террорлық акті жасалғаннан кейін Қазақстандық саясаткерлер, шолушылар, тарихшылар, экономистер де өз пікірлерін білдірді. Ол “Саясат” журналының бетінде жарық көрді. Қазақстанның Египет, Алжир, Иордания, Ливия, Марокко, Сирия, Тунистегі елшісі Б.Құлжанұлы мұсылман елдеріндегі терроризм негізі діни болып табылмайды дей келе, өзінің ойын былай білдіреді: “Америка мен Европа мемлекеттерінің басшылары, халықаралық мамандар исламмен терроризмді араластыруы болмайтындығын ашық көрсетеді. Терроризмді әлеуметтік-экономикалық, саяси наразылықтар, демократияны басып отырған әділетсіздік туғызады. Израилдің БҰҰ-ның Қауіпсіздік Кеңесінің резолюциясына қарсы Иерусалимді астана етіп, басқа территорияны окупациялауына тежеу

қойылмағандығы арабтардың ғана емес, бүкіл мұсылмандардың да наразылығын күшейтуде”.

К.Садиевтің “Борьба с терроризмом и консолидация усилий способны оказать позитивные воздействия на динамику мировой экономики” деген ғылыми мақаласында АҚШ-та болған терактінің АҚШ-тың экономикасына тигізген әсерін жан-жақты түсіндіріп береді: “Терактіден кейін бірден дүниежүзілік қор рыногында индекс төмендеді. АҚШ доллары дүниежүзілік басқа валюталарға қарағанда құны төмендеді. АҚШ доллар қурысын бір қалыпты ұстау үшін біршама шаралар жүргізуде. Сондықтан дүниежүзілік қаржы орындары қобалжуда. Қазақстанда қор рыногы дамымаған. Сондықтан бізде инвестициянын өзгеруі онша білінбейді”.

Сонымен қатар терроризм саяси мақсатқа жетудің тәсіліне айналғандығы туралы, Қазақстанда террор жайламаса да, онымен күресудің қажеттігі туралы, діни экстремизм проблемалары, Орталық Азия аймағында діни терроризмімен күрес саясаты туралы көптеген ғылыми мақалалар жарияланды: “Орталық Азия республикаларында мыңдаған діни құрылымдар қайтадан өмірге келді, теологиялық оқу орындары ашылды. Қазіргі қоғамда діннің дамуы көптеген қайшылықтарға кездесуде. Орталық Азиядағы дін, дінге табынушыларды өз қатарына тарту үшін күресуде. Дүниежүзілік саясатта ислам мемлекеттерінің ықпалы күшеюде”.

Ислам адамзат баласына қарсы Америкада да, басқа елдерде де қылмыс жасаған жоқ. Ислам-дүниежүзілік дін. Сондықтан да мұсылман халқының жан-жақты дамуына ықпал етіп отырған дін ешуақытада терроризм тудырмайды. Дегенмен адамзат баласына үрей, қауіп төндіретін террористік, экстремистік актілермен дүниежүзінің бүкіл мемлекеттері болып күресу қажет.

XX ғасырда осы уақытқа дейін болмаған жағдай терроризм мемлекеттік деңгейге көтерілді. Террорлық мемлекет елдің ішінде өз азаматтарын заңсыз әрекеттермен тұншықтырды, олардың әлсіздігін, күшсіздігін үнемі сездіріп отырды. Ондай мемлекет өзінің ел ішіндегі тәртібін шекарадан тыс жерлерде де өзгертпеді. Соның тарихи мысалы – фашистік Германия. Соңғы жылдары халықаралық аренада АҚШ-тың көптеген әрекеттері өзінің сипаты жағынан терактілерге өте жақын.

КСРО құлаған соң бандиттік дәстүрлер кеңестік дәуірден кейінгі кеңістікке тамырын жайды. Күшпен, зорлаумен өз мақсаттарына жетуге ұмтылу Грузия, Азербайжан, Армения, Молдова, Тажікстан және Қырғызстан территориясында



карулы қактығыстарға әкеп соқты. Бүгінгі күнгі дүниеге ядролық терроризм, уландыратын заттарды қолдану терроризмінің қаупі төнуде. Шантаж және сатып алу мақсатында адамдарды ұрлау кең етек жайды. Қазіргі кезде көптеген адамдар информациялық терроризмнің әрекетінен зардап шегуде.

Терроризм әртүрлі көріністе көрінсе де өзінің масштабы жағынан ең қауіпті формаға айналды. Оның қоғамдық-саяси салдарлары мен моралдық проблемаларын адам айтып жеткізе алмайды. Адамзат ХХІ- ғасырға осындай қауіппен енуде. Терроризм мен экстремизм әртүрлі көріністе көптеген елдер мен олардың азаматтарының қауіпсіздігіне барған сайын қауіп төндіруде. Ол саяси, экономикалық, моралдық шығындар әкеледі, қалың көпшілікке күшті психологиялық қысым жасайды, жазықсыз адамдардың өмірін әкетеді.

ХХ ғасырдың 60-жылдарында терроризмнің қактығыстық потенциалы өте өсті. Дүниежүзінің көптеген аймақтары террористік топтар мен ұйымдарға толы болды. Қазіргі кезде дүниежүзінде 500-дей құпия террористік ұйымдар әрекет етеді. 1968-1980-жылдары олар 6700 террорлық актілер жасаған, соның нәтижесінде 3668 адам өлген, 7474 адам жараланған. Қазіргі жағдайда экстремистік көңіл-күйдегі адамдар, топтар, ұйымдардың террорлық әрекеті эскаляциянуы, оның сипатының күрделенуі, террорлық актілердің сұмдығы, адамшылдыққа жатпайтындығы күннен-күнге өсе түсуде. Ресей ғалымдары мен шетелдік зерттеу орталықтарының мәліметтеріне сәйкес террор саласындағы бюджет жыл сайын 5 млрд-тан 20 млрд-қа жетеді.

Терроризм халықаралық, ғаламдық сипатқа ие болған. Осыдан сәл бұрынырақ терроризм туралы локалдык құбылыс деп айтуға болатын еді. ХХ ғасыр 80-90 жылдарында ол универсальды феноменге айналды. Ғаламдық және терроризмнің барған сайын интернационализациялануы – адамзат баласы алдында тұрған айқын факт. Бұл феноменге халықаралық қатынастар мен әртүрлі облыстардағы өзара әрекеттердің кеңеюі мен ғаламдануы жағдай жасайды. Бұл процестер экстремизм мен терроризм жағдайында жүзеге асады. Көптеген террорлық ұйымдарға материалдық көмек мұнай өндіретін араб елдерінен және дамыған батыс мемлекеттерінен келеді. Дамыған мемлекеттер территориясында көптеген діни-этникалық қоғамдар немесе диаспоралар өмір сүреді, оларға өздері өмір сүріп отырған әлеуметтік-мәдени ат-

мосфера жат, оған көңілі толмайды. Сондықтан осындай топтар дүниенің басқа жеріндегі өздерінің “ағайындарына” әртүрлі формада қолдау көрсетеді. Халықаралық терроризмнің финанстық базасы осылай қалыптасады.

Дүниежүзілік қауымдастықның террорлық белсенділіктің өсе түскеніне абыржушылығы террорлардың келтірген зор материалдық шығыны мен құрбандарынан келіп туындап отыр. Жаңа технологияның дамуы, бұқаралық ақпарат құралдарының қызметтері және ғаламдық компьютерлік байланыстар (интернет), қаталдық пен зорлықты басым насихаттайтын мәдениет осының бәрі қоғамда аландатушылықты туғызуда. Терроризмнің бұрқ ете қалуынан әлеуметтік-экономикалық жағынан жоғары да, төмен де дамыған елдер аман қала алмайды.

Соңғы кезде Солтүстік Ирландия, АҚШ, Ресей, Кения, Танзания, Жапония, Аргентина, Үндістан, Пакистан, Алжир, Израиль, Египет, Түркия, Албания, Югославия, Колумбия, Иран, Оңтүстік-Шығыс Азия елдерінде болған терактілерге байланысты орасан зор материалдық шығындар мен адам құрбандары болған. Адам өмірінің интернационалдык сипаты, байланыстар мен информацияның жаңа құралдары, қарудың жаңа түрлері мемлекеттік шекаралардың маңыздылығын төмендетеді, терроризмнен қорғанудың жаңа жолдарын іздетеді. Террорлық әрекеттің көп түрлілігінің өсуі ұлтшылдық, діни, этникалық қактығыстармен, сепаратистік және азаттық қозғалыстармен астарласып жатады.

Көп жылдар бойы террорлық белсенділіктің эпицентрі Латын Америкасынан Жапонияға, ФРГ-ға, Түркияға, Испанияға, Италияға ауысты. Англия мен Солтүстік Ирландияда Ира, Испанияда ЭТА ұйымдарының террорлық актілері бірінен соң бірі жүзеге асып жатты. Палестиналық және Израилдық террористер, Африка мен Азия елдерінің террорлық актілері жанданды. Соңғы жылдары Таяу Шығыста исламдық қаруланған террорлық топ “Хамас” және “Хезболлах” және Үндістанда сикх террорлық қозғалысы мен топтарының әрекеті өсе түсуде. Колумбия наркомафиясы белсене қимылдап, ресми өкіметтен жаңа позицияларды тартып алуда. Террорлық қауіп аумақты және қауіпті бола түскен аймақтар көбейе түсуде. Бұрынғы КСРО территориясында әлеуметтік, саяси, ұлттаралық, діни қайшылықтар мен қактығыстардың шиеленісуіне байланысты қылмыс пен коррупция кең қанат жаюда, шетелдердің ТМД елдерінің ішкі ісіне араласуы өсе түсуде.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Гафаров З.М. Преступления международного характера в глобализирующемся мире. – М., 2006
2. Ещанов А. О проблемах законодательного обеспечения предупреждения терроризма в РК// Мир Закона. – 2006. – №4.
3. Замковой З. Терроризм глобальная проблема современности. – М.1996, 11-бет.
4. Антонян Ю.М. Терроризм. – М.1998, 48-бет.
5. Ляхов Е.Т. Политика терроризма. – М, 1997, 36-37-бет.

УДК: 343.34

МРНТИ: 10.77.51



*А.Р. Бижанова<sup>1</sup>*

*<sup>1</sup>Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық институты, қылмыстық-құқықтық пәндер кафедрасының аға, з.ғ.д., Алматы қ., Қазақстан  
e-mail: Aike\_74@mail.ru*

## **СУ ҚАТЫНАСТАРЫ САЛАСЫНДАҒЫ ОТАНДЫҚ ЖӘНЕ ШЕТЕЛ ҚЫЛМЫСТЫҚ ЗАҢНАМАЛАРЫ ЖӨНІНДЕ**

*Аңдатпа*

Бұл мақалада су ресурстарындағы отандық, сондай-ақ Финляндия, Норвегия, Швеция қылмыстық нормаларына шолу жасалына отырып, отандық қылмыстық заңнаманы жетілдіру шарасы қарастырылған.

**Түйін сөздер:** су ресурстары; суларды ластау; суларды ластағаны үшін қылмыстық жауаптылық; Финляндия, Норвегия, Швеция қылмыстық заңнамалары.

*А.Р. Бижанова<sup>1</sup>*

*<sup>1</sup>Д.ю.н, старший преподаватель кафедры уголовно-правовых дисциплин института истории и права ҚазНПУ имени Абая, г. Алматы, Казахстан  
e-mail: Aike\_74@mail.ru*

## **ОБ ОТЕЧЕСТВЕННОМ И ЗАРУБЕЖНОМ УГОЛОВНОМ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ О ВОДНОМ РЕСУРСЕ**

*Аннотация*

В данной статье дается общий обзор отечественному, и зарубежному уголовному законодательству о водном ресурсе таких стран, как Финляндия, Норвегия, Швеция, а также предлагаются некоторые меры усовершенствования отечественного уголовного законодательства.

**Ключевые слова:** водные ресурсы; загрязнение вод; уголовная ответственность за загрязнение вод; уголовные законодательства Финляндии, Норвегии и Швеции.

*A.R. Bizhanova<sup>1</sup>*

*<sup>1</sup>d.o.l., senior teacher of criminal law the institute of History and Law of  
Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Kazakhstan  
e-mail: Aike\_74@mail.ru*

## **ON THE DOMESTIC AND FOREIGN CRIMINAL LEGISLATION ON WATER RESOURCES**

*Abstract*

This article provides an overview of domestic and foreign criminal law on the water resources of countries such as Finland, Norway, Sweden, and also suggests some measures to improve domestic criminal law.

**Keywords:** water resources; water pollution; criminal liability for water pollution; criminal laws of Finland, Norway and Sweden.

### Кіріспе

Табиғи ресурстар арасында су ресурстарының орны ерекше. Бүгінде су тіршілік көзі болумен қатар, экономиканың фундаменталды элементіне айналып отыр. Соның нәтижесінде елде су ресурстарын пайдалану аясы шектен тыс көбейіп, су тапшылығы орын алуда. Сондай-ақ санитарлық-гигиеналық және экологиялық талаптардың сақталынбауы салдарынан су объектілері ластанған. Деректерге сүйенсек, Сырдария өзені суының ластану индексі III сыныпқа (орташа ластанған) жеткен. Мұндай жағдай Қазақстандағы басқа да су объектілерінде де кездеседі.

Халықтың сапалы суға құқығын, экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жолында заң шығарушы қылмыстық заңнамада су ресурстарын ластанғаны үшін жауаптылық белгілеген. Десек те, статистикалық деректерде су объектілерінің ластануы жөнінде қылмыстық істердің тіркелуі, не олардың ашылуы жағдайы анық емес, латентті сипатқа ие. Осы орайда су ресурсындағы қылмыстылықпен күресті тиімділеуде шетел тәжірибиесіне жүгінудің маңыздылығын алға тарта аламыз.

Аталған жағдай зерттеу тақырыбымыздың өзектілігінің нақты дәлелі болмақ.

Енді, отандық су ресурстарындағы қылмыстық заңнамаларға тарихи шолу жасасaq.

*Қазақстанның су ресурсындағы қылмыстық заңнамалары*

Әдетте, біз қазақ даласының алғашқы заңын «Жеті-Жарғымен» байланыстырамыз. Қазақстан ғалымдары ірі «Жеті-Жарғы» әдет-ғұрып жазба жинағының (XVII ғ. аяғы – XVIII ғасырдың басы) болғандығын дәлелдеген, жазбаның түпнұсқасы табылмаса да, оның мазмұны сол орыс ғалымдары мен саяхатшыларының жазбаларынан белгілі болып отыр [1]. Сонымен қатар, қазақ жазбаларының болғанына, «Отырар медресесін бітірген шәкірттерден қалған қағазға, тасқа, қамысқа жазылған, бүгінде Қазақстанның әр жерлерінен табылып жатқан қолжазбалар айғақ. Көне заман кітаптары тек қана қолмен, қауырсын қаламмен жазылған. Тіпті есте жоқ ескі заманда бабаларымыз өздерінің тарихын, келер ұрпаққа арнаған сөзін қысқа, тасқа ойып қалдырған деседі.

Әлемде Мысырдағы Александрия кітапханасынан кейінгі екінші орынды Отырар кітапханасы иемденген. Отырарды жермен-жексен

еткен Шыңғыс хан ол кітапхананы түгелдей өртеп жіберген» дейді тарих оқулығы.

Отырардан әлемде Аристотельден кейінгі екінші ұстаз атанған әл-Фараби бабамыздың шыққаны жөнінде аңыздар кездеседі [2].

Ежелгі Отырар қаласы Сырдарияның Арыс өзеніне құяр жерінде Ұлы жібек жолының бойында орналасқан. Айналасы – ат шаптырым терең ор, биік қорған. Төбе басында хан сарайы, жан-жағында қару-жарақ, теңге соғатын ұстаханалар, шәкірттер дәріс алатын бірнеше медреселер болған. Батыс жағындағы қақпа арқылы орыс көпестері, Шығыстан – монғол, қытай кезбелері кіретін. Түстіктен – Шаш, Бұхара қалаларынан шыққан араб саудагерлерін, терістіктен – башқұрт, саха ханзадалары жіберген керуен тізбелерін көруге болар еді. Сол керуендер арқылы қалаға әр түрлі әшекей бұйымдар, маталар, тең-тең кітаптар келеді екен.

Келесі бір аңызға сүйенсек, әлемге аты шыққан кітапхананы Шыңғыс хан түмені өртеп, біраз кітапты қала қорғаушылары құмыраға салып жер астына тығып сақтап қалған деседі. Қазіргі уақытта сол кітаптарды іздеу жұмыстары жүріп жатыр [3].

Қазақтың Ата заңының түп негізі болған Жеті-Жарғының тым болмаса үлгісінің Отырар кітапханасында сол кезде болмауына сене де алмаспыз. Отқа ойран болған қазақтың тарихи шығармалары-ай, деместен басқа амалымыз жоқ.

«Жеті-Жарғыда» мемлекеттік, қылмыстық, азаматтық, отбасы, процессуалдық құқық сұрақтары орын алған. Оған шарияттың кейбір нормалары да енген [4].

«Жеті Жарғы» мүліктік сипаттағы жер-су дауларын қарастырады. «Жеті жарғы» жеті заңнан құралады: жер-су дауы заңы, отбасы-неке, әскери заң, сот заңы, қылмыстық заң, құн заңы, жесір дауы [5]. Қылмыстық-құқық сұрақтарына да Жеті-Жарғыда орын бар. Онда мына сұрақтар қаралады: адам өлтіру, денсаулыққа зиян келтіру, зорлау, ұрып-соғу, жымқыру, қорлау, баланың ізет көрсету ережелерін сақтамауы.

Жеті-Жарғыда су ресурстарына қатысты қылмыстық норма қарастырылмаған. Десе де, біз бабаларымыздың заң ғылымынан қабарсыз емес екендігін мақтана айтамыз.

Тарихты одан әрі парақтасaq, қазақ елінің Ресей құрамына енуі қазағымыздың тарихының бір бұрышы болып қалмақ. Қазақстанның Ресей

құрамына амалсыз қосылуы қазақ қоғамының дәстүрлі құқығына жалпыресей құқық нормаларын енгізді [6].

Ш.Уәлиханов қазақ әдет-ғұрыпы жайлы былай деп жазады: «..., біз өзіміз сілтеме жасауды жөн көретін, сол бір төменнен жоғарыға қарай даму аналогиясы бойынша, өзге заңнамалармен салыстырғанда, қырғыз (қазақ) әдет ғұрыпының ізгілікті-парасатты тұстары әлдеқайда көп, мысалы, мұсылман, қытай және орыс заңнамаларымен, Орыс ақиқаты бойынша». Европалық жаңа кодекстерде бас аяғына дейін кездесетін күштеу және қорқыту шаралары Қырғыз (қазақ) заңдарында жоқ. Қырғызда денеге, тәнге жаракат келтіретіндей жаза болмаған. Ал бүкіл руға жауапты ру мүшелері рулық қатынастарды ру заңдарымен реттеп отыратын [7, 94 б.]

РСФРО «Қырғыз аймақтарын басқару жөніндегі революциялық комитет туралы» Декреттің 6-бабында былай делінді: «Революциялық комиссияның Орталық Кеңес билігінің барлық қаулыларын ... жергілікті халықтың жағдайына, тұрмыс-тіршілігіне және әдет-ғұрпына сәйкестіндіруді .... мақсат етеді. Қырғыздардың арасындағы істер мәні бойынша халық сотымен әдет-ғұрып құқығы бойынша шешілетін болады» [8]. 1920 жылы құрылған ҚазАСРО-ның құрылтайшылар съезінде қабылдаған шешімдердің екі топқа бөлуге болады: бірі кеңес билігінің алғашқы жылдарындағыдай әдет-ғұрыптарға түсіністік танытпай, оларды заманауи әдет-ғұрыптарға айналдыруды көздесе, ал екіншілері әдет-ғұрыптарды зиян санап олардан бас тартуды талап етті, ал оларды қолданған жағдайда жауаптылық көзделді.

1918 жылдың 30 қарашасындағы РСФРО-ның халық соттары туралы Ережесінің 22-бабына сілтемеде қоршаған ортаның келтірілген зияннан қорғалуы еске түсіріледі: «Үкімдерде Үкіметтің шешімдеріне сілтеме жасауға тиым салынды» [9, 15 б.].

Империя заңнамасы Қазақстан территориясына ХІХ ғ. 20-жылдарында 1822 жылғы «Сібір қырғыздар туралы Жарлыққа» орай ене бастады. Қазақ қоғамының құқық жүйесінде өзгерістер болды. Қылмыстық құқық бұзушылық азаматтықтан ажыратылды. Қылмыстық істерге мемлекетке опасыздық, адам өлтіру, тонау, барымта, билікке бағынбау, лауазымдық қылмыстар, кредиттік қағаздар мен монеталарды қолдан жасау, қылмыстық істі карауда жалған ант беру кірді. Бұл істер бойынша тергеу әрекеттерін округтық бұйрық жүргізді, ол жалпыимпериялық заңдарға негізделген қылмыстық істер бойынша сот инстанциясы еді [10].

1926 жылғы РСФРО-ның ҚК-де қоршаған ортаны қорғау саласына мына нормалар арналған: 85-бап «Орманды жымқыру мен жоюдан қорғау үшін қабылданған қаулыларды бұзу», 86-бап «Теңіз, өзен және көлдерден балық, су жыртқыштарын және басқаларды судан аулауды кәсіп ету өндірісі», 86/1-бап «Тиым салынған орындарда, уақытта және тиым салынған әдістер немесе қарулармен аң аулау өндірісі» [11, 45-46 бб.].

Ал 1959 жылдың 22 шілдесіндегі Жоғары кеңестің №177 «Қазақ СРО-ның Қылмыстық кодексіні бекіту туралы» Заңымен ресми қабылданған Қазақ ССР-ның Қылмыстық кодексінде су ресурстарына қатысты нормалар орын алған еді. Олар: 156-1-бап (ССРО-ның континентальды шельфі туралы заңнамасының бұзылуы), 158-бап (Өз бетімен суды басып алу); 159-бап (Суды, жерді және ауаны ластау); 159-1-бап (Теңізді адамдардың денсаулығына немесе теңіздің тірі ресурстарына зиян заттармен немесе басқа да қалдықтармен және материалдармен ластау); 222-1-бап (Жерасты коммуникациясы бақылау құдығын ұстау ережелерін бұзу) [12].

1997 жылдың 16 шілдесінде қабылданып, 1998 жылдың 1 қаңтарынан бастап күшіне енген ҚР-ның Қылмыстық кодексінің 281-бабы-Суларды ластау, бітеу және сарқу, 283-бабы-Теңіз аясын ластау, 284-бабы Қазақстан Республикасының құрылыстық шельфі туралы және Қазақстан Республикасының айрықша экономикалық аймағы туралы заңдардың бұзылуы су ресурстарына қолсұғатын қылмыстар қатарында [13].

Су ресурстарына қатысты қылмыстық нормалар жаңа қылмыстық кодексте де орын алған [14]: 328-бап (Суларды ластау, қоқыстау немесе сарқу); 330-бап (Теңіз ортасын ластау); 331-бап (Қазақстан Республикасының континенттік қайраңы және Қазақстан Республикасының айрықша экономикалық аймағы туралы заңнаманы бұзу).

Сулардың ластану фактісі көптеген елдерді мазалайды. Шетел заңнамаларында да аталған сұрақ қылмыстық реттелуге жатады. Салыстыру барысында ақиқатқа қолжеткізуге болатындығын ескеріп, осы орайда кейбір шет мемлекеттердегі су ресурстарындағы қылмыстық заңнамаларға қысқаша тоқталып өтелік.

*Судың ластану жөнінде Финляндия қылмыстық заңнамасы*

Экологиялық қауіпті сейілту шарасымен мемлекеттер толық дерлік ұзақ жылдардан бері айналысуда, алайда оның шешімі толық шешімін таппай келеді. Бұл қоршаған ортаны қорғау мәселесі Финляндия мемлекеті үшін де маңызды. Фин-

ляндияны толғандыратын экологиялық тәуекел мен қауіп көзі жайлы Локки жобасында (2007 жылғы) айтылады [15, 1728б.].

- тұрмыстық және жалпы қалдықтармен жасалынатын іс-әрекеттердің ережесін бұзу;
- құрылыс қалдықтарын заңсыз орналастыру;
- тозығы жеткен автокөлік қоқысын орналастыру;
- агроөндіріс кешені объектілерінің ағындысы;
- жердің құнарлы қабатын жою немесе оларды рұқсатсыз қоқыс тастайтын жерге айналдыру;
- қауіпті қалдықтарды сақтау және олармен атқарылатын әрекеттер;
- су жинау орындарын, жерүсті де, жерасты да ауыз су көздерін пайдалану ережелерін бұзу.

Табиғатты қорғайтын қылмыстық нормаларға келсек, Финляндия қылмыстық құқының жүйесінде император Үшінші Александрдың 1889 жылғы Қылмыстық кодексінің орны ерекше. Финляндияда 1989 ж. қылмыстық кодекс ескірген соң, 1976 жылы кешенді жаңартылып, 1995 және 2004 жылдары ҚК толықтырулар мен өзгерістер енгізілген. Десе де алғашқы 1989 жылдың кейбір элементтері әлі сақталынған [16].

Финляндия ҚК-нің 48 тарауы «Экологиялық қылмыстар» деп аталады, Онда су ресурстары туралы заңнаманы, қауіпті заттармен жұмыс және тасымалдау ережесін бұзғаны үшін жауаптылық қаралады [17, 1729 б.].

*Су қатынастарына қатысты Норвегия қылмыстық заңнамасы*

Норвегия қылмыстық кодексі өзгеше. Норвегия қылмыстық кодексі екі кодекстен тұрады: Норвегия Жалпыазаматтық Қылмыстық кодексі ((*Almindelig borgerlig Straffelov*, қысқаша *strl.*) мен Әскери қылмыстық кодекс. Екі Кодекс те Норвегия Парламентімен 1902 жылы 22 мамырда қабылданып, 1905 жылы заңдық күшіне енген. 1902 жылғы Қылмыстық кодекс үш бөлімнен тұрған, біріншісінде жалпы ережелер, екінші бөлігінде қылмыстар туралы, ал үшіншіде кінәлілік (*provinnsness*), біздіңше – терісқылқ, қарастырылады. Оның жекеленген ережелері қажеттілікке орай 2005 жылы қылмыстық кодексті жаңарту туралы шешімге орай қайта қаралып, қабылданған. 2005 жылғы редакцияда қылмыс пен болмашы қылмыстардың (незначительные преступления) ерекшеліктеріне, дем берушіліктің жазаланатын іс-әрекет танылуына, қасақаналық және абайсыздық ұғымдарын нақтылауға, қасақана іс-әрекеттер немесе абайсызда жасалынған іс-әрекеттер үшін жазалау ережелеріне қатысты толықтырулар болған.

Қылмыс болмашы қылмыстан жаза түрімен ерекшеленеді. ҚК-тің § 2 абз.1-де қылмыс – бұл

3 айдан жоғары түрмеде ұстау, 6 айдан жоғары мерзімге қамау (под стражей) немесе жұмыстан босату негізгі жаза ретінде қолданылатын әрекет.

Норвегия ҚК-де, егер де нақты кінәлі тұлға табылмаса немесе қылмысы үшін жазасын тарта алмайтын болса да заңды тұлғаның жазаға тартылу мүмкіндігі қарастырылған [18].

Экологиялық қылмыстар Жалпыазаматтық ҚК екінші бөлігіндегі бірнеше баптармен және қылмыстық-құқықтық ұйғарымдардан тұратын көптеген заң актілерімен (жалпы саны 21) реттелген. Су ресурстарына қатысы бар тиымдар арнайы заңдармен бекітіледі. Норвегиялықтар қоршаған ортаны қорғау туралы заңға ұқыпты.

Норвегия статистикасы жекеленген қылмыс құрамына қарай бөлінбейді. Қылмыстың объективті жағын §152б ережеге анализ жасай отырып қана түсінуге болады. Бұл жағдай экологиялық қылмыстарға да тән. Экологиялық қылмыстардың объективті жақтарын мыналар құрайды: ауа, су немесе топырақтың қасақана немесе өрескіл ластануы; қоршаған ортаға елеулі зиян алып келетін қалдықтарды немесе өзге де заттарды қасақана немесе өрескіл тастау немесе орналастыру; ұлттық немесе халықаралық деңгейде жойылу қаупі бар, қорғалынатын тірі организмдердің табиғи қорының азаюы; су ресурстары туралы (*Lov om vassdragene*), балық аулау туралы (*Lov om saltvannsfiske mv.*), табиғатты қорғау туралы (*Lov om naturvern*), су ресурстары туралы (*Lov om vassdragene*), жабайы табиғат туралы (*Lov omviltet*), §2 Ян-Майене туралы немесе §2 Петра I-нің Буве қорғаны туралы Заңдармен қорғалынатын аудандарға елеулі зардаптың келуі және т.б.

ҚК30-тарауы толығымен теңіз қылмыстарына, ал ҚК 3-бөлігінің (Болмашы қылмыстар) 42-тарауы §§ 414-427 теңіздегі болмашы қылмыстарға арналған.

Жалпы су қатынастарына қатысты Норвегия ҚК қарастыра келе байқайтынымыз, тарихи даму барысында қалыптасқан заңнама кеңестік мемлекеттердің қылмыстық кодексінен ерекшеленеді. Нақты қылмыстық іс-әрекетті саралау үшін қажетті ережелер нормада берілмейді. Су ресурстарын, жалпы табиғи ортаны қылмыстық қорғауға ҚК-тен бөлек арнайы заңдарда орын бар. Жалпы Финляндия мен Норвегия заңнамаларындағы қылмыстық санкциялары ұқсас.

Отандық құқық жүйесіне тура келмесе де, басқа Европа елдері сынды бірнеше ғасырдың куәсі болған Норвегия қылмыстық заңнамасының күні бүгінге дейін қолданыста жүруі көңіл қуантады.

Су ресурстарына қатысты Швеция қылмыстық заңнамасы

Швеция заңнамасында қоршаған ортаны қорғау бағытында қылмыстық санкция қылмыстық кодекспен қатар көптеген табиғат қорғау заңнамаларында да қарастырылады.

25.09.1980 жылғы «Қауіпті заттардан қорғау туралы» Заңда химиялық заттарды тасымалдау мен пайдаланудың нәтижесінде материалдық зардаптар және адамдардың денсаулығына зиян келтіргені үшін санкция (айыппұл немесе бас бостандығынан айыру) белгіленген.

Экологиялық қылмыстардың объективті жағы туралы түсінікті Швеция қоршаған ортаны қорғау 1998:808 Кодексінің 29-тарауындағы ережелерден алуға болады, онда 14 параграф бар. §1-де қоршаған ортаға немесе адамның денсаулығына топырақты, суды немесе ауаны ластаудың нәтижесінде зиян алып келуі мүмкін немесе алып келетін қасақана іс-әрекет; шу, вибрация немесе сәулелену нәтижесінде қоршаған ортаға елеулі залал алып келетін қасақана іс-әрекет үшін қылмыстық жауаптылық көзделген [19, 1732 б.].

Айтып кету керек, біздің ҚР ҚК-де шу, вибрация немесе сәулелену нәтижесінде қоршаған ортаға елеулі залалдың келгені үшін қылмыстық жауаптылық мәселесі кездеспейді.

1981 жылдың 1 шілдесіндегі Қоршаған ортаны қорғау туралы Заңның §2-де кінәліні жауаптылыққа қандай да қызметтің жағымсыз зардаптары (генетикалық зардап, қалдықтарды сақтау нәтижесінде және т.б.) қызмет іске асырылғаннан соң ұзақ уақыт өткеннен кейін де тарту мүмкіндігін қарастырады. Бұл қоршаған ортаға қатысты қандай да қызмет үшін заңмен айыппұл немесе екі жылға дейін бас бостанды-

ғынан айыру, ал аса ауыр жағдайларда алты жылға дейін бас бостандығынан айыру жазасы көзделеді §§ 3 -7-ы қоршаған ортаға қауіпті химикаттарымен жұмыс істеуден (§3), тиісті рұқсатсыз экологиялық қызметпен айналысу (§4), экологиялық бақылауды жүзеге асыруға кедергі жасау (§5), экологиялық ақпарат бермеу (§6), сондай-ақ тұрмыстық қоқысты тиісті орындарда қалдырғаны (§7) үшін жауаптылық көзделген.

Солтүстік Европа елдеріндегі экологиялық құқық бұзушылықтың латенттігінің жоғары дәрежелігі ерекше назар аудартады. *Экологиялық заңнамалардың бұзылғандығын хабарламау, немесе қасақана ақпараттарды түзеу* де қылмыс. Бұл қылмыстық әрекет жоғарыда айтылғандай 1998:808 Кодексінің 29-тараудың §6-да орын алған. Аталған норма қолдауды қажет етеді. Себебі, соңғы кездеде қоғам мүшелерінің арасында қалыптасқан «сен тимесең, мен тиме» қағидасы азаматтардың Отан алдындағы борышын сезінуін ұмыттырып барады.

#### Қорытынды

Сонымен, су ресурсы саласындағы шетел қылмыстық заңнамаларын қарастыра келе қылмыстық құқық бұзушылықтың латенттігінің алдын алуда шетел тәжірибесін ескерудің орны зор. Осы орайда, Швеция қылмыстық заңнамасында, кеңес одағы тұсындағы ҚК-де орын алған экологиялық заңнамалардың бұзылғандығын хабарламағаны, немесе қасақана ақпараттарды түзгені үшін қылмыстық жауаптылық көздейтін норма жетілдіріліп, отандық кодексте орын алса, сондай-ақ ҚР ҚК-де шу, вибрация немесе сәулелену нәтижесінде қоршаған ортаға елеулі залалдың келгені үшін заңды жауаптылыққа тарту мәселесі қарастырылса орынды болар еді, деп есептейміз.

#### Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қараңыз: Гевердовский Я. Обзорение киргиз-кайсацких степей //Вестник ИГРО. Ч. XX. 1822; Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. – СПб., 1832.
2. Отырар кітапханасының аңызы мен ақиқаты // <http://ult.kz/post/otyrar-kitapkhany-nyzy-men-akikaty>
3. Энциклопедия. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2005 ISBN№9965-17-272-2.
4. Султанов Т.И., Абусеитова М.Х. Общество и культура //История Казахстана и Центральной Азии. Алматы, 2001. С. 365-374; Усеров Н. Указ. соч. С. 17-24; История Казахской ССР. В 5-ти томах. Т. II. С. 334-341.
5. Даланың алғашқы заңдары//<http://e-history.kz/kz/project/view>
6. Искаков И.Ж. Обзор уголовного права Казахстана, его эволюционного пути от обычного права к кодифицированному законодательству // Выступление на международной научно-практической конференции «Актуальные проблемы теории и практики применения уголовного и уголовно-процессуального права Республики Казахстан» (Щучинск, июнь 2007 года) журнал «ЮРИСТ» Июль, №7, 2007 /<https://journal.zakon.kz/203489-obzor-ugolovnogo-prava-kazakhstan-ego.html>
7. Қараңыз: Валиханов Ч.Ч. Собр. соч. Т. 4. -Алма-Ата, 1961. – С. 94.
8. СУ РСФСР. 1919. -№ 36. – Ст. 354.
9. Швеков, Г.В. Первый советский уголовный кодекс / Г.В. Швеков. – М.: Высш. шк., 1970.
10. Қараңыз: Абель Е. История государства и права Республики Казахстан с древнейших времен до начала XX в. – Астана, 2000. – С. 141.

11. Уголовный кодекс РСФСР от 1926 года. – М.: Юрид. изд-во НКЮ РСФСР, 1929.
12. Қазақ СРО-ның Қылмыстық кодексі // <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K590002000>.
13. Қылмыстық кодексі (1997 жылғы 16 шілде № 167-І) (2014.10.06. берілген өзгерістер мен толықтырулармен).
14. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі: 2014 жылы 3 шілдеде, №226-V қабылданған // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226>.
15. Никифоров А.А. Правовые основы и организация борьбы с экологической преступностью в странах Северной Европы // *Право и политика* II (179). – 2014. – С. 1726-1735
16. Финский профессор: Уголовный кодекс, принятый при русском царе, немного устарел // <http://fontanka.fi/articles/17192/>
17. Никифоров А.А. Правовые основы и организация борьбы с экологической преступностью в странах Северной Европы // *Право и политика* II (179). – 2014 – С. 1726-1735.
18. Возмещение экологического ущерба (правовые и экономические аспекты проблемы прошлого экологического ущерба) / Под редакцией С.А. Боголюбова и И.Н. Сенчени. – М.: Издательство Научного и учебно-методического центра, 2001. – 144 с.
19. Никифоров А.А. Правовые основы и организация борьбы с экологической преступностью в странах Северной Европы // *Право и политика* II (179). – 2014. – С. 1726-1735.

УДК: 343.2/7

МРНТИ: 10.77.21

Г.Н. Рахимова<sup>1</sup>

<sup>1</sup>Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық институты, мемлекеттік және азаматтық құқықтық пәндер кафедрасының аға оқытушысы, п.ғ.м., Алматы қ., Қазақстан  
e-mail: [gakku\\_almatycity@mail.ru](mailto:gakku_almatycity@mail.ru)

## ҚЫЛМЫСҚА ДАЙЫНДАЛУДЫҢ МАЗМҰНЫН АНЫҚТАУДАҒЫ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕР

Аңдатпа

Аталған мақалада қылмысқа дайындалудың түсінігі беріліп, ол үшін жаза тағайындау кезіндегі ескерілетін мән-жайлар қарастырылады.

**Түйін сөздер:** қылмыстық құқық, аяқталмаған қылмыстық құқық бұзушылық, қылмысқа дайындалу, жаза тағайындау.

Г.Н. Рахимова<sup>1</sup>

<sup>1</sup>М.п.н., старший преподаватель кафедры государственных и гражданско-правовых дисциплин института истории и права, КазНПУ имени Абая, г. Алматы, Казахстан  
e-mail: [gakku\\_almatycity@mail.ru](mailto:gakku_almatycity@mail.ru)

## НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ПОНЯТИЯ ПРИГОТОВЛЕНИЯ К ПРЕСТУПЛЕНИЮ

Аннотация

В данной статье рассматривается понятие приготовления к преступлению, в том числе уголовные наказания за приготовление к преступлению.

**Ключевые слова:** уголовное право, приготовление к преступлению, неоконченное правонарушение, наказание.

G.N. Rakhimova<sup>1</sup>

<sup>1</sup>m.p.l., senior teacher of of the Department of State Civil and Legal Disciplines law the institute of History and Law of Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Kazakhstan  
e-mail: [gakku\\_almatycity@mail.ru](mailto:gakku_almatycity@mail.ru)

## SOME QUESTIONS CONCEPT OF PREPARING FOR CRIME

Abstract

This article deals with the concept of preparation for a crime, including criminal punishment for preparing for a crime.

**Keywords:** criminal law, preparation for crimes, not finished offense, punishment.

## Кіріспе

ҚР Қылмыстық Кодексінің 24-бабының 1-бөліміне сай, тікелей пиғылмен жасалған, қылмыс құралдарын немесе қаруларын іздестіру, әзірлеу немесе бейімдеп жасау, қылмысқа сыбайлас қатысушыларды іздестіру, қылмыс жасауға сөз байласу не қылмыс жасау үшін өзге де қасақана жағдайлар жасау, егер бұл ретте қылмыс адамның еркіне байланысты емес мән-жайлар бойынша ақырына дейін жеткізілмеген болса, қылмысқа дайындалу деп танылады. Жоғарыдағы анықтамаға сай, дайындық алдын-ала жасалған қылмыстық әрекеттің алғашқы сатысы екені көрініп тұр. Осы сатыда адам ойында қалыптасқан қылмыстық ниетті орындауға кіріседі.

Қазақстан Республикасының қылмыстық заңдарына сәйкес қылмысқа дайындықтың объективтік белгілері төмендегі нысандарда болуы мүмкін:

1. Қылмыс жасауға қару және құрал іздестіру;
2. Табылған қару немесе құралды қылмыс жасауға бейімдеу;
3. Қылмысқа қатысушыларды іздестіру және олармен сөз байласу;
4. Қылмыс жасау үшін қолайлы жағдай туындату.

1) Құрал – қаруларды іздестіру дегеніміз – әртүрлі жағдайлармен қылмыс жасау үшін құрал жабдықтарды, қару-жарақтарды іздеу, табу, айырбастау, заңсыз алу және басқа әрекеттер арқылы ие болуды айтамыз. Қаруды не заттың қандай түрін тапса да, ол қылмыс жасау үшін жасалады. Бұл әрекеттер заңды және заңсыз соның ішінде қылмыстық та болады, мысалы адам қылмыс жасау мақсатымен қаруды ұрлауы т.б.

2) Құрал және қаруларды бейімдеу дегеніміз адамның алдын-ала ойлап қойған қылмысты жүзеге асыру үшін заттарды соған жарамды етіп бейімдеуін айтамыз (кісіні өлтіру үшін түрпіні егеу, заттардың сыртқы түрін, көлемін, пішінін өзгерту т. б.)

3) Құрал және қаруларды жасау дегеніміз – қылмыс жасау үшін құрал-жабдықтарды, қаруды кез келген жағдаймен жасауды айтамыз. Мысалы, үй тонау үшін сол пәтердің кілтін жасау, қайқы темір жасау т. б.

4) Басқа да жағдайлар жасау дегеніміз – қылмысқа жағдай жасау түрлері әртүрлі ол тек жоғарыда айтылғандармен шектелмейді, сондықтан заңның мәтінінде нақты көрсетілген. Қасақана басқа бір жағдай туғызу қылмысты істеуге даярланғандық болып табылады. Бұл жағдайларға қылмыс жасау үшін ұйымдасқан топ құру, қылмыс жасау үшін кедергілерді жою (дыбыс жүйесін жарамсыз күйге келтіру,

электр жүйесін зақымдау, итке у беріп өлтіру) үй иелерінің пәтерде болмайтын уақытын анықтау және т.б. жатады. Сонымен қатар, дайындық әрекеттеріне қылмысқа қатысушыларды іздестіру және олармен қылмыс жасау туралы сөз байласу жатады [1, 230 б.].

Қылмыс жасау үшін келісу дегеніміз – қылмыс жасау үшін екі және одан да көп адамдардың келісімге келуін айтамыз.

Қылмыс жасау заттары деп – әртүрлі заттарды айтуға болады, құжаттардың, қарулардың көмегімен қылмыстық қол сұғушылық оңайлатылады. Мысалы, ұрлық жасау үшін құжаттарды қолдан жасау, арнаулы киімдер мен бетперделер кию т.б.

Қылмыс жасау құралдарына, объективтік пайдалануға жарайтын кез келген заттарды мысалға келтіруге болады: суық және атқыш құралдардың барлық типтері, түрлері, маркалары, пышақтар олардың түрлері, қылмысқа қолданатын заттар: дәрі, у, кастеттер, сүймендер, балталар, аралар, біз т.б., заттардың көмегімен қылмыс жасау анағұрлым жеңілдетіледі.

Белгілі бір әрекетті қылмысқа дайындық деп саралау барысында Қылмыстық Кодекстің Ерекше бөлімінің бабына сілтеме жасаумен қатар, әруақытта 24 баптың 1 бөліміне де сілтеме жасау керек [2, 140 б.]. Қылмысқа дайындық сөз жоқ әрекеттермен (қарулану, құжат жасау) бейнеленеді, бірақ кейде әрекетсіздік арқылы да жүзеге асырылады (сейфті әдейі ашық қалдыру, бағалы заттар қоймасын әдейі құлыптамау).

Кейбір жағдайларда сыртқы көрінісі дайындыққа ұқсас әрекеттерді заң жеке аяқталған қылмыс есебінде қарастырады. Бұл жағдайда заң аяқталған қылмыс болып табылатын әрекетті, басқа қылмыстарда оқталу немесе оқталуға дайындық ретінде қарастырады. Мысалы, ұйымдасқан қарулы топ құру бір қылмыс үшін дайындық әрекеті болса, екінші жағдайда мәселен, 268 бапта тұрақты қарулы топ құрудың өзі аяқталған қылмыс болып табылады. Осыған байланысты, бұл жерде қылмысқа оқталу жоқ, ал дайындық сатысының аяқталған қылмыспен ұштасып кеткені мәлім болып отыр.

Қылмысқа дайындықтың қоғамға қауіптілігін анықтауға қажетті талаптардың бірі болып, біздің ойымызша, қылмыс жасаудың нақты сипаты табылады. Ол өз кезегінде біріншіден, дайындық әрекеттерінің сипаты және көлемімен, екіншіден, қылмыстық нәтижеге жақындығымен анықталады. Сипаты бойынша әртүрлі дайындық әрекеттері қоғамға әртүрлі дәрежеде қауіп төндіреді. Дайындықтың келесі негізгі белгісі әрекеттің адамның еркінен тыс жағдайларға байланысты үзілуі.



Дайындалу мен оқталудың ара жігін айырып беретін «қылмыс жасау басталғанға дейін» деген сөздерді енгізу де кодекстің теориялық моделінің оң сәттеріне (ішінара) жатқызуға болады. «Қылмысқа дайындалу, осылай деп айтуға келетін болса, қылмыстың табысты жасалуын «техникалық» қамтамасыз етуге, қолайлы жағдайлар жасауға, жоспарланған қылмысты нәтижелерге қол жеткізуге бағытталған. «Қылмыстың объективті құрамының «орындала басталуы» – қылмыс жасаудың келесі сатысына, қылмыс жасауға оқталуға көшудің басталуы, бұл ретте тиісті қылмыстардың объективті тұстарына жатқызылатын қылмыстар жасалады.

Айтылған сөздер ішінара оң болып табылатыны, қылмыстың орындалу сәтінің басталғанын анықтауды үйрену керектігі ешқандай күмән туғызбайды, алайда осы сәттің қылмыс жасаудың басталуы деп белгілеумен келісе қою қиын. Модельдік кодекстің авторлары өздеріне өздері қарсы келіп отыр, өйткені өздерінің ұстанымдарын негіздеу үшін былай деп жазады: орындалудың басталуы – қылмыс жасаудың келесі сатысына көшу, яғни қылмыс жасаудың бұған әлде бір сатысы болған. Егер бұл осылай болса, қылмыс жасаудың келесі сатысы оның басталуы бола алмайды, ол жалғасы ғана болуы мүмкін. «Қылмыстың орындалуы басталғанға дейін» термині барынша дәл болып табылады, мұнда дайындалу мен оқталудың ара жігін айыру элементі сақталған және сонымен бірге «қылмыс жасау» деген айқындалмаған тұжырым алынып тасталған.

Сондай-ақ 1996 жылы ақпанның 17-сінде Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығына қатысушы мемлекеттердің Парламентаралық ассамблеясының жетінші пленарлық отырысында қабылданған Моделді қылмыстық кодексте де (Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы үшін ұсынбалы заңнама актісінде) дайындалу – аяқталмаған қылмыс ретінде тұжырымдалған: «Тікелей қасақана құралдарды немесе аспаптарды іздестіру, жасау немесе бейімдеу, қылмыс жасауға ымыраласу немесе қылмыс жасау үшін қасақана жағдайлар жасау, егер бұл ретте қылмыс тұлғадан тәуелсіз мән-жайларда басталғанға дейін соңына дейін жеткізілмесе, қылмысқа дайындалу деп танылады» (31-бап).

Біздіңше заң шығарушы қылмыстың жолын кесуді жеткілікті дұрыс тұжырымдаған: «қылмыс соңына дейін жеткізілмеген», басқаша айтқанда қылмыс басталған, тіпті әлде бір әрекеттер де жасалған, осыған қарамастан ол үзілген. Расында, қылмыстық заң теориясында көрсетілген фраза сынға алынған болатын, өйткені ол «қылмыс

жасау үшін жағдайлар жасаудың мерзімдік шеңберлерін дәл анықтамайды (ал қылмысқа дайындалу сатысы қылмыс жасалғанға дейін ғана созылады ғой)». Осындай сындардың пайда болу себептері де түсінікті.

Заң шығарушы ҚР ҚК 24-бабының 1-бөлімінде қылмысқа дайындалудың анықтамасын берген кезде негізгі белгі ретінде осы белгіні атап көрсеткен. Осыған байланысты Назар аударатын мәселе, егер субъект қылмысқа дайындалу барысында кедергіге жолықса, оны жоюдың мүмкін еместігін түсінсе және өз еркінен тыс мән-жайларға байланысты қылмысты жасама-са, оның жауаптылығы туралы сұрақты кімнің шешуі қажеттігі туралы талас туындайды.

Қылмысқа дайындық құрамының, аяқталған қылмыс құрамынан және қылмысқа оқталудан өзіндік ерекшеліктері бар. Бұл ерекшелік дайындық әрекеттерінің объективтік белгілеріне және субъективтік жағына байланысты.

Біріншіден, қылмысқа дайындық кезінде, ойластырылған қылмыс объектісіне тікелей әсер ету әлі болмайды. Мысалы, мекемеден сейфтің ішінде көп ақша бар деген сеніммен сейфті ашу үшін адамның автогендік аппаратты іздеп табуы, қылмыстық заңмен қорғалып отырған объектіге, яғни жеке меншікке қол сұғылды деген сөз емес.

Екіншіден, кез келген қылмысқа дайындық әрекеттері қылмысқа дайындықтың объективтік жағын құрайды. Мысалы, кісі өлтіру мақсатымен адамның пышақ сатып алуы, қасақана кісі өлтірудің объективтік жағын өлім құрамайды. Қасақана кісі өлтірудің объективтік жағын, зорлықпен адамды өз өмірінен айыру құрайды. Сонымен, қылмысқа дайындық құрамы өзінің жеке объективтік жағымен сипатталады.

Қылмысқа дайындықтың объективтік жағы тек әрекет арқылы жүзеге асырылады. Бұл Қылмыстық Кодекстің 24-бабының 1-бөліміндегі анықтамадан туындайды, өйткені қылмыстық заң бұл сатының тек белсенді нысанының кезеңін көрсетеді. Соған орай, көрсетілген нысанның қай-қайсысы болса да әрекетсіздік жолымен жүзеге асырылмайды. Бұл жерде объективтік жағының ерекшелігі қылмыстың адам еркінен тыс жағдайларға байланысты аяғына дейін жетпей калуы. Сондықтан, біз екі жағдайды естен шығармауымыз керек. Біріншіден, қылмысқа дайындық, аяқталған қылмыс құрамын құрамауы керек. Мысалы, жымқыру мақсатында шабуыл жасау үшін (ҚР ҚК 192 -бап.) қаруды заңсыз жасау (ҚР ҚК 288 -бап.) немесе жымқыру не қорқытып алу (ҚР ҚК 291-бап.) аталған қылмысқа дайындық әрекеті болса да, басқа қылмыстың аяқталған құрамы болып табылады

(қаруды, оқ-дәріні және жарылғыш заттарды заңсыз алып жүру, сақтау, алу, жасау және өткізу). Екіншіден, адамның ойлап қойған қылмысы, сол адамның еркінен тыс жағдайларға байланысты қылмыстық әрекет аяғына дейін жетпей калуы керек; яғни кінәліге байланысты емес жағдайлармен аяқталмай, қылмысқа дайындық ретінде қалуы керек [3, 52 б.].

Субъективтік жағынан, қылмысқа дайындық тек қасақана кінәмен сипатталып тікелей қасақаналық түрінде болады. Адам қылмысқа дайындық жасағанда, өз әрекетінің қоғамға қауіпті екенін біледі, қылмыс жасалуына жағдай жасап, сол әрекеттің болуын саналы түрде тілейді, кейбір жағдайда әрекетсіздікпен әсер етеді [4, 21 б.].

Қолданыстағы қылмыстық заң қандай да бір қылмыс шеңберінде дайындық, үшін жауапкершілікті шектемейді. Алайда, тәжірибеден мәлім қылмысқа дайындық әрекеттері үшін жауаптылыққа тарту жиі кездеспейді. Ол біршама себептермен түсіндіріледі.

Біріншіден, дайындық жасырын түрде жүреді, ол туралы нақты мәлімет болмағандықтан, ашылмай қалады. Көптеген жағдайда жасалынған әрекеттердің қылмыстық бейнесін дәлелдеу қиын (мысалы, балтаны немесе кілтті алғанын).

Екіншіден, көп жағдайда адам дайындық әрекеттерімен ғана шектелмейді, одан әрі оқталу сатысына не қылмыстың аяқталуына өтіп кетеді де, дайындықты жеке қараудың қажеттілігі болмай қалады.

Тәжірибе көрсеткендей көп жағдайда айыптының дайындалған қылмыстық әрекеті, оған дайындық істері де қоғамға қауіптілігі мардымсыз болғандықтан, айыптыны жауаптылыққа тарту қажетсіз болып қалады.

Әдетте, ауыр және аса ауыр қылмыс жасауға дайындық кезінде дайындық үшін жауаптылыққа тарту мәселесі туындайды. Сондықтан да, Қазақстан Республикасы Қылмыстық Кодексі бұл ережені іс жүзінде бекіткен.

Демек, қолданыстағы заң бойынша тек ауыр немесе аса ауыр қылмысқа жасалған дайындық үшін қылмыстық жауаптылыққа тартылады. Бұл бізге дұрыс сияқты. Бұдан басқа айыптының қылмыс жасау ниетінің тұрақтылығын көрсететін әрекеттер де жауапқа тартылады (ұйымдасқан қылмыс тобын құру) Мәселен, Ресейдің Қылмыстық Кодексінде де дайындық үшін қылмыстық жауаптылық шегі, ауыр және аса ауыр қылмыстармен шектелген (РФ ҚК 306.26.) [5, 50 б.]. Қылмысқа дайындықты, арам ниетті табу мен оқталудан айыра білу қажет. Қылмысқа дайындықтың арам ниет ойлаудан айырмашылығы: арам ниетте адам тек қылмыс

жасауға ниет білдіреді, ал дайындықта сол қылмысқа нақты әрекеттермен жағдай туғызады. Арам ниетті байқағанда қоғамға қауіпті әрекеттер болмайды, ал дайындықта, нақты қылмыс жасау үшін алғы шарттар болатын қоғамға қауіпті әрекет жасалынады.

Дайындықтың, оқталудан айырмашылығы оқталуда құқықпен қорғалынатын объектілерге тікелей қол сұғушылық болады және бұл объект зиян шегу қаупіне қалады не оған ішінара зиян келтіріледі, ал дайындықта мұндай объектілерге қол сұғушылық болмайды.

Қылмысқа дайындық үшін жаза тағайындағанда сот жаза тағайындаудың жалпы ережелерін және аяқталмаған қылмыс үшін жаза тағайындау ерекшеліктерін ескереді. Сонымен қатар, қылмыстың аяқталмай калуына себепші жағдайлар есепке алынады.

Қылмысқа дайындық үшін жазаның мөлшері аяқталған қылмыс үшін ҚК-тің Ерекше бөлімінде көрсетілген тиісті бап үшін белгіленген ең қатаң жазаның жартысынан аспауы қажет. Қылмысқа дайындық үшін өлім жазасы немесе өмір бойына бас бостандырынан айыру жазасы қолданылмайды.

#### **Қорытынды**

Сонымен, жоғарыда айтылған мәселелерді қорыта келе, қылмысқа дайындалуға тән келесі белгілерді бөліп көрсетуімізге болады:

1. Қылмысты жүзеге асыру мен қылмысқа дайындалу бір-бірінен уақыт мерзімі бойынша бөлек тұрады. Яғни, дайындық әрекеттері заңмен қорғалынатын объектіге зиян келтірудің алдында немесе одан уақыт бойынша біраз алшақ болуы мүмкін. Дайындық іс-әрекеттерінің уақыт бойынша алдыда болуының үлкен маңызы бар, қылмысқа дайындалғандығына байланысты қылмыстың қоғамға қауіптілік дәрежесі мен сипатын білуге болады. А.А. Пионтковскийдің пікірінше, бірнеше апталар мен айларға созылған дайындық іс-әрекеттері қылмыстың қоғамға қауіптілігінің жоғарылығын білдіреді [6, 504 б.]. Сонымен қатар, мұндай іс-әрекеттер қылмысты жасау ниетінің нақтылығын білдіреді. Көптеген жағдайларда дайындық іс-әрекетінің көп уақытты қамтуы субъектінің сенімсіздігінен де, оның екіұдайылығынан, қылмыс жасаудан бас тарту ниетінен де болуы мүмкін екенін естен шығармау қажет.

2. Дайындық іс-әрекеттері көп жағдайда қылмыс бағытталған объектіден кеңістік тұрғысынан қашықта болады. Мысалы, кісі өлтіру үшін алынатын қаруы көбінесе объектіден алшақта алынады.

Сонымен, қылмысқа дайындалу деп қылмыс құралы мен жабдықтарын іздеу, дайындау және

бейімдеу, қылмысқа сыбайлас іздестіру, қылмыс істеуге сөз байласу немесе қылмыс жасауға жағдай тудыратын алдын-ала ойластырылған кез-келген іс-әрекет аталады.

Бұл жағдайда қылмысты істеу үшін жағдай жасау әртүрлі іс-әрекетті қамтиды, олардың

қатарында жоғарыда келтірілгендер де бар. Қылмыс құралы мен жабдықтарын іздеу, дайындау және бейімдеу, қылмысқа сыбайлас іздестіру, қылмыс істеуге сөз байласу сынды дайындық іс-әрекеттерінің түрлері тәжірибе жүзінде жиі кездесетіндіктен атап көрсетіледі.

*Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:*

- 1 Таганцев Н.С. Новое уголовное право России. – М., 1996. – 358 с.
- 2 Кудрявцев В.Н. Общая теория квалификации преступлений. – М.: Юристъ, 1999. – 304 с.
- 3 Ағыбаев А.Н. Қылмыстық құқық. Жалпы бөлім. – Алматы, Жеті жарғы, 2008. – 212 б.
- 4 Красиков Ю.А. Субъективная сторона преступления. – М.: ИНФРА М – НОРМА, 1996. – 48 с.
- 5 Комментарий к Уголовному кодексу РФ. – М.: ИНФРА М-НОРМА, 1996. – 832 с.
- 6 Пионтковский А.А. Учение о преступлении по советскому уголовному праву. – М.: Госюриздат, 1961. – 666 с.

УДК: 343.2/.7

МРНТИ: 10.77.01

*А.Б. Сагынбекова<sup>1</sup>*

*<sup>1</sup>магистрант 2-курса специальности 6М030100-юриспруденция  
Института истории и права КазНПУ им. Абая, г. Алматы, Казахстан  
e-mail: [Anel\\_kazbek@mail.ru](mailto:Anel_kazbek@mail.ru)*

*Научный руководитель: Т.Б. Хведелидзе<sup>2</sup>*

*<sup>2</sup>к.ю.н., старший преподаватель кафедры уголовно-правовых дисциплин  
Института истории и права КазНПУ имени Абая, г. Алматы, Казахстан  
e-mail: [khvedelidze\\_tima@mail.ru](mailto:khvedelidze_tima@mail.ru)*

## УГОЛОВНО-ПРАВОВАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНЕГО КАК СУБЪЕКТА ПРАВООТНОШЕНИЙ

*Аннотация*

Судьба подрастающего поколения всегда волновала общество Казахстана и человечества в целом. Такая обеспокоенность вызвана, в первую очередь, тесной взаимосвязью благополучия ребенка и нормального развития, безопасности общества и государства. Одной из самых актуальных и социально значимых задач, стоящих перед нашим обществом сегодня, безусловно, является поиск путей снижения роста преступлений среди молодежи и повышенная эффективности их профилактики.

Базовыми актами, регулирующими вопросы уголовной ответственности несовершеннолетних является УК РК от 3 июля 2014 года, закон РК от 9 июля 2004 № 591-ІІ «О профилактике правонарушений среди несовершеннолетних и предупреждении детской бездарности и беспризорности». Роль науки уголовного права состоит в постоянном совершенствовании правовых средств борьбы с преступностью. Несовершеннолетними признаются лица, которым ко времени совершения уголовного правонарушения исполнилось четырнадцать, но не исполнилось восемнадцати лет.

Обеспечение прав и свобод личности как высшей ценности в государстве невозможно без наличия целенаправленной государственной политики в области борьбы с различными видами преступности, в том числе преступностью несовершеннолетних.

С течением времени актуальность вопросов, связанных с исследованием разнообразных аспектов преступности несовершеннолетних и их уголовной ответственности, не только не уменьшилась, но и многократно увеличилась.

**Ключевые слова:** несовершеннолетний, возраст, уголовное право, уголовно-процессуальное право, уголовная ответственность, преступность.

*А.Б. Сагынбекова<sup>1</sup>*

*<sup>1</sup>Абай атындағы ҚазҰПУ-ті Тарих және құқық институты  
6М030100-Құқықтану мамандығының 2-курс магистранты, Алматы қ., Қазақстан  
e-mail: [Anel\\_kazbek@mail.ru](mailto:Anel_kazbek@mail.ru)*

Ғылыми жетекшісі: Т.Б. Хведелидзе<sup>2</sup>

<sup>2</sup>Абай атындағы ҚазҰПУ-ті Тарих және құқық институты,  
Қылмыстық-құқықтық пәндер кафедрасының аға оқытушы, з.ғ.к., Алматы қ., Қазақстан  
e-mail:khvedelidze\_tima@mail.ru

## КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАН АДАМНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚАТЫНАСТАР СУБЪЕКТИСІ РЕТІНДЕ ҚЫЛМЫСТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ СИПАТТАМАСЫ

*Аңдатпа*

Жас ұрпақтың тағдыры Қазақстан қоғамын және тұтастай алғанда адамзаттың қамын ойлайды. Мұндай қамқорлық, ең алдымен, баланың әл-ауқаты мен қалыпты дамуы, қоғам мен мемлекеттің қауіпсіздігі арасындағы тығыз қарым-қатынасқа байланысты. Біздің қоғамымыздың алдында тұрған аса маңызды және әлеуметтік маңызы бар міндеттердің бірі жастардың арасында қылмыстың өсуін төмендету жолдарын табу және оларды алдын-алудың тиімділігін арттыру.

Кәмелетке толмағандардың қылмыстық жауапкершілігін реттейтін негізгі актілер 2014 жылғы 3 шілдедегі Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі, Қазақстан Республикасының 2004 жылғы 9 шілдедегі №591-II «Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықты болдырмау және баласыздықтың алдын-алу және үйсіздік» туралы заңы болып табылады. Қылмыстық құқық ғылымының рөлі қылмысқа қарсы күрестің құқықтық құралдарын үздіксіз жетілдіру болып табылады. Кәмелетке толмағандар қылмыстық іс қозғалған кезде он төрт жаста, бірақ он сегіз жасқа толмаған тұлғалар деп танылады.

Жеке адамның құқықтары мен бостандықтарын мемлекет ішіндегі ең жоғарғы құндылық ретінде қамтамасыз ету әртүрлі қылмыспен, оның ішінде кәмелетке толмаған құқық бұзушылықпен күрес саласындағы мақсатты мемлекеттік саясат болмаса, мүмкін емес.

Уақыт өте келе, кәмелетке толмаған құқық бұзушылықтың әртүрлі аспектілерін және олардың қылмыстық жауапкершілігін тергеуге байланысты мәселелердің өзектілігі тек қана емес, сонымен қатар көп қырлы болды.

**Түйін сөздер:** кәмелетке толмаған, жас, қылмыстық құқық, қылмыстық іс жүргізу құқығы, қылмыстық жауапкершілік, қылмыс.

*A.B. Sagynbekova*<sup>1</sup>

<sup>1</sup>Master degree's student of 2 course of speciality 6M030100 law of Institute of history  
and law of KAZNPU of a name of Abay, Almaty, Kazakhstan  
e-mail:Anel\_kazbek@mail.ru

*Research supervisor: T.B. Khvedelidze*<sup>2</sup>

<sup>2</sup>Candidate of law Sciences, senior lecturer department of criminal-legal disciplines  
of Institute of history and law KAZNPU of a name of Abay, Almaty, Kazakhstan  
e-mail:khvedelidze\_tima@mail.ru

## CRIMINALLY-LEGAL CHARACTERISTIC OF THE MINOR AS THE SUBJECT OF LEGAL RELATIONS

*Abstract*

The fate of the younger generation has always worried the society of Kazakhstan and humanity as a whole. Such concern is due, first of all, to the close relationship between the child's well-being and normal development, the security of society and the state. One of the most urgent and socially significant tasks facing our society today is certainly to find ways to reduce the growth of crime among young people and the increased effectiveness of their prevention

The Basic Acts regulating the criminal responsibility of minors is the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan of July 3, 2014, the law of the Republic of Kazakhstan of 9 July 2004 No. 591-II "On the Prevention of Offenses among Minors and Prevention of Childless Invalidity and Homelessness". The role of the science of criminal law is to continuously improve the legal means of combating crime. Juveniles are recognized as persons who, at the time of the commission of a criminal offense, were fourteen, but were under the age of eighteen.

Ensuring the rights and freedoms of the individual as the highest value in the state is impossible without the existence of a purposeful state policy in the field of combating various types of crime, including juvenile delinquency.

Over time, the relevance of issues related to the investigation of various aspects of juvenile delinquency and their criminal responsibility has not only not diminished, but has also increased manyfold.

**Key words:** minor, age, criminal law, criminal procedural law, criminal liability, crime.

## Введение

Проблема детской преступности стоит остро в нашей стране. Чтобы оздоровить среду и оказать помощь несовершеннолетним, оказавшимся в неблагоприятных условиях воспитания, необходимо предупредить и предотвратить переход подростков на преступный путь и создать условия для исправления.

Для того, чтобы избежать увеличение преступности среди несовершеннолетних проводится ряд мер по профилактике преступлений правоохранительными и государственными органами.

Важное направление в системе предупреждения преступности среди несовершеннолетних создано Комитетом по правовой статистике и специальным учетом Генеральной прокуратуры РК.

Необходимо помнить, что только комплексный подход, основанный на взаимодействии различных секторов государства и общества, семьи, школы, общественности и правоохранительных органов, а также грамотная законодательная база могут дать положительные результаты в решении данной проблемы.

Обращаясь к вопросу о несовершеннолетнем субъекте преступления, не можем не остановиться на исследовании исторических предпосылок определения возраста, с наступлением которого лицо может быть привлечено к уголовной ответственности.

Дошедших до наших дней правовых памятниках Древней Руси и периода образования централизованного государства мы не находим норм для содержательного анализа института определение возраста уголовной ответственности (судебник) [1], [2], [3] [4]. Не смотря на то, что в данный период (X-XVI вв.) существовали свои представления о минимальном возрастном пороге, с которого целесообразно привлекать лиц к уголовной ответственности, этот вопрос не нашел своего отражения в законодательных актах того времени.

Первое упоминание в законе о минимальном возрасте, с которого лица, совершившие определенные преступные деяния, подлежали привлечению к уголовной ответственности, содержится в Уложении Алексея Михайловича 1649 [5]. Это постановление, как отмечал Н.С. Таганцев, целиком было взято из зарубежного права, применявшееся, прежде всего, в церковных судах, и оно не имело безусловного значения, так как в других законодательных положениях в зависимости от преступного деяния были указания на иной минимальный возраст ответственности – 12, 14 и даже 20 лет.

**Цель настоящего исследования** заключается в выработке отдельных предложений по предотвращению преступности среди несовершеннолетних.

**Методология исследования** отдельных видов преступлений представляет собой раздел криминалистики, изучающий опыт совершения и практику расследования преступлений и разрабатывающий на основе познания их закономерностей систему наиболее эффективных методов расследования и предупреждения разных видов преступлений.

**В основе применения уголовного законодательства РК** лежат те же принципы, которые имеют отношение, как и к взрослым, так и к несовершеннолетним. Однако это не означает, что к несовершеннолетним могут применяться нормы особой и общей части УК РК [6], на равных основаниях. Проблема детской преступности стоит остро в нашей стране. Чтобы оздоровить среду и оказать помощь несовершеннолетним, оказавшимся в неблагоприятных условиях воспитания, необходимо предупредить и предотвратить переход подростков на преступный путь и создать условия для исправления.

Исходя из гуманного, бережного отношения к несовершеннолетним, уголовное законодательство РК обязывает судебно-следственные органы с особой осторожностью подходить к привлечению их к уголовной ответственности и назначении им наказания. Уголовная ответственность несовершеннолетнего, на которых распространяется действие настоящего раздела (раздел VI ст.80) [6], признаются лица, которым ко времени совершения уголовного правонарушения исполнилось четырнадцать лет, но не исполнилось 18 лет. Несовершеннолетним, совершившим уголовное правонарушение, может быть назначено наказание либо к ним могут быть применены принудительные меры воспитательного воздействия. Определяя круг преступлений, по которым установлена уголовная ответственность с 14 лет, законодатель принимает во внимание ряд обстоятельств и руководствуется не одним каким-либо критерием, а несколькими взаимосвязанными критериями взятыми в совокупности. Прежде всего законодатель исходит из того, что подросток в данном возрасте обладает той степенью интеллектуального и волевого развития, которое дает возможность осмысливать совершаемые им деяния, осознавать его общественную опасность и противоправность, а так же руководить своими действиями.

При установлении уголовной ответственности с 14-летнего возраста за преступление, пере-

чень которых дается в ч.2 ст.15 УК РК[6] законодатель учитывает тяжесть или степень общественной опасности большинства из них. За все остальные преступления, не включенные в перечень, уголовная ответственность установлена с 16-летнего возраста.

**Несовершеннолетние как субъекты уголовного права** обладают правосубъектностью, то есть предусмотренные нормами права способностью (возможностью) быть участниками правоотношений, а стало быть являются правоспособными, дееспособными, деликтоспособными.

Так, правоспособностью несовершеннолетние обладают с момента рождения. Дееспособность выражается совершением юридических актов и поступков. Деликтоспособность – способность отвечать за неправомерные действия.

Положение статьи ст.81 УК РК [6] определяют следующие перечень наказаний, их размер и особенности применения в отношении несовершеннолетнего. В соответствии с ними суд в праве подвергнуть лицо не достигшее 18-летнего возраста к следующим видам наказания: лишение права заниматься определенной деятельностью, штраф, исправительные работы, привлечение к общественным работам, ограничение свободы.

**Наличие в УПК [7]** главы об особенностях производства по уголовным делам в отношении несовершеннолетних соответствует международным обязательствам Казахстана. Резолюции Генеральной Ассамблеи ООН 40/33 от 10 декабря 1985 года [8] приняты минимальные стандартные правила, касающиеся отправления правосудия в отношении несовершеннолетних, известные как пекинские правила. Они предписывают в рамках каждой национальной юрисдикции предпринять усилия для принятия комплекса закона, правил и положений, которые относятся непосредственно к несовершеннолетним правонарушителям, учреждениям и органам, в функции которых входит отправление правосудия в отношениях несовершеннолетних, и которые призваны:

а) удовлетворять различные потребности несовершеннолетних правонарушителей, защищая при этом их основные права

б) удовлетворять потребности общества

с) проводить в жизнь следующие правила неукоснительно и беспристрастно.

Из Пекинских правил следует. В частности, необходимость создания специальной системы правосудия в отношении несовершеннолетних (в научной литературе в связи с этим используется термин «Ювенальная юстиция». [9]

#### **Выводы**

Подводя итог по выбранной работе тематики, можно сделать вывод о том, что современное положение несовершеннолетнего в уголовном праве РК далеко не неоднозначно. Очевидными представляются как его достоинства, так и недостатки.

Одним из главных вопросов, волнующих сегодня людей в нашей стране является правопорядок и безопасность. Это связано с коренными изменениями, происходящими в обществе, с проявлением новых форм преступности. Она стала организованной, мобильной, технически современно оснащенной. Большинство преступников осведомлены о методах работы правоохранительных органов. Кроме того, прослеживаются тенденции расширения сети межрайонных, межрегиональных и международных преступных связей. Продолжается рост наиболее распространенных видов имущественных преступлений: краж, грабежей, разбойных нападений, мошенничества. Следует отметить увеличение количества зарегистрированных преступлений, связанных с незаконным оборотом оружия. Особую тревогу вызывают тенденции и темпы распространения наркотических средств, особенно в молодежной среде. Преступность стала агрессивнее, изощреннее, более технически оснащенной.

Проблемы борьбы с правонарушениями несовершеннолетних всегда отличались особой остротой и актуальностью. Это обусловлено прежде всего традиционно высокой преступной активностью подростков. Поскольку несовершеннолетние быстрее реагируют на позитивные и негативные изменения, происходящие в обществе, что находит отражение в динамике преступности. Коренные причины роста преступности несовершеннолетних, как и преступности в целом, связаны с противоречиями общественно-го развития.

#### *Список использованной литературы:*

1. Русская Правда, Судебник 1497 г., Псковская и Новгородская судные грамоты, Судебник 1550 г.
2. 3. Русская Правда, Судебник 1497 г.
4. Псковская судная грамота 1467 года (ПСГ). Памятник феодального права России XV века.
5. Васильевский А. Возраст как условие уголовной ответственности // Законность. – 2000. – № 11. – С. 23.
6. Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года № 226-V с изменениями и дополнениями по состоянию на 11.07.2017 г. Раздел VI статья-80. Раздел II ч.2 статьи-15. Раздел VI статья-81.

7. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 4 июля 2014 года № 231-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 11.07.2017 г.

8. Генеральная Ассамблея ООН 40/33 от 10 декабря 1985 года. Минимальные стандартные правила Организации Объединенных Наций, касающиеся отправления правосудия в отношении несовершеннолетних ("Пекинские правила")

9. Указ Президента Республики Казахстан от 19 августа 2008 г. N 646 «О Концепции развития системы ювенальной юстиции в Республике Казахстан на 2009 – 2011 годы». ИС «ПАРАГРАФ», 2008.

10. Закон Республики Казахстан от 9 июля 2004 года № 591-III «О профилактике правонарушений среди несовершеннолетних и предупреждении детской безнадзорности и беспризорности» с изменениями и дополнениями по состоянию на 18.04.2017 г.

**ҚЫЛЫМЫСТЫҚ ПРОЦЕСС  
УГОЛОВНЫЙ ПРОЦЕСС  
CRIMINAL PROCEEDING**

УДК: 343.12  
МРНТИ: 10.79.35



*Э.П. Кенжибекова<sup>1</sup>*

*<sup>1</sup>Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық институты, қылмыстық-құқықтық пәндер кафедрасының аға оқытушысы, з.ғ.к., Алматы қ., Қазақстан  
e-mail: danaestai@mail.ru*

**ЖЕДЕЛ ІЗДЕСТІРУ ӘРЕКЕТТЕРІНІҢ НӘТИЖЕЛЕРІН  
ҚОЛДАНУ ЖӘНЕ ЗАҢДАСТЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

*Аңдатпа*

Аталған мақалада автор жедел-ізвестіру әрекеттерін жүргізу барысында алынған нәтижелерді рәсімдеу мен қолданудың процесуалдық салдарлары туралы мәселелер қарастырылған. Сондай-ақ, жедел-ізвестіру шараларын жүргізу барысында қатысатын қатысушылардың құқықтары мен заңды мүдделеріне қатысты мәліметтермен танысу жағдайлары да назардан тыс қалмаған

**Түйін сөздер:** қатысушылар, заңды мүдделер, жедел-ізвестіру шаралары, жасырын мәліметтер, рәсімдеу, қолдану, тергеп-тексеру, процесуалдық заңнама.

*Э.П. Кенжибекова<sup>1</sup>*

*<sup>1</sup>к.ю.н., старший преподаватель кафедры уголовно-правовых дисциплин института истории и права, ҚазНПУ имени Абая, г. Алматы, Казахстан  
e-mail: danaestai@mail.ru*

**ПРОБЛЕМЫ ПРИМЕНЕНИЯ И РЕГУЛИРОВАНИЯ РЕЗУЛЬТАТОВ  
ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКНЫХ МЕРОПРИЯТИЙ**

*Аннотация*

В данной статье автор рассматривает вопросы применения и правовые последствия оформления результатов, полученных при проведении оперативно-розыскных мероприятий. А также ознакомление с информацией, затрагивающей права и законные интересы участников при ОРМ.

**Ключевые слова:** участники, законные интересы, оперативно-розыскные мероприятия, информация, негласная информация, оформление, применение, процесуальное законодательство

*Е.Р. Kenjibekova<sup>1</sup>*

*<sup>1</sup>К.Ю.Н., Senior Lecturer, Chair of Criminal Law Disciplines, Institute of History and Law  
Kazakh National University named after Abay, Almaty, Kazakhstan  
e-mail: danaestai@mail.ru*



## PROBLEMS OF APPLICATION AND ADJUSTMENT OF RESULTS OF OPERATIVE-PINK ACTIVITIES

### Abstract

In this article, the author examines the application and legal consequences of the registration of the results obtained during the conduct of operational-search activities. And also, familiarization with information affecting the rights and legitimate interests of participants in ORM.

**Keywords:** participants, legitimate interests, operative-search activities, information, secret information, design, application, procedural law

**Кіріспе.** Қазақстан Республикасында Конституцияның 12 бабына сәйкес адам құқықтары мен бостандықтары танылады және кепілдік беріледі.

А.С. Байкенжеевтің пікірінше, «Қазіргі таңда Қазақстанның құқықтық дамуының ең басты өзекті мәселесі – заңнаманың жетілмеуінде. Адам құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету үшін Қазақстанның ұлттық заңнамасын халықаралық нормалармен сәйкестендіру. Қазақстанның қазіргі таңдағы заңнамасының анализі әлемдік стандартқа тек Қазақстан Республикасының Конституциясы ғана сәйкес. Ал қалған заңнама қайта қаралуға жатады» [1].

Жедел-іздістіру қызметі қылмыстылықпен және шетелдік арнайы қызметтер мен халықаралық ұйымдардың сыртқы экспансиясымен күресте табылмас құрал болып табылады [2]. Оны жүргізу барысында азаматтардың жеке өміріне, ұйым, мекеме, кәсіпорындардың мүдделері бұзылмай қоймайтындығы сөзсіз. Сондықтан да заңшығарушы Жедел-іздістіру қызметі туралы Заңда заңмен көзделмеген мақсаттар мен міндеттерге қол жеткізу үшін жедел-іздістіру қызметін жүзеге асыруға, сондай-ақ оларды жүргізу барысында алынған хабарламаларды пайдалануға жол берілмейді деп көрсеткен [3]. Мысалы, жедел-іздістіру қызметінің құралдары мен әдістерін туыстық және таныстық байланыстарды, құқыққа қайшы әрекеттерге қатысы жоқ тұлғаларды тексеру үшін қолдануға, оларға қатысты мәліметтер жинауға тыйым салынады. Алынған мәліметтерді бопсалау немесе насихаттау мақсатында қолдануға, өзге заң бұзушылықтар жіберуге, азаматтардың құқықтары мен міндеттерін шектеуге тыйым салынады.

Жасырын түрінде жүргізілген жедел-іздістіру жұмысының әдістерінде, әрине билікті теріс пайдалану және адам құқықтарының бұзылу қаупі бар. Алайда демократиялық мемлекет проблемасы осы әдістерді заңдылықты және адамның негізгі құқықтарын бұзбай пайдаланудан тұрады. Жедел-іздістіру қызметін жүзеге асырушы органның іс-әрекеті жөнінде жоғары тұрған органға, не прокурорға немесе сотқа шағым жасалуы мүмкін.

Қылмыстық процестегі жария және жасырын жедел-іздістіру әрекеттерін жүргізу кезінде заңдылықты қорғаудың бірнеше деңгейлері іске қосылады:

1) азаматтық құқықтар мен бостандықтарды жариялайтын және кепілдік беретін Қазақстан Республикасы Конституциясының ережелері (1995 ж.);

2) мемлекеттік қызметтің осы түрін анық реттейтін Қазақстан Республикасының «Жедел-іздістіру қызметі туралы» Заңы;

3) дәлелдемелер ұғымдарын, дәлелдемелер алу құралдарының толық тізбесін беретін олардың дерек көздерін және т.б. анықтайтын қылмыстық іс жүргізу заңдарының нормалары;

4) билік шегінен шығу және заңдылықтың өзге бұзушылығы үшін қылмыстық жауапкершілікті белгілейтін қылмыстық заңдардың нормалары;

5) алдын ала анықтау мен алдын ала тергеуге ғана емес, жедел-іздістіру қызметіне де прокурорлық қадағалау;

6) сот бақылауы: а) сот мәжілісін белгілеу мүмкіндігі жөніндегі мәселені шешу кезінде (ҚДЖК-нің 300б. 4 т.); б) істің алдын ала тыңдалуы барысында (ҚДЖК-нің 301б. 6 т.); в) басты сот талқылауын белгілеу кезінде (ҚДЖК-нің 302б. 1 т.); г) сот тергеуі барысында, дәлелдемелердің қатыстылығы мен жеткіліктілігі жөнінде мәселенің шешілуі кезінде.

Заңдылықтың бұзылуынан қорғаудың объективті факторлары қатарына біз заң білімінің және арнайы білімнің болуын жатқызамыз.

Сонымен бірге маңызды, анықтаушы факторлар жедел-іздістіру қызметі субъектісінің жеке қасиеттері: кәсібиліктің жоғары деңгейі және оның ар-ожданы болып табылады. Кәсіби тұлға өнегелі өзін-өзі бақылауды жүзеге асыруға, өзі үшін тұтас адамгершілікті және құқықтық міндеттерді өз бетінше тұжырымдауға, өзінен олардың орындалуын талап етіп, істелінген қылықтарына баға беруге қабілетті болғанда жедел-іздістіру қызметінің заңдылығына кепілдіктер, әсіресе жасырын әрекеттерді өткізу кезінде айтарлықтай жоғары болады.

Көрсетілген факторды заңдылықтың аса маңызды кепілдіктерінің бірі ретінде атап

көрсетіп, оны қоғамның өнегелі жай-күйінен тыс көрсетуге болмайды, өйткені тұлғаны сипаттайды, өйткені тұлғаны сипаттайтын әлеуметтік маңызы бар белгілердің тұрақты жүйесі қоғамның шынайы жағдайында қалыптасады.

Жедел-іздістіру әрекеттерін жүзеге асырудың заңдылығы **ведомстволық бақылаумен және прокурорлық қадағалаумен** қамтамасыз етіледі.

Жедел-іздістіру әрекеттерін ұйымдастыру және жүргізу кезіндегі ведомстволық бақылауды осы әрекеттерді жүзеге асыратын орган басшылары тікелей қамтамасыз етеді. Бұл ішкі бақылау секілді.

Сонымен бірге, жоғары тұрған ведомстволық органдар да оларға бағынышты органдардың жедел-іздістіру қызметін бақылауды қамтамасыз етеді. Бақылаудың осы түрін шартты түрде сыртқы деп атауға болады.

Мысалы, аудандық ішкі істер бөлімшесінің жедел-іздістіру аппаратының басшысы өзіне бағынышты қызметкерлерінің жедел-іздістіру әрекеттерін өткізу үстінен бақылауды қамтамасыз етеді.

Сонымен қатар Аудандық ішкі істер бөлімінің жедел-іздістіру қызметі үстінен бақылауды Аудандық ішкі істер бөлімі бағынатын Ішкі істер басқармасының жедел-іздістіру аппараты да жүргізеді. Жедел-іздістіру қызметін жүзеге асырушы өзге де органдар жүйесіндегі ведомстволық бақылау да осыған ұқсас ұйымдастырылған.

Жедел-іздістіру қызметіндегі заңдардың орындалуы үстінен қадағалауды Қазақстан Республикасының Бас прокуроры мен оған бағынышты прокурорлар заңдармен белгіленген құзырет шегінде жүзеге асырады.

Осыған орай 1995 жылы 21 желтоқсанда қабылданған «Қазақстан Республикасының Прокуратурасы туралы» Заңының IV тарауына жүгіну қажет.

Жедел-іздістіру қызметінің үстінен прокурорлық қадағалаудың пәні:

1) көрсетілген қызметті жүзеге асыру барысында адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарының сақталуы;

2) жедел-іздістіру әрекеттерін жүргізу;

3) жедел-іздістіру әрекеттерін жүзеге асыруға өкілетті органдар мен лауазымды адамдардың актілері мен іс-әрекеттерінің заңдылығы [4].

Прокурордың жедел-іздістіру қызметінің заңдылығын қамтамасыз ету жөніндегі өкілеттігі жоғарыда аталған Заңның 35-бабымен реттелген. Прокурорға берілген өкілеттіктер айтарлықтай кең, сондықтан қадағалау қызметін тиімді атқару үшін жедел-іздістіру қызметін терең білуін талап етеді.

Жедел-іздістіру қызметіне қадағалауды жүзеге асыра отырып, прокурор: жедел-іздістіру қызметін жүзеге асыратын органдардан жедел-іздістіру қызметінің барысы туралы жедел істерді, материалдарды, құжаттар мен мен өзге қажетті мәліметтерді тексеріс үшін алады. Бірақ прокурор жедел-іздістіру қызметін жасырын негізде жүзеге асыратын органдарда қызмет ететін немесе қызмет еткен азаматтардың жеке басы туралы мәліметтерді талап етуге және алуға құқылы емес.

Жедел-іздістіру қызметін жүзеге асыратын органдардың арнайы жедел-іздістіру әрекеттерін өткізу заңдылығын тексереді. Олардың кейбіреулері не тиісті дәрежедегі прокурордың рұқсатымен, не соңынан прокурорды хабардар ету арқылы жүргізілуі тиіс екенін еске сала кетейік.

Жедел-іздістіру қызметін жүзеге асыратын органдардың лауазымды адамдарының іс-әрекеттері мен шешімдеріне жасалған шағымдар мен арыздарды қарайды. Мұндай шағымдар қатарына Жедел-іздістіру қызметі туралы Заңының ынтымақтастық жасау еркіндігі жөніндегі талабына қарамастан азаматтарды жасырын ынтымақтастық жасауға мәжбүрлеу туралы шағымдар жатқызылуы мүмкін.

Жедел-іздістіру қызметін жүзеге асыратын органдар шығарған жедел-іздістіру әрекеттерін ұйымдастыру мен өткізу тактикасын реттейтін Конституцияға, заңдарға және республика Президентінің актілеріне қайшы келетін нормативтік сипаттағы актілерге наразылық жасайды. Әрине, жедел-іздістіру әрекеттерінің тактикасына қатысты нормативтік актілердің біркатары мемлекеттік немесе өзге заңмен қорғалатын құпияны сақтаумен кездеседі, сондықтан да жариялауға тиесілі емес және ашық баспасөз жарияланбайды. Жедел-іздістіру қызметін жүзеге асыратын органдардың орталық аппаратының нормативтік сипаттағы ведомстволық актілерді дайындауы, әрине Конституциямен және басқа да құқықтық нормалармен келісіледі. Жедел-іздістіру әрекеттерін ұйымдастыру және жүргізілу тактикасына қатысты ведомстволық нормативтік актілерді жариялау Қазақстан Республикасының Бас прокурорымен немесе оған бағынышты прокурорлармен келісіледі. Егер де қадағалауды жүзеге асыра отырып, прокурор жариялау кезінде прокурормен келісілуін қажет етпеген және заңнамаға қатысты қайшылықтардан тұратын жедел-іздістіру қызметіне қатысты ведомстволық нормативтік актілерді анықтаса, мұндай актілерге шапшаң наразылық білдіруге міндетті.

Жедел-іздістіру қызметін жүзеге асырған кезде заңның, адамның және азаматтың құқықтары

мен бостандықтарының бұзылғаны анықталған жағдайда өзінің қаулысымен жедел-іздістіру әрекеттерін тоқтатады. Жедел-іздістіру қызметін жүзеге асыратын орган жетекшісі белгіленген тәртіпте прокурордың шешіміне шағым беруге құқылы, бірақ сонымен бірге жедел-іздістіру әрекеттерін жүргізілуін тоқтатуға міндетті.

Жедел-іздістіру әрекеттерін жүзеге асырған кезде құқыққа қарсы әрекеттерге жол берген қызметкерлерге қатысты:

- қылмыстық жазаланатын іс-әрекет белгілерін анықтап, қылмыстық іс қозғау туралы;
- тәртіптік теріс қылық белгілері орын алған кезде тәртіптік іс қозғау туралы қаулы шығарады;
- жедел-іздістіру қызметін жүзеге асырған кезде заңды бұзудың анықталған фактілері бойынша өзінің құзыретіне кіретін прокурорлық қадағалаудың өзге де актілерін шығарады;
- заңсыз ұсталған адамдарды босатады.

Қажет болған кезде жедел-іздістіру қызметін жүзеге асыратын органдар басшыларынан заң бұзушылықты жою мақсатында өздеріне бағынышты органдарда тексеріс жүргізуді талап етеді.

Заңдарда белгіленген жағдайларда жедел-іздістіру әрекеттерін жүргізуге санкция береді [4].

Қылмыстарды әзірледі немесе жасады деген кінәсі заңмен белгіленген тәртіпте дәлелденбеген адам жедел-іздістіру қызметін жүргізуші органдардан өзін тексеру үшін негіз болған мәліметтерді талап етуге құқығы Қазақстан Республикасы Конституциясының 18 бабының 3 тармағында көрініс тапқан. Онда мемлекеттік органдар, қоғамдық бірлестіктер, лауазымды адамдар және бұқаралық ақпарат құралдары әрбір азаматқа өзінің құқықтары мен мүдделеріне қатысты құжаттармен, шешімдермен және ақпарат көздерімен танысу мүмкіндігін қамтамасыз етуге міндетті делінген. Конституцияның 39 бабының 1 тармағы бойынша адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтары конституциялық құрылысты қорғау, қоғамдық тәртіпті, адамның құқықтары мен бостандықтарын, халықтың денсаулығы мен имандылығын сақтау мақсатына қажетті шамада ғана және тек заңмен шектелуі мүмкін. Міне сондықтан да жедел-іздістіру қызметінің субъектілерінен жоғары білікті және мінсіз жұмыс істеу талап етіледі.

Жедел-іздістіру қызметін жүзеге асырушы органның арызданушыға қажетті мағлұматтарды беруден бас тартуы туралы шешімін негізсіз деп таныған ретте, судья өзінің ұйғарымымен, ал прокурор – ескертумен аталған органды мағлұматтарға беруге міндеттей алады.

Жедел-іздістіру қызметінің нәтижесінде алынған адамның жеке өміріне, ар-ожданы мен

қадір-қасиетіне қатысты мәліметтер, егер оларда заңмен тыйым салынған іс-әрекеттер жасағаны туралы хабарлама болмаса, сақталмайды және жойылуға тиіс. Өмірге, ар-ождан мен қадір-қасиетке қатысты мәліметтер – адамда бар ең басты, маңызды, оның жеке өміріндегі, тұрмысындағы, психологиясындағы құндылық туралы мәліметтер. Ол мәліметтер адамның тұлға болып қалыптасу және өзін ұстаудағы фундаментальды процесінде орныққан. Бұл құбылыстарды әрбір адам маңызды жеке құндылығы деп санайды және өзгелер үшін олар жабық болып табылады. Егер оны жария етіп берсең адамның жаны ауырып, ұзақ психикалық жүйке ауытқуларына, депрессияға ұшырауы мүмкін [2].

Сонымен бірге, жария және жасырын жедел-іздістіру әрекеттерін жүргізуді құқықтық реттеудің де мәселелері бар екен. Жедел-іздістіру әрекеттерін құқықтық реттеу дегеніміз – жедел-іздістіру қызметінің туындаған, жалғасып жатқан және тоқтаған қоғамдық қатынастарды реттеу мақсатында мемлекеттің нормативтік-биліктік әсері.

Жедел-іздістіру әрекеттерін жүргізуді құқықтық реттеудің мәселелерінің бірі – Қазақстан Республикасының жедел-іздістіру қызметінің сыртқы барлау қызметін қамтуында. Ресейде сыртқы барлау қызметі арнайы дербес заңмен реттеледі, жедел-іздістіру қызметі сыртқы барлау қызметінен бөлек қызмет болып табылады. Оның өзі бір уақытта жедел-іздістіру қызметін жүзеге асырушы органдардың сыртқы барлау қызметін жүзеге асыруына әкеп соғып отыр. Солардың бірі болып табылатын ҚР ҰҚК сияқты органдардың мемлекеттік аппараты күшеюі кезінде оның саяси мақсаттарда өз азаматтарына қатысты қылмысты іс-әрекеттер жасау құралына айналуы мүмкін. Себебі сыртқы барлау қызметін жүзеге асыру ешқашанда ешбір мемлекетте жариялануға жатпайтын нормативтік актілерге сүйенеді. Сыртқы барлау қызметі мемлекет қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында адамдарды өлтіруге, олардың денсаулығына зиян келтіруге, адам өмірі мен денсаулығына қауіп төндіруге жол береді. Мұның өзі республикада адам құқықтары мен бостандықтары екінші орынға ысырылып қалғандығын көрсетеді, оларды сақтауда, қорғауда кепіл бола алмайды.

Сондықтан жедел-іздістіру қызметінен заң дәрежесінде сыртқы барлау қызметін бөліп шығару қажет және оны реттейтін «Сыртқы барлау қызметі туралы» арнайы заң шығару қажет. Сонда ғана Қазақстан Республикасы азаматтарының конституциялық құқықтары мен бостандықтарының сақталуына толық кепіл болады.

Тағы бір айта кететін жағдай – заңмен қорғалатын жеке өмірге тиіспеушілік, хат жазысу, телефонмен сөйлесу, телеграф хабарлары мен пошта жөнелтілімдері құпиясын, сондай-ақ тұрғын үйді қол сұғудан қорғау құқығын қозғайтын жасырын (арнайы) жедел-іздігіру әрекеттерін жүргізудің шекті мерзімдерінің заңмен белгіленбеуінде. Әрине, ондай мерзімдер құпия ведомстволық нормативтік актілермен белгіленуі мүмкін, бірақ олар заңмен қорғалатын жеке өмірге тиіспеушілік, хат жазысу, телефонмен сөйлесу, телеграф хабарлары мен пошта жөнелтілімдері құпиясы, сондай-ақ тұрғын үйді қол сұғудан қорғау құқығы бұзылған азаматтар үшін ол жабық, қол жетерліктей емес. Байқау, тұрғын жайларды, ғимараттарды, жер учаскелерін және көлік құралдарына кіру және тексеру; пошта жөнелтілімдерін бақылау; телефонмен және өзге де сөйлесулерді тыңдау; байланыстың техникалық арналарынан, компьютер жүйелерінен және өзге техникалық құралдардан хабарламалар алып тастау сияқты жасырын жедел-іздігіру әрекеттері азаматтардың жеке өміріне тиіспеушілік, хат жазысу, телефонмен сөйлесу, телеграф хабарлары мен пошта жөнелтілімдері құпиясы, тұрғын үйді қол сұғудан қорғау конституциялық құқықтарын шектеуге әкеліп соғатыны белгілі. Осының өзі мұндай әрекеттерді жүргізудің мерзімдерін шектемеу жоғарыда аталған азаматтардың конституциялық құқықтарының шектелуінің жүйелі түрге айналуына әкеп соғуда. Мысалы, 1995 жылғы 12 тамыздағы №144-ФЗ «Жедел-іздігіру қызметі туралы» Ресей Федерациясының Федералдық Заңымен азаматтардың конституциялық құқықтарын қозғайтын жедел-іздігіру әрекеттері 6 айға дейін жүргізілуі мүмкін. Бұл азаматтардың конституциялық құқықтарының жүйелі түрде бұзылмауының кепілі. Сондықтан, азаматтардың конституциялық құқықтарын қозғайтын жасырын жедел-іздігіру әрекеттерін жүргізудің шекті мерзімдерін жедел-іздігіру заңында белгілеу керек.

**Қорытынды.** Қазақстандық жедел-іздігіру заңнамасының тағы бір кемшілігі – заңда жекелеген жедел-іздігіру әрекеттеріне анықтама берілмегендіктен, аталған жедел-іздігіру әрекеттерін әр қалай түсінуге әкеп соғып отыр. Мысалыға, Беларусь Республикасының «Жедел-іздігіру қызметі туралы» Заңында жедел-іздігіру әрекеттерінің әрқайсысына анықтама берілген. Бұл жедел-іздігіру әрекеттерін әр қалай түсіндіруді туғызбайды. Сондықтан, қазақстандық жедел-іздігіру заңында тізімі заңмен бекітілген жедел-іздігіру әрекеттеріне анықтама беру арқылы әр қалай түсінушілік мәселесін жоямыз. Әрине, мұнда жедел-іздігіру әрекеттерінің әрқайсысына анықтама беретін болсақ, жедел-іздігіру қызметін жүргізуші органдардың әрекет ету аясын тым тар қылып жібермейміз бе деген сұрақ туындауы мүмкін. Ол үшін әрбір жедел-іздігіру әрекетінің анықтамасын кең шеңберде барлық жасалуы мүмкін әрекеттерді көрсете отырып жазу керек. Ол жедел-іздігіру қызметкерінің жедел-іздігіру әрекетін жүргізу үшін бағыт-бағдар ретінде қалыптасады.

Қазақстан Республикасының құқықтық саясат Концепциясында: «Қолданыстағы заңнама нормаларын жетілдіру келесі шараларды қолдану арқылы жүзеге асырылады:

– Құқықтық реттеудегі кемшіліктер орнын толтыру және қоғамдық қатынастардың ішіндегі ең маңызды аяға терең көңіл бөлу;

– Заңнаманы унификациялау мақсатында мемлекеттік және орыс тілінде бірыңғай қолданылатын терминдер тізімін қалыптастыру [5].

Г.У. Дауленбаеваның пікірінше, жедел-іздігіру қызметінде азаматтардың құқықтары мен бостандықтарына қолсұғатын мәліметтер алу, жинау процессуалдық сипатқа ие болуы тиіс, яғни процессуалдық нормалармен реттелуге жатады, ол тек Жедел-іздігіру қызметі туралы Заңда ғана емес, сондай-ақ Қылмыстық істер жүргізу кодексінде де көрініс табуы тиіс [6].

*Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:*

1. Байкенжеев А.С. Обеспечение прав человека в Республике Казахстан: проблемы теории и практики. // Вестник Казахской Академии Труда и Социальных отношений. – 2002 г. – №1(4). – 52 б.
2. Галиев С.Ж., Сапарин О.Е. Комментарий к Закону РК «Об оперативно-розыскной деятельности». – Алматы, 1998 г.
3. 1994 жылғы 19 қыркүйекте қабылданған №154-ХІІІ «Жедел-іздігіру қызметі туралы» Қазақстан Республикасы Заңы. // <http://adilet.zan.kz>
4. 1995 жылғы 21 желтоқсандағы №2709 «Қазақстан Республикасының Прокуратурасы туралы» Қазақстан Республикасының Заңы // <http://adilet.zan.kz>
5. Қазақстан Республикасының құқықтық саясат Концепциясы. – Қазақстан Республикасы Президентінің 20 қыркүйек 2002 жылғы қабылданған №949 Жарлығымен // Ресми газет. – №40 (93). – 5.10. 2002 ж.
6. Дауленбаева Г.У. Право лица на ознакомление с информацией, затрагивающей его права и законные интересы: уголовно- процессуальные аспекты. Дисс. на соиск. учен. степени к.ю.н. // Алматы, 2006. – 98 б.

УДК: 343.34  
МРНТИ: 10.79.01

*Э.П. Кенжибекова<sup>1</sup>*

*<sup>1</sup>Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық институты, қылмыстық-құқықтық пәндер кафедрасының аға оқытушысы, з.ғ.к., Алматы қ., Қазақстан  
e-mail: danaestai@mail.ru*

### **ҚЫЛМЫСТЫҚ ІС БОЙЫНША СОТҚА ДЕЙІНГІ ТЕРГЕП-ТЕКСЕРУ САТЫСЫНДА ҚЫЛМЫСТЫҚ ПРОЦЕСС ҚАТЫСУШЫЛАРЫНЫҢ ҚАУІПСІЗДІГІН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӨНІНДЕ**

*Аңдатпа*

Бұл мақалада қылмыстық процесс қатысушыларына қатысты қылмыстық іс бойынша сотқа дейінгі тергеп-тексеру сатысындағы қолданылатын қауіпсіздік шаралары жөнінде сондай-ақ, жақын, алыс шет мемлекеттердің қылмыстық процесуалдық заңнамасы нормаларына шолу жасалына отырып, отандық қылмыстық процесуалдық заңнаманы жетілдіру шарасы қарастырылған.

**Түйін сөздер:** қатысушылар, қылмыстық процесс, қауіпсіздік шаралары, сотқа дейінгі, тергеп – тексеру, процесуалдық заңнама.

*Э.П. Кенжибекова<sup>1</sup>*

*<sup>1</sup>к.ю.н., старший преподаватель кафедры уголовно-правовых дисциплин института истории и права КазНПУ имени Абая, г. Алматы, Казахстан  
e-mail: danaestai@mail.ru*

### **МЕРЫ БЕЗОПАСНОСТИ, ПРИМЕНЯЕМЫЕ В ОТНОШЕНИИ УЧАСТНИКОВ ПРОЦЕССА НА СТАДИИ ДОСУДЕБНОГО РАССЛЕДОВАНИЯ УГОЛОВНОГО ДЕЛА**

*Аннотация*

В этой статье рассматриваются пути совершенствования уголовно-процессуального законодательства в отношении существующих мер безопасности на досудебном этапе уголовного судопроизводства на основе компаративного анализа правил уголовно-процессуального законодательства ближнего и дальнего зарубежья.

**Ключевые слова:** участники, уголовный процесс, гарантии, меры безопасности, досудебное разбирательство, расследование, процессуальное законодательство.

*E.P. Kenjibekova<sup>1</sup>*

*<sup>1</sup>к.ю.н., Senior Lecturer, Chair of Criminal Law Disciplines, Institute of History and Law Kazakh National University named after Abay, Almaty, Kazakhstan  
e-mail: danaestai@mail.ru*

### **SAFETY MEASURES APPLICABLE TO THE PARTICIPANTS OF THE PROCESS AT THE STAGE OF THE PRE-STUDY OF THE CRIMINAL CASE**

*Abstract*

This article examines the improvement of criminal procedural legislation with respect to existing security measures at the pre-trial stage of criminal proceedings against participants in the criminal process, as well as consideration of the rules of the criminal procedure legislation of the near and far abroad.

**Keywords:** participants, criminal trial, guarantees, security measures, pre-trial proceedings, investigation, procedural legislation.

#### **Кіріспе**

Қылмыстық процесс қатысушыларына қарсы әрекеттесулер қылмыстық сот өндірісінің кез келген сатысында жасалуы мүмкін. Себебі ол қатысушылар қылмыстық істі сотқа дейінгі тергеп-тексеру сатылары мен сотта қарауға әрекеттеседі [1]. Сонымен қатар, қылмыстық

процесс қатысушыларының қауіпсіздігін қамтамасыз етудің мәселелері, әсіресе сотқа дейінгі тергеп-тексеру сатысында пайда болады.

Осыған орай, құқыққа қайшы әрекеттер бәрінен бұрын қылмыстық істер бойынша іс жүргізуге әрекеттесуші процесс қатысушыларының құқықтарына қарсы бағытталады. Мұн-

дай әрекеттердің мақсаты болып дәлелдемелерді алу процесін, ҚР ҚПК-сі 113 бабында көрсетілген қылмыстық іс бойынша анықталуға жататын мән-жайларды анықтау процесіне кері әсерін тигізу немесе тоқтау табылады [2].

Сотқа дейінгі тергеп-тексеру сатысының барысында қорғалуға жататын тұлғаларға қатысты әрекеттердің баламасы былай түсіндіріледі, аталған сатыда айыптаудың көлемі мен шегі анықталып, күдікті кінәсінің алдын-ала барысы анықталады және ол айыптауды прокурор бекіткеннен кейін сотқа ұсынылады.

Сотқа дейінгі тергеп-тексеру сатысының барысында ұсынылған қауіпсіздік шаралары қылмыстық процесс міндеттерінің орындалуына бағытталады. Яғни ҚР ҚПК-сі 97 бабының 1-ші бөлігіне сай көзделген негіздер бойынша сотқа дейінгі сатыда оларға қауіпсіздікті қамтамасыз ету шарасы қолданылады.

Қылмыстық процесті жүргізетін орган, егер қылмыстық іс бойынша іс жүргізуге байланысты күдіктіге, айыпталушыға, жәбірленушіге, куәге, қылмыстық процеске қатысатын басқа да адамдарға, сондай-ақ олардың отбасы мүшелері мен жақын туыстарына қатысты күш қолданудың немесе қылмыстық заңда тыйым салынған өзге де іс-әрекеттің жасалу қатері туралы деректер болса, олардың қауіпсіздігі шараларын қолдануға міндетті.

Мәліметтерге қолжетімділікті шектеу түріндегі қауіпсіздік шарасы мемлекеттік құпияларды не іске қатысатын адамдар өмірінің интимдік жақтары туралы мәліметтерді жария етуден қорғау мақсатында қолданылуы мүмкін.

А.Н. Ахпанов пен В.И. Андреевтің пікірлерінше, аталған баптың мазмұнына орай, процеске қатысатын жәбірленуші, оның өкілі, куә және олардың жақын туыстары сияқты қылмыстық сот өндірісі қатысушыларының қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында тергеуші тергеу әрекетіне қатысты жәбірленуші, оның өкілі және куәнің жеке басы туралы мәліметтерді тергеу әрекеттерінің хаттамасында көрсетпеуі тиіс [3, 16 б.].

Осыған орай заңды сұрақ туындайды, осындай жолмен қауіпсіздікті қамтамасыз ету шаралары қолданылғанда қандай жолмен процесс қатысушысының жеке басы туралы шынайы мәліметті құпия түрде сақтауды қамтамасыз ету мәселесі.

ҚР ҚПК-нің 96 – бабы 1-бөлігіне сай қылмыстық процесті жүргізуші орган қауіпсіздік шарасын қолдануға міндетті. Осыған сай ол қатысушының жеке басы туралы мәліметті құпия түрде сақтаудың себептерін көрсете оты-

рып қаулы шығарады. Одан да тергеу әрекетіне қатысушының лақап атын көрсетеді, ал қаулыда қорғалатын адам өзінің шынайы қолтаңбасының үлгісін көрсетеді. Лақап аты және шынайы қолтаңба үлгісі қорғалатын тұлғаға қатысты тергеу әрекеттерінің хаттамаларында қолданылады. Қаулыны арнайы конвертке салып, мөрмен бекітіп қылмыстық іске тіркеледі және қылмыстық процестің өзге де қатысушыларының онымен танысу мүмкіндігін жоққа шығаратын жағдайларда іспен бірге сақталады.

Менің ойымша, бұл мәселе өте маңызды себебі сотқа дейінгі тергеп – тексеру сатысында әрмен қарай тергеу әрекеттерін жүргізу барысында тергеуші мен анықтаушы қорғалатын тұлға жөніндегі мәліметтердің сақталуы үшін шаралар қолдануға міндетті. Мұндай шаралар шартты түрде екі топқа бөлініп топтастырылуы мүмкін:

- тергеу әрекеттерін жүргізу барысындағы процесуалдық құжаттарды жазуда қорғалатын тұлғаға қажетті лақап ат және жасырын қолтаңба үлгісін қолданумен байланысты шаралар;

- қылмыстық істе сақталатын арнайы конвертке салынған шынайы мәліметтерді (подлинные сведения) құпиялы түрде сақталуын қамтамасыз етуге бағытталған шаралар.

Қылмыстық процесуалдық заңнамамен келісімсіз де қауіпсіздік шараларын қолдану туралы шешімдерді қабылдауды қарастырады. ҚР ҚПК-нің 97 бабының 3-бөлігіне сай анықталады: тергеу әрекетіне қатысушының жеке басы туралы мәліметтерді алу мен сақтау мүмкіндігі қаулының негізінде тиісті жасырын ат беру жүзеге асырылады және аталған мәселелерді тергеу органы бастығының рұқсатынсыз да алуға болады. Мұндай жедел түрде қабылданған процесуалдық шешімнің заңдылығы мен негізділігін қамтамасыз ету үшін, тергеушімен қабылданған қаулыны тексеру үшін тергеу органының бастығына жіберуге міндетті.

Сотқа дейінгі тергеп-тексеру сатысында қылмыстық процесс қатысушыларының қауіпсіздігін қамтамасыз ету шараларын қолданудың тағы да бір ерекшелік жағы бар. Мұндағы қауіпсіздікті қамтамасыз етудің ерекшелігі болып, дәл осы кезеңде қылмыстық сот төрелігіне және қорғану қажеттілігіне ие болатын қатысушыларға қасақана әрекет жасауға тырысатын тұлғалар анықталуы мүмкін [4, 10 б.].

Қауіпсіздік шараларын қолдануды сот сатыларында да жалғастыру, сондай-ақ, осындай болу үшін жағдайлар жасауды дайындау, қылмыстық процесті жүргізуші органдардың тарапынан өте жоғары деңгейде бағалануы тиіс.

Заң тергеу барысында, яғни сотқа дейінгі тергеп-тексеру сатысында қолданылатын қауіпсіздік шараларының бірнеше түрлерін атап көрсетеді. Дәлірек келсек ҚПК-нің 97 бабының 1-ші бөлігіне сай: «Қылмыстық процесті жүргізетін орган куәлардың, күдіктілердің және қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысатын басқа да адамдардың, олардың отбасы мүшелерінің және жақын туыстарының қауіпсіздігі шараларын қамтамасыз ету мақсатында:

1) күш қолданудың немесе қылмыстық заңда тыйым салынған басқа да іс-әрекеттердің қатерін төндіріп отырған адамға оны қылмыстық жауаптылыққа тарту ықтималдығы туралы ресми ескертпе жасайды;

2) қорғалатын адам туралы мәліметтерге қолжетімділікті шектейді;

3) оның жеке басының қауіпсіздігін қамтамасыз ету туралы тапсырма береді;

4) қылмыстық процеске қатысушыларға қатысты күш қолдану (қолдануды ұйымдастыру) немесе өзге де қылмыстық іс-әрекеттер жасау (жасауды ұйымдастыру) ықтималдығын болғызбайтын бұлтартпау шараларын күдіктіге, айыпталушыға қатысты таңдайды;

5) жақындауға тыйым салу түріндегі процесстік мәжбүрлеу шарасын қолданады деп көрсетілген». Қылмыстық процесті жүргізетін орган шығарған ескертпе адамға қолын қойғыза отырып хабарланады.

Өз кезегінде қылмыстық сот өндірісіне қатысушылардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету шараларының шеңберін кеңейту қажеттігіне А.Ю. Епихинде көңіл бөлген [5, с. 114].

Атап өтер болсақ, осы аталғандардың үшеуі сотқа дейінгі тергеп-тексеру сатысында қолданылуы мүмкін:

- танушы адамның қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында, сондай-ақ дауыс, сөйлеу, жүріс ерекшеліктері бойынша тану кезінде адамды тану үшін көрсету танылуға тиіс адамның танушы адамды көзбен шолып байқауын болдырмайтын жағдайларда жүргізілуі мүмкін. Танушы адамға тану үшін көрсетілген адамдарды жеткілікті түрде көзбен шолып байқау мүмкіндігі қамтамасыз етілуге тиіс;

- өзіне қатысты жасырын тергеу әрекеті жүргізлетін объектінің шифрын ашуды болғызбау мақсатында қаулыда нақты деректердің орнына бүркеншік атты, шартты атауды көрсетуге жол беріледі. Құпиялық талаптары сақтала отырып, деректерді өзгерту туралы прокурормен келісілетін тиісті қаулы шығарылады.

ҚР ҚПК-сі 96 бабының 1-бөлігіне сай осы аталған қауіпсіздік шараларынан өзге де ҚР заңдарымен қарастырылған қауіпсіздік шараларды қолдану мүмкіндіктері қарастырылған. Бірінші кезекте «жәбірленуші, куә мен өзге процесс қатысушыларын мемлекеттік қорғау» туралы заңы бар. Онда қылмыстық процесуалдық қауіпсіздік шараларынан өзге мемлекеттік қорғау шаралары қарастырылған.

Кейбір ғалымдар қылмыстық процесуалдық мәжбүрлеу шараларының өзге де түрлерін қолдану мүмкіндігін негіздеп атап көрсетеді. Себебі олар да, қылмыстық сот өндірісі қатысушыларының қауіпсіздігін қамтамасыз ету шарасы ретінде қарастырылады дейді [6, с. 53 – 58].

Яғни, ҚР ҚПК-сі 128 бабы 1 – бөлігіне сай тергеушімен, анықтаушымен, сот өкілеттігінің шеңберінде бұлтартпау шарасын қолдану негізі ретінде қарастырылған. ҚР ҚПК-сі 128 бабының 1-ші бөлігіне сай «қылмыстық құқық бұзушылық жасаудағы күдіктіні ұстап алу – қылмыстық қудалау органы қылмыстың жолын кесу және оған күзетпен ұстау түріндегі бұлтартпау шарасын қолдану туралы мәселені шешу мақсатында немесе адамның жасырынуы не неғұрлым ауыр қылмыс жасауы мүмкін деп пайымдауға негіздер болса, қылмыстық теріс қылық бойынша іс жүргізуді қамтамасыз ету үшін қолданатын процесстік мәжбүрлеу шарасы» деп көрсетілген.

Бұл қылмыстық процесуалдық ереже келесідей бірнеше қорытынды жасауға алып келеді:

1) бұлтартпау шарасын қолдану шешімі тек қана жеткілікті негіздер болғанда да қабылданады;

2) бұлтартпау шарасын таңдау – ол құқық, брақ қылмыстық процесті жүргізетін орган үшін міндетті емес;

3) қорғау нысаны ретінде бұлтартпау шарасының бірін қолдану қатысушылардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін қатаңырақ шарасының бір түріне ауыстыруын жоққа шығармайды;

4) кейбір бұлтартпау шаралары сот шешімдерінде қолданылуы мүмкін.

Бұлтартпау шарасын таңдау туралы мәселені шешумен қатар, қорғалатын тұлғаның қауіпсіздігін қамтамасыз ету құралы ретінде тергеушімен видео – конференциялардың – байланыс қолдану арқылы жауап алынуы мүмкін. Ол дегеніміз қорғалатын адамға сұрақтар қою мүмкіндігін қамтамасыз еткенімен, жауап алу орнын анықтау мүмкіндігінен айырады. Жеке дербес тергеу әрекеті ретінде өткізілген жағдайда.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Қазақстан Республикасының Конституциясы. 1995 жыл 30 тамыз (2007 жылғы өзгерістер мен толықтырулармен). – Алматы: Жеті жарғы, 2010.
- 2 Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі. Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 4 шілдедегі № 231-V ҚРЗ
- 3 Ахпанов А.Н., Андреев В.И. Безопасность участников уголовного процесса: Монография. – Алматы, – 178 с.
- 4 «Қылмыстық процеске қатысушы адамдарды мемлекеттік қорғау туралы» ҚР Заңы (5.07.2000). – Алматы: Баспа, – 10-б.
- 5 Епихин А.Ю. некоторые проблемы обеспечения безопасности лиц ведущих производство по уголовному делу// Материалы международной научно-практической конференции. – М. 2004. – С. 114-118.
- 6 Брусницын А.В. О состоявшихся и будущих новеллах УПК, обеспечивающих безопасность участников уголовного процесса. Уголовное право. – 2013. № 3. – С. 53 – 58.

УДК: 343.13  
МРНТИ: 10.79.41



Г.Ж. Османова<sup>1</sup>

<sup>1</sup>Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық Институты, Қылмыстық-құқықтық пәндер кафедрасының аға оқытушысы, заң ғылымдарының магистрі, Алматы қ., Қазақстан  
e-mail: [Gulaina.78@mail.ru](mailto:Gulaina.78@mail.ru)

## СОТҚА ДЕЙІНГІ ІС ЖҮРГІЗУДЕ ІС ЖҮРГІЗУ ҚҰЖАТТАРЫН ҚҰРАСТЫРУДА ТЕРМИНДЕРДІ ҚОЛДАНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

### Аңдатпа

Бұл мақалада сотқа дейінгі іс жүргізу барысындағы тергеп-тексеру амалдары кезінде қылмыстық процестік заңнамаға сәйкес іс жүргізу құжаттарын құрастыруда мәтіндерді орынды қолдану мәселелері қарастырылып, қылмыстық істі тергеп-тексерудің тиімділігін арттыру үшін қазірдің өзінде көптеген тергеушілермен пайдаланылатын іс жүргізу құжаттарының электронды мұрағаттарын дамыту тәсілдері туралы баяндалады.

**Түйін сөздер:** қылмыстық процесс, тергеп-тексеру, іс жүргізу құжаты, сотқа дейінгі іс жүргізу, хаттама, жауап алу хаттамасы.

Г.Ж. Османова<sup>1</sup>

<sup>1</sup>м.ю.н., старший преподаватель кафедры уголовно-правовых дисциплин  
Института истории и права КазНПУ имени Абая, г. Алматы, Казахстан.  
e-mail: [Gulaina.78@mail.ru](mailto:Gulaina.78@mail.ru)

## ВОПРОСЫ ПРИМЕНЕНИЯ ТЕРМИНОВ ПРИ СОСТАВЛЕНИИ ПРОЦЕССУАЛЬНЫХ ДОКУМЕНТОВ В ДОСУДЕБНОМ ПРОИЗВОДСТВЕ

### Аннотация

В статье рассматриваются проблемы применения терминов при составлении процессуальных документов в досудебном производстве в соответствии с уголовно-процессуальным законодательством. Целесообразным представляется развитие электронных архивов процессуальных документов, уже сейчас используемых многими следователями для повышения эффективности расследования уголовного дела.



**Ключевые слова:** уголовный процесс, расследование, процессуальный документ, досудебное производство, протокол, протокол допроса.

*G.Zh. Osmanova<sup>1</sup>*

*<sup>1</sup>master of jurisprudence, senior teacher of department criminal and legal discipline  
Institute of history and right of KazNPU of a name of Abay, Almaty, Kazakhstan  
e-mail: [Gulaina.78@mail.ru](mailto:Gulaina.78@mail.ru)*

## **QUESTIONS OF APPLICATION OF TERMS BY DRAWING UP PROCEDURAL DOCUMENTS IN PRE-JUDICIAL PRODUCTION**

### *Abstract*

In article problems of application of terms are considered by drawing up procedural documents in pre-judicial production according to the criminal procedure legislation. Development of electronic archives of the procedural documents already now used by many investigators for increase in efficiency of investigation of criminal case is represented expedient.

**Keywords:** criminal procedure, investigations, judicial document, pre-trial production, protocol, protocol of interrogation.

Заң талабына сай әрбір іс жүргізу құжаты сотқа дейінгі тергеп-тексеру барысында бекітілген фактілерге негізделуі тиіс. Бұл фактілердің шындығында орын алған барлық жағдайларды қамтитын және іс жүргізу құжатында өз көрінісін тапқан қылмыстық құқық бұзушылық істердің материалдарына және оның дәлелдерге сәйкес келуі өте маңызды. Басқа сөзбен айтқанда, іс жүргізу құжатының негізділігі – онда баяндалған фактілердің объективті дұрыстығы.

Сотқа дейінгі тергеп-тексерудің құпиясын құратын мәліметтер ерекше қызығушылық тудырады. Олар нақты қылмыстық құқық бұзушылық туралы іс бойынша қылмыстық процесске қатысушылардан, сондай-ақ құқық қорғау органдарының қызметкерлерінен алынуы мүмкін.

Тергеушінің негізді болуы тиіс қорытындыларына іс жүргізу құжатында баяндалған барлық шешімдер мен пікірлер жатады. Бірақ та тергеушінің әртүрлі қорытындыларының дәлелдігінің өзіндік ерекшеліктері болуы мүмкін.

Қылмыстық құқық бұзушылық туралы іс бойынша қорытындыларды негіздеу дәлелдемелердің қисынды ұйымдастырылуына, оймен реттеу жағдайында – дәлелдемелерді бағалау кезінде пайда болады. Өз кезегінде, дәлелдемелерді бағалау тергеу барысында қылмыстық іс бойынша соңғы шешім қабылдау үшін де, аралық шешім қабылдау үшін де жиналған дәлелдер жиынтығының жеткілікті екендігі бекітілгенде таным процесі кезінде алынған қорытындыларды негіздеумен байланысады.

Дәлелдер жиынтығы белгілі бір мақсатқа құрастырылуы керек. Дәлелдеу материалдарының артықшылығы, тергеуші жеткіліктілігі белгілі, айқындалып қойған жағдайларға көп көңіл

бөліп, ешқандай жаналық енгізбейтін дәлелдерді жинай берген жағдайда, ол алдын ала тергеудің созылуына алып келуі мүмкін.

Егер тергеп-тексеру іс-әрекетін жүргізу кезінде фотосуретке түсіру, дыбыс бейнежазба қолданылса не іздің көшірме бедері мен таңбасы жасалса, сызбалар, схемалар, жоспарлар жасалса, онда хаттамада оны жүргізу барысында қолданылған ғылыми-техникалық құралдар, оларды пайдалану жағдайлары мен тәртібі, бұл құралдар қолданылған объектілер және алынған нәтижелер көрсетілуге тиіс. Хаттамада бұған қоса ғылыми-техникалық құралдарды қолданудың алдында бұл туралы тергеу іс-әрекетін жүргізуге қатысқан адамдардың хабардар етілгендігі көрсетілуге тиіс [1, 25 б.].

ҚР ҚПК 218 бабына сәйкес, сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адам куәны, жәбірленушіні, күдіктіні жауап алуға шақыру қағазы арқылы шақырады.

Шақыру қағазында жауап алуға шақырылатын адамның тегі, аты, әкесінің аты (ол болған кезде), адамды шақырып отырған адамның тегі, аты, әкесінің аты (ол болған кезде), лауазымы, жауап алуға келетін мекен-жай мен уақыты (күні, сағаты), адвокат шақыру құқығы, сондай-ақ дәлелді себептерсіз келмеудің салдары көрсетіледі.

Шақыру қағазы жауап алуға шақырылатын адамға одан қолхат ала отырып табыс етіледі не байланыс құралдарының көмегімен беріледі. Жауап алуға шақырылатын адам уақытша болмаған жағдайда, шақыру қағазы оның отбасының кәмелетке толған мүшесіне немесе тұрғылықты жері бойынша тұрғын үй-пайдалану ұйымына немесе әкімшілікке не жұмыс орны бойын-

ша әкімшілікке немесе сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адамның тапсырмасы бойынша өзге адамдар мен ұйымдарға табыс етіледі, олар шақыру қағазын жауап алуға шақырылатын адамға беруге міндетті [2].

Жауап алынатын адам өзге байланыс құралдарын пайдалана отырып шақырылуы мүмкін. Күзетпен ұсталып отырған күдікті жауап алуға күзетпен ұстау орнының әкімшілігі арқылы шақырылады және жеткізіледі.

Сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адам жауап алу алдында жауап алынатын адамның жеке басына көз жеткізуге тиіс. Сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адамның шешімі бойынша, сондай-ақ күдіктінің, айыпталушының, куәнің немесе жәбірленушінің өтінуі бойынша жауап алу кезінде дыбыс- және бейнежазба қолданылуы мүмкін. Жауап алынатын адамға мұндай дыбыс- және бейнежазбаның қолданылатыны туралы жауап алу басталғанға дейін хабарланады. Дыбыс- және бейнежазба жауап алудың барысын толығымен көрсетуге және жауап алынатын адамдардың айғақтарын толық қамтуға тиіс. Жауап алудың бір бөлігін дыбыс- және бейнежазбаға түсіруге, сондай-ақ сол жауап алудың барысында берілген айғақтарды жазып алу үшін арнайы қайталауға жол берілмейді.

Кез-келген мәтіннің мағынасы автордың осы мәтінге қандай мағына беретіндігіне байланысты болады. Заң саласында қызмет ететін мәтіндерге олардың өз құрушыларының жеке меншігі болып табылуы тән. Осыған байланысты мәтіннің қандай да бір нақты оқиғалар туралы ақпарат беру қабілетінің ғана емес, сонымен қатар автордың болып жатқан оқиғаларға қарым-қатынасын «белгілеу» қабілетінің де ерекше мәні бар. Заңдық мәтіндер мүліктік, еңбектік немесе басқа да даулы сұрақтарды қарастыруында қандай да бір әрекеттің заңдылығын немесе заңды еместігін жазбаша куәландыру қызметін атқарады.

Заңдық мәтінді құрастырушының мақсаты нақты оқиғаға заңдық факт формасында көрініс беру болып табылады. Құжатты құрушының істің фактіге негізделген жағына саналы түрде бағыттылығы заң саласында осындай құжаттарға қойылатын қатаң талаппен түсіндіріледі. Заң саласы үшін істің фактіге негізделген жағы ғана маңызды болып табылады. Фактілер жағдайлық белгісінен айырылып отырғандықтан, нақты не нәрсе орын алғандығымен ғана маңызды.

Іс жүргізу мәтіндерінде «факт» түсінігінің «оқиға» түсінігімен жақындығы байқалады. Оқиға туралы баяндай отырып, мәтінді құрастырушы оны кейде істің нақты жағдайына сәйкес

келмейтін көптеген нақты егжей-тегжейлермен шырмал тастайды. Бұл жағдайда құжатты құрушыға қандай да бір әрекетті іске асырудың фактісі емес, қандай жағдайда оқиға болғандығы, яғни істің субъективті жағы маңызды.

Фактінің оқиғадан негізгі айырмашылығы «сезінуші субъектіден», яғни табиғи жүйе ретінде адамға тәннің барлығынан құтылуға деген ұмтылыс болып табылады. «Факт» және «оқиға» мәні бойынша әр түрлі әлемнің мазмұнына жатады. «Факт» түсінігі білім әлеміне, жалған мен ақиқат шартымен шектелген логикалық кеңістікке бейімделген. «Оқиға» түсінігі жалғандық пен ақиқаттың шектеулерімен байланысты емес, яғни ол нақты кеңістік пен уақыт болып жатқан ағымға бейімделген [3, 46 б.].

Оқиғаның заңдық фактінің формасына ауысуы ресми құжаттарды дайындауға қойылатын талаппен, яғни құжаттардың ақтық формациясы талабымен негізделген. Мәтіннің формализациясы деп заңдық текстердің мазмұнына, тіліне, формасына қойылатын шектеулердің жүйесін түсінуге болады. Мәтіндерді үйлестіру құқық тұрғысынан ақталған: құжаттың авторы ғана заң тұлғасы болып табылмайды, мәтіннің формасы да «заңдастырылған түрде» иеленеді [4, 5 б.].

Заң мәтінін формализациялаудың коммуникативті міндеті – құжатты құрастырушымен байланысты ашатын жақтарын, оның сол оқиғаны бағалауын анықтаушыдан айыру болып табылады. Құжаттың мұндай құрылымы фактілерге, яғни болған оқиғаның объективті жағына көңіл бөлуге мүмкіндік берер еді.

Осындай талаптарға сәйкес құрылған құжатқа формальды логика заңдылықтарын қолдануға болады. Бірақ та заңдық мәтінге деген мұндай көзқараста осы құбылыстың адам өміріндегі функциялары есепке алынбайды, яғни субъективті жақ ескерілмейді. Бұдан бір уақытта осы мәтіннің презумпциялары арасында заңдық тұрғыда да, табиғи тұрғысынан да елеулі қайшылықтар көрініс табады.

Нақты белгіленген түсініктер, ашық білдірілген ойлар қисынды түрде берілуі тиіс, яғни құбылыстар арасындағы қатынастар мен тәуелділіктердің қисынын бейнелеу керек. Лингвистикадағы қисындылық сөйлеудің құрамдас бөлігінің, мағыналық байланыстардың, ойдың құрамдас бөліктерінің арасындағы қатынастар мен байланыстардың көрінісі ретінде анықталады. Қисындылықты заттық және түсініктік деп ажыратуға болады. Заттық қисындылық тіл бірлігінің мағыналық байланыстары мен қатынастарының заттар мен құбылыстардың шын мәніндегі байланыста-

ры мен қатынастарына сәйкестілігінен тұрады. Түсініктік қисындылық тіл элементтерінің мағыналық байланыстарындағы ойдың қисынды қозғалысын бейнелейді. Қисынды ойлау мен пайымдау – пайымдауда қарама-қайшылықтарға жол бермей, нақты және жүйелі, дәлелді ойлау деген сөз [5, 145 б.]. Сот төрағалары мұны есте сақтау керек, себебі сот құжаты қорытындылардың негізделуін талап етеді. Тұтас мәтін деңгейіндегі қисындылық сөйлеу композициясымен және бірқатар логикалық амалдармен құрылады, олардың негізгілері – түсінікті анықтау, түсіндіру, суреттеу, салыстыру, талдау, синтездеу, абстракциялау (жалпылау). Бір сөзбен айтқанда, нақтылық және қисындылық, айқындылық, дұрыстық, қысқалық жазған адамның ойлары оқырманның немесе сот құжатын тыңдаушылардың санасына жеңіл жетуі үшін қажет.

Құжаттың заңдық сауаттылығы – оның материалды және іс жүргізу құқығына, институттар мен құқық нормаларының түсіндіруі мен мазмұны туралы қазіргі заман түсініктеріне сәйкестігі. Объективтік түрде сәйкес келетін немесе жиі расталатын мазмұны бар дәлелдердің көбеюімен, олардың анықтығы да көбейеді, демек, дәлелдеу тақырыбына кіретін жағдайларды бекіту мүмкіндігі де артады. Дәлелдердің жиынтығын дәлелдеу тақырыбына енетін жағдайларды анықтау үшін ғана емес, сонымен қатар жіберілген олқылықтарды толықтыру және жою үшін, жиналып қалған мәліметтерді тексеру үшін де бірнеше тергеп-тексеру амалдарын жүргізуге болады. Жекелеп айтқанда, бір жағдайды қайта тексеру үшін бірнеше тергеу әрекеті жүргізілуі мүмкін. Дәлелдеу процесінде бірдей жағдайлар туралы бір-біріне тәуелсіз, әртүрлі дереккөздерден мәліметтер алу, тұтастай алынған ақпараттың сенімділігін арттырады [6, 15 б.].

«Басқа құжаттар» және «заттай дәлелдемелер» сияқты дәлелдемелердің түрлерін айырудағы қиындықтарға қарамастан, компьютерлік ақпарат пен оның таратушылары үшін арнайы дәлелдемелердің жаңа түрін енгізу орынсыз болып көрінеді. «Еркін» дәлелдеменің тұжырымдамасы көлемі мен дәлелдердің қолданыстағы жүйесін сақтау оңтайлысы болып көрінеді, осы тұжырымдамаға сәйкес, басқа құжаттар қолданыстағы жүйені бүлдірусіз олардың қасиеттері мен ақпаратты ұсыну формасына тәуелсіз кезкелген жаңа ақпараттық таратушыларды ендіруге болатын дәлелдердің «еркін» формализацияланбаған түрінің функциясын атқарады.

«Алдын ала тергеуді құқықтық қамтамасыз ету» қосалқы жүйе бөлігі тергеу процесінде

қажетті заңнамалық және басқа да ақпаратқа кіруді қамтамасыз етеді. Мұнда тергеу мен анықтау органдарының қылмыстық іс жүргізу заңнамасын қолдану мәселелеріне қатысты Ресей Федерациясының Бас Прокурорының, Федерация субъектілерінің прокурорларының, Ресей Федерациясының Ішкі Істер Министрлігінің тергеу комитетінің Федерация субъектілерінің ПБ тергеу басқармасының бұйрықтары мен нұсқауларының толық мәтіндері, кодекстерге берілген түсініктемелері бар.

Оқиға болған жерде және куәландыру кезінде іздерді анықтау мен бекіту бойынша ұсыныстардан тұратын қосалқы жүйесі бар, оқиға орын алған жердің схемаларын құру үшін электрондық схемалы карталарды пайдалану қарастырылған.

«Сотқа дейінгі тергеп-тексеруді әдістемелік қамтамасыз ету» қосалқы жүйесі алдын ала тергеудің іздестіру-танымдық мәселелер жиынтығын немесе белгілі бір тобын шешуде тергеуші әрекетінің технологиясы мен механизмін жүйелі түрде суреттеуден тұрады.

Тергеушінің автоматтандырылған жұмыс орны есірткілік және психотроптық заттардың заңсыз айналымымен, терроризммен, сыбайлас жемқорлықпен байланысты істер бойынша алдын ала тергеуді қамтамасыз ететін мамандандырылған бағдарламалық кешендерді құру үшін қолданылуы мүмкін.

Келешекте мұндай электронды кешендер ТМД мемлекеттерінің нормативтік базасымен кеңейтілуі мүмкін және кадрлар дайындығын және біліктілігін көтеру бойынша жұмыс негізделетін желі бола алады.

Айтылғандар, айыптау тарабының процессуалдық қызметі жеткілікті толығымен АЖО ұсынылатындығын көрсетеді. Жеке адамның құқығы мен бостандығы, оны негізсіз айыптаудан сақтаумен тығыз байланысты АЖО-дағы (АРМ) мәліметтерді қорғау туралы сұраққа тоқталайық.

Қылмыстық іс бойынша ақпаратқа қатысты адамдар қатары, тергеушінің АЖО-ның (АРМ следователя) жаппай пайдаланумен кеңейтілуі мүмкін. Дербес компьютердің жадында сақталатын ақпаратқа ақпараттық технология саласындағы кәсіби емес басқа да адамдар қол жеткізе алады. Белгілі бір уақытты жіберіп алумен және сәйкес бағдарламалық-техникалық құралдардың болуымен тергеуші құжаттарының электронды үлгісі болған, дербес компьютерден ақпаратты қалпына келтіріп алуға болады.

Қазіргі кезде автоматты жұмыс орны негізінде нақты қылмыс құрамдарын тергеуді қамтама-

сыз ету үшін мамандандырылған бағдарламалық кешендер жасалуда [7].

Қорыта айтқанда, қылмыстық істі тергеп-тексерудің тиімділігін арттыру үшін қазірдің өзінде көптеген тергеушілермен пайдаланылатын іс жүргізу құжаттарының электронды мұрағаттарын дамыту орынды болып көрінеді. Электронды мұрағаттарды қолдану қылмыстық сот өндірісінің жекелеген кезеңінің шеңберінен шығып отыр, себебі олардың дамуының келешегі бар бағыты тұтастай қылмыстық істердің электрондық мұрағатын құру болып табылады, ол олардың сақталу деңгейін, жедел көшірілуі мүмкіндігін, сақтау мерзімінің шексіз болуын қамтамасыз етеді. Сыртқы орта әсеріне компьютерлік қондырғылардың резервтегі ақпараттың көшірмесін тасымалдаушының жеткілікті жоғарғы тұрақтылығын, мұрағаттың басқа осы тасымалдаушыларына жылдам жеткізілу мүмкіндігі мен тасымалдаушы мөлшерінің сәйкес дәрежесі және сақталған ақпараттың көлемін (мәтіннің миллион беті, алақаннан үлкен емес түрінде) есепке алу қажет. Ғылымда компьютерге ақпараттық және бағдарламалық құралдардың

жиынтығы ретінде көзқарастың таралуын ескере отырып, компьютер дегеніміз берілген инструкция (бағдарлама) бойынша автоматтық режимде пайдаланушымен қойылған міндеттерді (ақпаратты қабылдау, өңдеу, сақтау, беру) орындайтын техникалық құрылғылардың белгілі бір жиынтығынан тұратын машина екенін анықтаған жөн.

Осылайша, қылмыстық процеске ғылыми-техникалық прогресс жетістіктерін ендірумен және оны нақты құқықтық регламентациялау қажеттілігімен, сонымен қатар қылмыстық істерді тергеп-тексеруде мәтіндерді құрастыруда, құқық қорғау органдары үшін ғылыми негізделген ұсыныстардың жеткіліксіздігімен байланысты. Іс жүргізу құжаттары түсінікті, мұқият ұқыпты құрастырылуы керек және мәтіннің орын тәртібі дұрыс болғаны жөн. Қолмен жазылған құжаттар түсінікті жазумен жазылуы керек. Іс жүргізу құжаттарының мәдениеті құжаттың мәнін құратын фактілермен шешімдердің баяндалу стилі мен мәдени тілден тұрады. Сотқа дейін іс жүргізу құжаттары қисынды, анық және қарама-қайшылықсыз болу керек.

*Пайдаланылған материалдар тізімі:*

- 1 Шугрина Е.С. *Техника юридического письма: Учебно-практическое пособие.* – М.: Дело 2000. – 256.
- 2 Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі. – Алматы: ЮРИСТ, 2017.
- 3 Арутюнова Н. Д. *Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт.* -М., 1988. – 46 б.
- 4 Веселов П.В. *Как составить служебный документ.* – М., 2002. – 5 б.
- 5 Головин Б.Н. *Основы культуры речи.* – М., 1988.- 145 б.
- 6 Безлепкин Б.Т. *Уголовный процесс России. Общая часть и досудебные стадии (курс лекций).* – М.: Международнй Университет Бизнеса и Управления, 2008. – 15 б.
- 7 Электронды тасымалдаушы: <http://agps-2006.narod.ru/konf/>

УДК: 343.1

МРНТИ: 10.79.01



*Б.Х. Толеубекова<sup>1</sup>*

*<sup>1</sup>доктор юридических наук, профессор, заведующая кафедрой уголовно-правовых дисциплин Института истории и права Казахского национального педагогического университета им. Абая, г. Алматы  
e-mail: madina\_khv@mail.ru*

### **АЛОГИЗМЫ НОВОГО УГОЛОВНО-ПРОЦЕССУАЛЬНОГО КОДЕКСА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН (Продолжение следует)**

*Аннотация*

Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан принят 04.07.2014 г. и введен в действие с 01.01.2015 г. Он продолжает оставаться новым по факту его принятия, но таковым по сути назвать его новым в полном объеме нельзя. За два с половиной года правоприменительной деятельности тремя Законами РК в УПК внесено 72 изменения и дополнения, что объективно оказывает негативное влияние на систему и структуру как самого Кодекса, так и одноименной отрасли права. Во вновь принятом УПК РК изначально сохранились не просто спорные способы построения правоотношений, но и явные противоречия, которые мы условно именуем алогизмами, то есть положениями, несовместимыми с требованиями логики. При этом, как известно, национальное право, представляя собой системное образование, аргументирует соблюдение системности по отношению к формам и структуре отраслевого законодательства и права. Одним из факторов, отражающих признак системности, является логика, внутренняя и внешняя, обеспечиваемая путем соблюдения принципов логически верного построения того или иного правоотношения.

Выявление логически непоследовательных предписаний, противоречий и просто правовых нонсенсов необходимо для выработки обоснованных рекомендаций по усовершенствованию уголовно-процессуального закона.

**Ключевые слова:** уголовно-процессуальный закон, уголовно-процессуальное право, противоречия, алогизмы, система отраслевого закона, конституционная реформа.

*Б.Х. Толеубекова<sup>1</sup>*

*<sup>1</sup>Абая атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық институты, Қылмыстық-құқықтық пәндер кафедрасының меңгерушісі, заң ғылымдар докторы, профессор, Алматы қаласы,  
e-mail: madina\_khv@mail.ru*

### **ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЖАҢА ҚЫЛМЫСТЫҚ ПРОЦЕССУАЛДЫҚ-КОДЕКСІНІҢ АЛОГИЗМДЕРІ**

*Аңдатпа*

ҚР қылмыстық-процестік кодексі 04.07.2014 ж. қабылданып, 01.01.2015 ж. заңдық күшіне енді. Оны жаңа заңнама деп атасақ та, толық көлемде жаңа деп атауға келмейді. ҚР ҚПК-і қабылданғалы екі жарым жылдың көлемінде құқық қолдану қызметінде 73 өзгерістер мен толықтырулар енгізілген екен. Жаңа ҚР ҚПК-індегі құқықтық қатынастарды құру әдісінің даулы тұстары әуел бастан-ақ байқалды. Бұл қайшылықтарды алогизм (логикалық талаптарға сай келмейтін ережелер) деп атасақ та болады. Осы тұста, ұлттық құқық жүйеленген құрылым, аргумент ретінде салалық заңнамалар мен құқық нысанының және құрылымының жүйеге келуін талап етеді. Қандай да бір болмасын құқықтық қатынасты логикалық тұрғыдан дұрыс құру қағидасын сақтау жолымен қамтамасыз етілетін логика жүйеліліктің белгісін сипаттайтын факторлардың бірі болып табылады.

Қылмыстық-процестік заңнаманы жетілдіруге байланысты негізді ұсыныстар жасай алу үшін логикалық тұрғыдан жүйесіз ұйғарымдарды, қайшылықтар мен жай құқықтық қисынсыздықтарды анықтаудың маңызы ерекше.

**Түйін сөздер:** қылмыстық-процестік заң, қылмыстық-процестік құқық, алогизм, салалық заң жүйесі, конституциялық реформа.

*B.Kh. Toleubekova<sup>1</sup>*

*<sup>1</sup>doctor of law, professor, Head of criminal-legal disciplines' chair,*

*Institute of history and law, KazNPU of Abay, Almaty city,*

*e-mail: [madina\\_khv@mail.ru](mailto:madina_khv@mail.ru)*

## REPUBLIC OF KAZAKHSTAN CRIMINAL PROCEEDING CODE'S ALOGISMS

### *Abstract*

The Criminal Proceeding Code of Republic of Kazakhstan is accepted 04.07.2014 and enacted since 01.01.2015. In two and a half years law-enforcement by three Laws RK, 72 changes and addition are made to Criminal Proceeding Code that objectively exerts negative impact on system and structure of both. He continues to be the new, but that in fact it is impossible to call it new in full. Again adopted Criminal Proceeding Code of RK initially contained not just disputable ways of creation of legal relationship, but also obvious contradictions which we conditionally call an «alogisms», that is the provisions incompatible with requirements of logic. At the same time, as we know, the national right, representing system education, apriori assumes respect for systemacity in relation to forms and structure of industry legislation and right.

One of the factors, which reflecting a systemacity sign – logic, internal and external, provided by respect for principles of logically right creation of this or that legal relationship

Detection of logically inconsistent instructions, contradictions and just legal nonsense are necessary for development of reasonable recommendations, which are about improvement of criminal proceeding law.

**Keywords:** criminal-legal right, criminal-legal law, contradictions, alogisms, system of industry law, constitutional legal changes.

### **Введение**

В преамбуле Концепции правовой политики Республики Казахстан на период с 2010 до 2020 года [1] (далее – Концепция) указывается, что итогом решения задач, отнесенных предыдущей Концепцией правовой политики РК (2002 г.) к приоритетным, является завершение правовой реформы, направленной на дальнейшую демократизацию институтов государства и общества. И далее подчеркивается, что все эти «системные решения, получившие конституционное признание, должны найти дальнейшее воплощение в текущем законодательстве Республики Казахстан». В целях обеспечения соответствия национального права новым вызовам времени, повышения его конкурентоспособности необходимо дальнейшее совершенствование нормотворческой и правоприменительной деятельности государства, окончательно освободившись от правовых догматов, не отвечающих перспективам 21 века» [1].

В данном контексте для решения поставленных в Концепции задач имеет значение их определение как «системных».

Применительно к уголовному процессу важна следующая концептуальная установка: «Эффективная уголовная политики государства не-

возможна без оптимальной модели уголовного судопроизводства. Поэтому, говоря о перспективах развития уголовно-процессуального права, необходимо подчеркнуть, что действующий Уголовно-процессуальный кодекс Республики (имеется в виду УПК РК, принятый в 1997 г. – прим.наше – Б.Х.Т.) в основном привел систему уголовной юстиции в соответствие с характеристиками современного демократического, правового государства. Поэтому приоритетом развития уголовно-процессуального права остается дальнейшая последовательная реализация основополагающих принципов уголовного судопроизводства, направленных на защиту прав и свобод человека» [1].

Прямое толкование приведенного выше положения означает следующее:

1) УПК РК, принятый в 1997 г., о котором идет речь в Концепции, в целом носит системный характер, отвечает логике построения правоотношений в новом формате, однако нуждается в дальнейшем усовершенствовании;

2) нет необходимости в создании нового УПК РК.

Сообразно этому, рабочая группа под руководством заместителя Генерального прокурора РК И. Д. Меркеля по разработке предложений,

направленных на усовершенствование УПК РК, ставила своей задачей создание Новой редакции УПК РК, о чем неоднократно на уровне различных форумов говорилось руководителями различных ведомств, включая правоохранительные органы. Наиболее весомую позицию в деле разработки Новой редакции УПК РК занимал председатель Конституционного Совета РК профессор И.И. Рогов. Вместе с тем, И.И. Рогов в Послании Конституционного Совета «О состоянии конституционной законности в Республике Казахстан» (по итогам работы за 1997 год), в котором дан анализ обращению Председателя Верховного Суда о рассмотрении соответствия Конституции статьи 200 УПК КазССР, пояснил, что оспариваемая норма «не нарушает конституционное право обвиняемого на неизменяемость предусмотренной законом подсудности без его согласия. Решение Конституционного Совета по данному обращению было учтено в **новом Уголовно-процессуальном кодексе Республики Казахстан**» (выделено нами – Б.Х.Т.) [3]. Это означает, что политика в сфере уголовно-процессуальных отношений изменилась в пользу нового УПК РК в целом с одновременным отказом от первоначального плана по созданию «Новой редакции».

Очевидно, что «Новая редакция» и «Новый УПК» – суть не одно и то же. Новая редакция – это сохранение структуры, целей, задач, основных институтов, способов построения правоотношений, характера последствий правоприменения, места, роли и значения уголовно-процессуального закона в общей системе национального права, и, безусловно, соответствие принятым в стране отраслевым стандартам и приоритетам. Новый УПК – это отказ от прошлой модели уголовного процесса с одновременным созданием собственной модели либо восприятием уже известной мировой правовой практике модели с возможной коррекцией на национальные правовые приоритеты. Действительность оказалась гораздо более сложной, чем приведенная нами упрощенная схема техники правотворчества.

Указом Президента РК № 231-V от 04.07.2014 г. был принят Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан [2], а не Новая редакция УПК РК, принятого в 1997 г., как это предполагалось изначально.

Таким образом, вновь принятый УПК РК должен был коренным образом отличаться от УПК РК 1997 г. Однако сравнение текстов УПК РК 1997 г. и УПК РК 2014 г. говорит о том, что в 2014 г. фактически была принята Новая редак-

ция УПК РК 1997 г. Данное обстоятельство означает, что определенная часть старых проблем сохранилась, о чем говорят наши же публикации о парадоксах вновь принятого УПК РК [4;5]. В частности, нами указывалось, что новый УПК РК «сохраняет в себе превалирующее большинство предписаний УПК, принятого 13 декабря 1997 года, с изменениями и дополнениями, осуществленными за 17 лет его существования. Очевидно, что процесс модернизации действующего УПК не был безупречным. В нем появились противоречия, несогласованности и просто юридические казусы, затрудняющие толкование, понимание, применение его положений» [5, с.18].

Дискуссии по вопросам усовершенствования УПК РК продолжаются, как продолжается и процесс внесения изменений и дополнений в данный Кодекс.

В свое время В.М. Савицкий, давая оценку уголовно-процессуальному праву советского периода развития государственности, с горечью писал: «Дальнейшее совершенствование УПК с помощью «заплаток» уже не может дать положительного эффекта. Пришло время создать новый уголовно-процессуальный закон, в котором было бы учтено все ценное из правотворческого и правоприменительного опыта Союза ССР и союзных республик, использованы достижения смежных отраслей законодательства, осмыслены и реализованы с коррекцией на нашу действительность процессуальные институты зарубежных государств» [6, с.3]. Похоже, что история с «заплатками» имеет свое продолжение. А жаль, время преподнесло великолепный шанс – создать принципиально новый УПК, но шанс упущен и законодатель вынужден руководствоваться практикой «латания», которая неизменно приводит к кризису отрасли права.

**Целью настоящей работы** является проведение структурно-системного анализа понятий, категорий, классификаций, институтов, входящих в содержание уголовно-процессуального закона и одноименной отрасли права, относящейся к категории фундаментальных, в контексте результатов конституционной реформы, проведенной в феврале-марте 2017 года.

Достижение указанной цели осуществлено путем решения **задач**: 1) обоснование целесообразности применения методологии системного подхода к построению уголовно-процессуальных отношений; 2) оценка степени соответствия законодательно установленных принципов реальным социальным запросам; 3) решение вопроса о круге участников уголовного процесса; 4) систематизация институтов отрасли.

### Методология исследования

В процессе изучения нормативного материала применены методы разумной экстраполяции и отраслевой интерпретации, историзма и компаративизма, герменевтический и диалектический подходы, лексического, доктринального и официального толкования норм права, а также применены сопутствующие понятийно-категориальные инструменты, дефиниции которых не носят спорного характера.

#### 1. Обоснование целесообразности применения методологии системного подхода к построению уголовно-процессуальных отношений

Лексически термин «система» [от др.-греч. – соединение в одно целое из многих частей] – означает: 1) множество закономерно соединенных между собой элементов (предметов, явлений, процессов, принципов, взглядов, теорий), образующих определенную целостность, единство; 2) научное исследование различных систем, которое проводится в рамках системного подхода, при котором система рассматривается во всем своем многообразии и единстве; 3) способ устройства чего-либо: государственная, избирательная, правовая и т.д. [7, с.741]. Производное от «системы» – «системный» означает: 1) относящийся к системе, являющийся таковой; 2) совокупность средств, используемых для подготовки и обоснования решений по сложным проблемам социального явления (военного, политического, правового и т.д.) [7, с.741].

С философской точки зрения построение любой системы основано на определенных принципах. В качестве системных принципов признаются: 1) целостность (принципиальная несводимость свойств системы к сумме свойств составляющих ее элементов и невыводимость из последних свойств целого; зависимость каждого элемента, свойства и отношения системы от его места, функций и т.д. внутри целого); 2) структурность (возможность описания системы через установление ее структуры, то есть сети связей и отношений системы; обусловленность поведения системы не столько поведением ее отдельных элементов, сколько свойствами ее структуры); 3) взаимозависимость системы и среды (система формирует и проявляет свои свойства в процессе взаимодействия со средой, являясь при этом ведущим активным компонентом взаимодействия); 4) иерархичность (каждый компонент системы в свою очередь может рассматриваться как система, а исследуемая в данном случае система представляет собою один из компонентов более широкой системы; 5) множественность

описания каждой системы (в силу принципиальной сложности каждой системы, ее адекватное познание требует построения множества различных моделей, каждая из которых описывает лишь определенный аспект системы); 6) многоуровневость как свойство строения, морфологии системы, ее поведения (отдельные уровни системы обуславливают определенные аспекты ее поведения, а целостное функционирование оказывается результатом взаимодействия всех ее сторон и уровней) [8, с.610].

Таким образом, имеет значение соблюдение принципов построения системы вообще, уголовно-процессуальных отношений – в частности. В этом аспекте интерес представляет мини-анализ, проведенный А.Е. Якубовым по проблемам российского уголовного законодательства. Он пишет: «На парламентских слушаниях в Совете Федерации 18 ноября 2013 г. многие выступавшие говорили о том, что в уголовно-правовой политике страны накопилась масса противоречий. Генеральный прокурор Юрий Чайка признал, что законодательство (за последние 11 лет в УК было внесено свыше 700 поправок) утратило всякую системность. По словам спикера верхней палаты Валентины Матвиенко, такая частая «шлифовка» производится иногда в угоду моменту, той или иной популистской идее или эффективной «пиар-кампании».

Такую противоречивость, бессистемность, а иногда и просто уголовно-правовую безграмотность нетрудно проследить на конкретных примерах» [9, с.73].

Если исходить из единства материи и формы, то можно смело экстраполировать данные суждения и в сферу уголовно-процессуального закона. Пороки, характерные для российского уголовного и уголовно-процессуального законодательства, характерны и для казахстанского.

Интерпретируя мнение Н.В. Ковалева о природе и функции технико-юридических норм, можно утверждать, что системообразующая функция права проявляется в том, что действие уголовно-процессуальных норм направлено на поддержание определенной системности общественных отношений, частью которых являются правоотношения вообще. Системность – это условие существования отрасли права как единого организма. Нормы уголовно-процессуального закона характеризуются выраженной системностью, и одновременно поддерживают «системную целостность» структуры правовых институтов, входящих в качестве составляющих системы уголовно-процессуального права [10, с.12].



На системный характер национального права неоднократно указывалось в решениях Конституционного Совета РК. Так, в Послании Конституционного Совета Республики Казахстан от 16.06.2016 г. № 09-2/1 «О состоянии конституционной законности в Республике Казахстан» прямо говорится: «Структурные элементы и принципы национального законодательства раскрыты в ряде решений Конституционного Совета: действующее право Республики Казахстан рассматривается как система норм, содержащихся в принятых правомочными субъектами в установленном порядке нормативных правовых актах: Конституции и соответствующих ей законах Республики, Указах Президента, постановлениях Парламента и его палат, Правительства Республики, иных нормативных правовых актов, международных договорах Республики Казахстан, нормативных постановлениях Конституционного Совета и Верховного Суда Республики» [11].

Таким образом, системность национального права в целом является определяющей в решении вопроса о том, быть или не быть системным отраслевому праву. Очевидно, что единство и целостность системы национального права обеспечиваются системностью отраслевого права. Последнее, в свою очередь, требует системности внутри своей структуры и т.д. Такой подход является отражением таких принципов системности, как структурность, иерархичность и многоуровневость.

Применительно к уголовному процессу понятие системности традиционно сводится к стадиям уголовного производства, что соответствует действительности только отчасти. Уголовно-процессуальное право как самостоятельная отрасль, относящаяся к фундаментальным отраслям знания, имеет свою систему, которая заключается в следующих уровнях взаимосвязей: 1) между элементами нормы права; 2) между нормами, объединенными в правовые институты; 3) между институтами отрасли уголовно-процессуального права; 4) между уголовно-процессуальным правом и иными смежными отраслями права [12, с.180].

Право – это система норм, представляющих собой строго выверенные, упорядоченные правила поведения. Как и любая иная система, она складывается из однопорядковых, взаимосвязанных и взаимодействующих элементов. Система должна быть внутренне единой и непротиворечивой. Возникающие между ее структурными элементами – нормами связи, как и сами нормы, должны быть направлены на выполнение строго

определенных, регулятивных и иных функций, на достижение единых целей. Чтобы стать действенным и эффективным, право должно сложиться как целостная, органическая система. Это одно из неперменных требований и одновременно один из признаков реального, действующего права [13, с.11].

Стадии уголовного процесса – одно из важных проявлений системности исследуемой отрасли права. Стадия определяется как относительно самостоятельная часть уголовного процесса, отношения в которой подчинены определенной ведущей идее, являющейся отражением какой-либо стороны назначения уголовного процесса как формы осуществления судебной власти. Самостоятельность частей является относительной в силу их взаимной обусловленности между собой. Стадиям присуща своя собственная системность, которая заключается в следующем:

- уголовно-процессуальные отношения в пределах отдельных стадий конструируются в полном соответствии с общими принципами уголовного процесса, влияющими на весь комплекс рассматриваемых отношений;

- каждая последующая стадия логически вытекает из предыдущей и не может быть реализована прежде, чем будет реализована предыдущая;

- уголовно-процессуальные отношения в полном объеме могут быть прекращены, как правило, на любой стадии производства при наличии к тому законных оснований, что свидетельствует о внутренней завершенности и целостности той или иной стадии;

- переход производства из одной стадии в другую предполагает ревизионное начало, позволяющее установить нарушения, допущенные в предыдущей стадии, препятствующие реализации последующей стадии [14, с.110].

Во взаимосвязи с изложенным путем анализа положений УПК РК (2014 г.) нами усматриваются следующие алогизмы, влекущие разрушение системности уголовно-процессуального права как отрасли.

**Алогизм первый** – отсутствие стадии возбуждения уголовного дела.

Это новшество, впервые предпринятое на постсоветском пространстве. Производство по делу сразу начинается с досудебного расследования. Стадия возбуждения уголовного дела заменена на регистрацию заявления, сообщения об уголовном правонарушении в Едином реестре досудебных расследований (далее – ЕРДР) либо на первое неотложное следственное действие (ч.1ст.179 УПК РК).

Стадия возбуждения уголовного дела – традиционно понимается как начальная стадия уголовно-процессуальной деятельности по уголовному делу, без которой движение по делу не может быть начато. Практическое значение этой стадии состоит в том, что ни одно уголовное дело не может быть расследовано и затем рассмотрено в суде без возбуждения уголовного дела. В задачи данной стадии входили: 1) формирование сведений о фактических основаниях, свидетельствующих о том, что возможно совершено уголовно наказуемое деяние; 2) проведение проверочных действий, исключающих ошибочное возбуждение уголовного дела; 3) формирование юридического основания для начала производства по делу [11, с.111-112].

О месте и значении стадии возбуждения уголовного дела высказывали свое мнение известные процессуалисты современности и прошлого столетия. Так, И.В. Тыричев писал: «Возбуждение уголовного дела – стадия, которую не может миновать ни одно уголовное дело» [15, с.16]. По этому поводу А.С. Кобликов отмечал: «Возбуждение уголовного дела – первая и обязательная стадия, на которой прокурор, следователь, орган дознания, а также суд или судья решают вопрос о наличии основания для начала производства по делу. Дело возбуждается при обнаружении признаков преступления» [16, с.7]. По мнению К.Ф. Гуценко, в любом случае, «когда речь заходит о расследовании преступления и привлечении кого-то к уголовной ответственности, досконально изучается вопрос о возбуждении или об отказе в возбуждении уголовного дела. После возбуждения собираются доказательства, подтверждающие или опровергающие виновность конкретного лица в совершении преступления, и этому лицу предоставляется возможность защищаться от предъявляемого обвинения» [17, с.5]. Не меньший интерес представляет суждение С.В. Бородина, который писал: «Сущность данной стадии (стадии возбуждения уголовного дела – прим. Наше Б.Х.Т.) заключается в том, что орган дознания, следователь, прокурор и суд, установив в событии, о котором им стало известно, признаки преступления, принимают решение начать производство по уголовному делу... По своему содержанию стадия возбуждения уголовного дела не сводится лишь к вынесению соответствующего процессуального акта... Она включает в себя процессуальную деятельность по рассмотрению и разрешению целого ряда вопросов, предшествующих итоговому решению по заявлению или сообщению о преступлении:

- является ли сообщение о готовящемся или совершенном преступлении законным поводом к возбуждению уголовного дела;

- содержат ли факты, о которых поучены сведения из сообщения о преступлении, признаки преступления;

- на основании каких конкретных данных признается, что факты, о которых получены сведения, действительно имели место;

- не следует ли по обстоятельствам преступления провести осмотр места происшествия;

- возникает ли необходимость проведения предварительной проверки, и если такая необходимость имеется, то какие проверочные действия должны быть проведены;

- вправе ли данный орган и конкретное должностное лицо разрешить вопрос о возбуждении уголовного дела либо имеющиеся материалы подлежать передаче по подследственности или подсудности;

- не установлены ли обстоятельства, препятствующие возбуждению уголовного дела;

- не относится ли преступления к числу тех, дела о которых возбуждаются не иначе как по жалобе потерпевшего о подлежат прекращению в случае примирения его с обвиняемым;...

- какие меры должны быть приняты для предупреждения или пресечения преступления, а равно для закрепления и сохранения следов преступления» [18, с.222-223].

Как считает И.Л. Белухин, значение стадии возбуждения уголовного дела состоит том, что она «открывает возможность проведения следственных действий, в том числе связанных с ограничением конституционных прав граждан (обыски, освидетельствования и др.)» [19, с.13]. Лаконичное определение понятию «стадия возбуждения уголовного дела» дает С.Б. Россинский: «Возбуждение уголовного дела – начальная стадия уголовного процесса, в ходе которой органы дознания и предварительного следствия, получив сведения о совершенном или готовящемся преступлении, устанавливают отсутствие или наличие оснований для производства по уголовному делу» [20, с.22].

Вместе с тем, необходимо учитывать, что мировая практика полна примерами уголовного процесса, где стадия возбуждения уголовного дела отсутствует. Так, страны англо-саксонской системы права в своих уголовно-процессуальных законах вообще никаких стадий не выделяют либо выделяют только две: досудебное производство о судебное производство. Есть иные подходы к системности уголовного процесса. Так, К.Ф. Гуценко приводит пример деле-

ния процесса на 17 стадий по законодательству США [17, с.8], из которых только часть является обязательной, а часть – факультативной.

Имеет место точка зрения, согласно которой деление процесса на стадии является признаком формы, а не системности уголовного производства по делу[21, с.10-11].

Однако большинство процессуалистов склоняется к мысли о том, что процессуальные действия, их совокупности обладают важным качеством – свойством системности, составляя относительные и последовательно сменяющие друг друга этапы, именуемые стадиями уголовного процесса[22, с.17].

Отсутствие стадии возбуждения уголовного дела в действующем УПК еще не говорит о том, что термин «возбуждение производства» как таковой не применяется. В частности, ст.628 УПК РК именуется: «**Возбуждение** согласительного производства в ходе главного судебного разбирательства» (выделено нами – Б.Х.Т.); ст.408 УПК РК – «Возбуждение частного обвинения»; ст.502 УПК РК – «Возбуждение производства по вновь открывшимся обстоятельствам». Таким образом, термин «возбуждение производства» сохраняет свое значение как начало, исходный момент определенных процессуальных правоотношений. Отказаться полностью от понятия «возбуждение производства» законодателю не удалось.

На первый взгляд изложенное выше не влияет на качество расследования. Но это влияет на

целостность системы уголовно-процессуального права и законодательства.

Дело в том, что досудебное производство распадается на этапы: 1) начало досудебного расследования; 2) досудебное расследование; 3) признание лица подозреваемым и определение квалификации деяния подозреваемого; 4) уведомление об окончании производства следственных действий и ознакомление участников уголовного процесса с материалами уголовного дела; 5) составление обвинительного акта и направление уголовного дела прокурору; 6) предание обвиняемого суду и направление уголовного дела в суд. Решение вопроса о том, что из этих этапов может быть признано в качестве самостоятельных стадий, требует отдельного исследования и в задачу настоящей работы не входит.

Начало досудебного расследования в том виде, в котором оно закреплено в УПК, в качестве самостоятельной стадии не может быть признано. Для стадии уголовного процесса характерны признаки: а) задачи, непосредственно решаемые на данной стадии; б) особый круг субъектов, участвующих в рамках этой стадии; в) своя процессуальная форма; г) временные границы; д) особые итоговые решения, характерные только для данной стадии.

Для более наглядного представления о сущности этапа начала досудебного расследования предлагаем следующую сравнительную таблицу:

**Соотношение стадии возбуждения уголовного дела по УПК РК 1997 г. и этапа начала досудебного расследования по УПК РК 2014 г.**

1	2	3	4
№/№ п/п	Признаки стадии	Стадия возбуждения уголовного дела (ст. ст. 177-190 УПК РК 1997г.)	Начало досудебного расследования дела (ст. ст. 179-186 УПК РК 2014г.)
1.	Решаемые задачи	<ul style="list-style-type: none"> <li>- установление поводов для ВУД;</li> <li>-установление оснований для ВУД;</li> <li>- принятие законного и обоснованного решения по событию о преступлении;</li> <li>- определение органа или должностного лица, полномочных осуществлять предварительное расследование по делу;</li> <li>- определение первичной уголовно-правовой квалификации деяния и предмета доказывания по делу;</li> <li>- принятие мер по пресечению дальнейшей преступной деятельности;</li> <li>- принятие мер по обеспечению прав и законных интересов заявителей и пострадавших.</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>- установление поводов к началу досудебного расследования;</li> <li>- регистрация заявления, сообщения об уголовном правонарушении в ЕРД или проведение первого неотложного следственного действия;</li> <li>- передача зарегистрированного заявления или сообщения по подследственности или подсудности (по делам частного обвинения)</li> </ul>

2.	Этапы производства	<ul style="list-style-type: none"> <li>- принятие (получение) заявления о преступлении или обнаружение государственным органом или должностным лицом данных о преступлении;</li> <li>- регистрация заявления или сообщения;</li> <li>- процессуальное оформление заявления или сообщения;</li> <li>- анализ полученной информации и ее проверка;</li> <li>- принятие процессуального решения по заявлению или сообщению;</li> <li>- определение органа или должностного лица, полномочного проводить предварительное расследование;</li> <li>- извещение заинтересованных лиц о принятом процессуальном решении.</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>- принятие заявления или сообщения об уголовном правонарушении;</li> <li>- регистрация заявления или сообщения в ЕРДР;</li> <li>- передача зарегистрированного заявления или сообщения по подследственности</li> </ul>
3.	Круг субъектов, участвующих в производстве	<p>уполномоченные органы и лица:</p> <ul style="list-style-type: none"> <li>- орган дознания, дознаватель;</li> <li>- следователь;</li> <li>- прокурор</li> </ul> <p>заинтересованные лица:</p> <ul style="list-style-type: none"> <li>- заявитель;</li> <li>- пострадавший.</li> </ul> <p>Уполномоченные органы и лица:</p> <p>1) производящие неотложные следственные действия до регистрации заявления или сообщения: прокурор, следователь, дознаватель, орган дознания;</p> <p>2) осуществляющие регистрацию заявления или сообщения;</p> <p>заинтересованные лица:</p> <ul style="list-style-type: none"> <li>- заявитель</li> </ul>	
4.	Процессуальная форма	<ul style="list-style-type: none"> <li>- постановление о возбуждении уголовного дела</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>- протокол принятия устного заявления;</li> <li>- документ, удостоверяющий факт регистрации сообщения или заявления в ЕРДР;</li> <li>- рапорт об обнаружении уголовного правонарушения</li> </ul>
5.	Процессуальные сроки	<ul style="list-style-type: none"> <li>- принятие решения по заявлению или сообщению о преступлении не позднее 3-суток со дня его поступления;</li> <li>- в необходимых случаях до 10-ти суток;</li> <li>- исключительных случаях – до 2-х месяцев.</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>- передача материалов по подследственности при необходимости проведения неотложных следственных действий в течении 5-ти суток с момента регистрации;</li> <li>- без регистрации заявление и сообщение направляются в течении 3-х суток для рассмотрения в уполномоченный орган</li> </ul>
6.	Итоговые решения	<ul style="list-style-type: none"> <li>- постановление о возбуждении уголовного дела;</li> <li>- постановление об отказе в возбуждении уголовного дела;</li> <li>- постановление о передаче заявления или сообщения по подследственности или подсудности (по делам частного обвинения)</li> <li>- постановление о производстве в порядке, упрощенного производства</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>- направление зарегистрированного заявления или сообщения по подследственности;</li> <li>- направление материалов по делам частного обвинения по подсудности</li> </ul>

Приведенное соотношение говорит о том, что начало досудебного расследования не является полноценной заменой акту возбуждения уголовного дела ни по задачам, ни по характеру итоговых решений, ни по срокам, ни по форме. Начало досудебного расследования носит организационно-регистрационный характер и претендует на его признание в качестве этапа, предшествующего досудебному расследованию.

Более того, анализ норм действующего УПК РК говорит о том, что законодатель не только не относит начало досудебного расследования к отдельно взятой стадии, но и просто определяет эту часть процесса как «момент», т.е. время, когда наступает что-либо – в нашем случае – начало стадии досудебного расследования. Так, например, в ч. 3 ст. 618 указывается, что ходатайство о заключении процессуального соглашения о сотрудничестве может быть заявлено «с момента начала досудебного расследования и до стадии исполнения приговора». Есть основания считать, что в случае признания начала досудебного расследования в качестве стадии, то и редакция данного положения была бы иной (например: «может быть заявлено на стадиях с начала досудебного расследования и до исполнения приговора»).

Основания для производства по уголовному делу устанавливаются не на этапе начала досудебного расследования, а уже при получении материалов после регистрации тем органом, которому дело подследственно, о чем свидетельствуют положения ч.1 ст.34 УПК РК 2014г.

**Алогизм второй:** несоответствие содержания понятия «стадия» в теории и Кодексе.

В целом в УПК РК 2014г. термин «стадия» применяется в самых различных контекстах, кроме предписаний, имеющих отношение к началу досудебного расследования. Так, прямое толкование отдельных положений УПК РК позволяет говорить о следующих стадиях:

- стадия расследования, досудебная стадия, стадия досудебного производства (п.5) ч.5 ст.65; ч.5) ст.310; ст.328; п.1) ст.622 и др.

- стадия предварительного слушания дела (ст.321);

- стадия назначения главного судебного разбирательства (ст.447);

- стадия проведения главного судебного разбирательства (ст.447);

- стадия исполнения приговора (ч.5 ст.310; ч.3 ст.618).

Термин «стадия» не применяется законодателем по отношению к апелляционному, кассационному производствам, производству по вновь открывшимся обстоятельствам, к производству с участием присяжных заседателей.

Регламентация уголовного процесса применительно к стадиям характеризуется определенными **алогизмами**, в числе которых мы усматриваем следующее.

1. Согласно ч.1 ст.9 УПК РК 2014г. одним из назначений принципов уголовного процесса является определение системы и содержания его стадий. При этом ни в одной из норм о принципах не содержится каких-либо положений о стадиях. Что же касается иных норм, в которых должны отразиться принципы, то необходимо отметить, что какой-либо четкой системы стадий в них также не усматривается.

2. Термин «стадия» в отдельных случаях употребляется в таком контексте, который влечет двойственное противоречивое толкование. В частности, законодательно предусмотрены стадии назначения главного судебного разбирательства и проведения главного судебного разбирательства (ст.447 УПК РК). Иными словами, судебное разбирательство распадается на две названные стадии. Это положение находит свое подтверждение в п.3) ч.6 ст.65 УПК РК о том, что обвиняемый в праве заявить о заключении процессуального соглашения о сотрудничестве «на любой стадии судебного разбирательства». Наряду с этим, в п.16) ч.9 ст.64 упоминается «любая стадия расследования». По аналогии с первым примером логично было бы предположить, что досудебное расследование, как и судебное разбирательство, также распадается на несколько стадий. Однако обращение к иным положениям УПК РК говорит о том, что в судебном производстве имеет место одна стадия. При этом, начало досудебного расследования понимается не как стадия, а как «момент».

3. Отсутствует единообразие в терминах, обозначающих одну и ту же стадию. К примеру, стадия, охватывающая деятельность между началом досудебного расследования преданием лица суду в УПК РК терминологически обозначается в трех вариантах: стадия расследования (п.5) ч.5 ст.65); досудебная стадия (ч.5 ст.310); стадия досудебного производства (ст.328; п.1 ст.622). Очевидно, что ни один из этих вариантов не является удачным. Наиболее целесообразным представляется термин «стадия производства досудебного расследования». Кроме того, такая редакция позволяет отграничить собственно деятельность по предварительному расследованию от начала досудебного расследования в смысле положений главы 23, именуемой как «Начало досудебного расследования».

Наличие нескольких вариантов терминологического обозначения одной и той же стадии является причиной ошибок, допускаемых при

определении пределов стадии, представляющей теоретический и прикладной интерес. Во избежание этого необходимо обеспечить унификацию понятийно-терминологического аппарата в исследуемой части.

4. В Кодексе имеются «безадресные» упоминания о стадии уголовного процесса: «любая стадия», «соответствующая стадия процесса». Уяснение сущности предписаний, сформулированных на основе приведенных обозначений, представляется важным по следующим соображениям. Во-первых, в системе уголовного процесса обнаруживаются отдельные пустоты, не охваченные никакими стадиями (например, начало досудебного расследования или предание лица суду). В условиях отсутствия каких-либо законодательно установленных рамок или пределов отдельных стадий не избежать ошибок при определении момента, когда то или иное действие можно осуществить. Например, обеспечение участия защитника «на соответствующей стадии процесса» (ч.3 ст.69 УПК РК) требует точного знания начального и конечного моментов любой стадии. Безусловно, эти моменты можно установить доктринальным путем. Вся сложность состоит в практическом применении знаний об этих моментах. В любом случае, производство необходимых действий вне стадий, то есть в «пустотах» между стадиями, правоприменитель вправе рассматривать как нарушение законности. Но для предупреждения таких нарушений законодатель должен рамки этих стадий предусмотреть непосредственно в самом УПК РК. Во-вторых, в контексте действующего УПК РК приобрел актуальность вопрос о месте и назначении стадий вообще, их структуре. Если процесс – это система, то она (система) должна иметь свою структуру в виде стадий. При таком подходе никаких «пустот» ни в самих стадиях, ни между ними быть не должно. Даже факультативный характер отдельных стадий (например,

стадия предварительного слушания дела – ст.321 УПК РК) не способен нарушить целостность системы, если таковая изначально в Кодексе заложена. В-третьих, «любая стадия» может означать: 1) все протяжении уголовного процесса без каких-либо изъятий; 2) только те части уголовного процесса, которые охвачены конкретными стадиями. Важность уяснения сущности словосочетания «любая стадия» может быть показана на следующем примере. Согласно ч.1 ст.167 УПК РК «гражданский иск может быть предъявлен с момента начала досудебного расследования». В соответствии с ч.1 ст.169 УПК РК «гражданский истец вправе заявить о возвращении искового заявления на любой стадии уголовного процесса». Если учесть, что первая стадия процесса – это стадия производства досудебного расследования, то на этапе начала досудебного расследования возврат искового заявления не предусмотрен. Однако здравый смысл подсказывает, что такой возврат должен быть предусмотрен не на любой стадии, а в любой момент производства по делу, но до удаления суда в совещательную комнату для постановления приговора.

Таким образом, изложенное позволяет сформулировать следующие выводы:

- Уголовно-процессуальный кодекс РК 2014г. не обладает в полной мере признаками системности, достаточно аморфен в отдельных своих частях, алогичен в предписаниях, имеющих отношение к стадиям процесса;

- принципы не определяют однозначно ни системы, ни содержания стадий и в этом смысле не выполняют своего назначения, оговариваемого в ч.1 ст.9 УПК РК;

- нет единообразия в применении наименований отдельных стадий, что влечет их двойственное толкование;

- термин «стадия» в ряде случаев применяется не по своему прямому назначению.

*Список использованной литературы:*

1. Концепция правовой политики Республики Казахстан на период с 2010 до 2020 года. – Утверждена Указом Президента Республики Казахстан №858 от 24.08.2009г. (С изменениями и дополнениями внесенными Указом Президента РК №731 от 16.01.2014)//Каз.правда, 27 августа 2009г.

2. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан – Принят 04.07.2014г. №231-V. Введен в действие с 01.01.2015г.//Каз.правда, №133 (27754) от 10.07.2014г. (С изменениями и дополнениями, внесенными Законами РК от 07.11.2014г. №248-V; от 31.10.2015г. №378-V; от 26.07.2016г. №12-VI).

3. О состоянии конституционной законности в Республике Казахстан. – Послание Конституционного Совета по итогам работы за 1997 год// [www.kszk.gov.kz/rus/index.php](http://www.kszk.gov.kz/rus/index.php)

4. Толеубекова Б.Х., Хведелидзе М.Ж., Грек Е.Н. Парадоксы нового Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан//Хабаршы-Вестник КазНПУ им.Абая, Серия «Юриспруденция», №3(37), 2014г. – с.30-34. (Начало, продолжение следует).

5. Толеубекова Б.Х., Хведелидзе М.Ж., Грек Е.Н. Парадоксы нового Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан//Хабаршы-Вестник КазНПУ им.Абая, Серия «Юриспруденция», №4(38), 2014г. – с.18-23. (Начало в №3(37), 2014г.).

6. Уголовно-процессуальное законодательство Союза СССР и РСФСР: Теоретическая модель. – М., 1990
7. Новейший словарь иностранных слов и выражений. – Минск: Современный литератор, 2007. – 976с.
8. Философский энциклопедический словарь – М.: Сов.энциклопедия, 1983 – 840с.
9. Якубов А.Е. Проблемы уголовного законодательства: нужен ли новый Уголовный кодекс?//Вестник Московского университета. Серия 11 «Право». – 2015г., №4. – С.73-85
10. Ковалева Н.В. Природа и функции технико-юридических норм //Государство и права, 2016, №11. – С.5-12.
11. О состоянии конституционной законности в Республике Казахстан. – Послание Конституционного Совета Республики Казахстан от 16.06.2016г. №09-2/1//www.kszk.gov.kz/rus/index.php
12. Общая теория права: Учебник для юрид. ВУЗов/Под общей ред. А.С. Пиголкина. 2-е изд., испр. и доп. – М., 1996. – 528с.
13. Марченко М.Н. Понятие и основные признаки права//Общая теория государства и права: Академический курс в 2-х томах. Том 2. Теория права/Ответ. ред. М.Н. Марченко. – М.:Зерцало, 1998. – 640с.
14. Толеубекова Б.Х., Ерешиев Е.Е. Система уголовно-процессуального права. Стадии уголовного процесса как система уголовного процесса//Уголовно-процессуальное право Республики Казахстан: Часть Общая. Академический курс в 2-х книгах. Книга первая. – Алматы: ТОО Издательская компания «НАС», 2004. – С.104-114.
15. Тыричев И.В. Стадии уголовного дела//Уголовно-процессуальное право Российской Федерации: Учебник/Под ред. П.А.Луриной. – М.: Юристъ, 1998. – с.15-18.
16. Кобликов А.С. Система стадий российского уголовного процесса//Уголовный процесс: Учебник/Под общ. ред. А.С.Кобликова. – М.: НОРМА-ИНФРА. М, 1999. – С.7-9
17. Гуценко К.Ф. Упорядоченность действий при производстве по уголовным делам, его стадии//Уголовный процесс: Учебник/Под ред. К.Ф.Гуценко. – М.: МГУ, «Зерцало», 2000. – С.5-8.
18. Бородин С.В. Возбуждение уголовного дела//Уголовный процесс: Учебник/Под ред. В.П. Божьева. 2-е изд., испр. и доп. – М.: Спарк, 2000. – С.222-248.
19. Петрухин И.Л. Система стадий уголовного процесса//Уголовный процесс: Учебник/Под ред. И.Л.Петрухина. – М.: ПБОЮЛ Грачев С.М., 2001. – С.12-19.
20. Россинский С.Б. Уголовный процесс: Учебник. – М.: Эксмо, 2009. – 736с.
21. Баикатов Л.Н., Ветрова Г.Н., Донченко А.Д., Зажичкий В.И., Шестаков В.И. Уголовный процесс: Краткий учебный курс. – М.: Издат.НОРМА, 2001. – 352с.
22. Якупов Р.Х. Уголовный процесс: Учебник/Под ред. В.Н.Галузо. – М.:ЗЕРЦАЛО, 1999. – 464с.

УДК:343.1

МРНТИ:10.79.01



М.Ж. Хведелидзе <sup>1</sup>

<sup>1</sup>магистр, специалист Управления науки КазНПУ им.Абая  
e-mail: madina\_khv@mail.ru

## ЦЕЛЕСООБРАЗНОСТЬ ИНСТИТУТА ПРОЦЕССУАЛЬНОГО СОГЛАШЕНИЯ: ПРОБЛЕМЫ ПРАВОВОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ (ПО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВУ КАЗАХСТАНА)

### Аннотация

Включение в УПК РК процедур согласительного производства коренным образом изменило традиционные представления о принципах судопроизводства не только в рамках соответствующих норм УПК, но и ряда положений Конституции РК. Институт процессуального соглашения по своим характеристикам выходит за пределы влияния принципа публичности. Данное обстоятельство создает условия для формирования правового противоречия в контексте положений ч.2 ст.9 УПК РК о том, что нарушение принципов уголовного процесса может повлечь различные негативные последствия вплоть до признания состоявшегося производства по делу недействительным.

Очевидно, что система принципов уголовного процесса в интересующей нас части нуждается в определенной корректировке.

**Ключевые слова:** согласительное производство, система принципов уголовного процесса, принцип публичности, принцип целесообразности.

*М.Ж. Хведелидзе<sup>1</sup>*

*<sup>1</sup>Абай атындағы ҚазҰПУ-дың ғылым департаментінің магистрі, маманы*

## ПРОЦЕДУРАЛЫҚ КЕЛІСІМ ИНСТИТУТЫНЫҢ ОРЫНДЫЛЫҒЫ: ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚОЛДАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ (ҚАЗАҚСТАН ЗАҢНАМАСЫНА СӘЙКЕС)

*Аңдатпа*

Қылмыстық іс жүргізу кодексіне келісу рәсімдерін енгізу қылмыстық іс жүргізу қағидаларының дәстүрлі ұғымдарын Қылмыстық іс жүргізу кодексінің тиісті нормалары шеңберінде ғана емес, сонымен қатар Қазақстан Республикасы Конституциясының бірқатар ережелерін түбегейлі өзгертті. Рәсімдік келісім институты оның сипаттамаларында жариялылық қағидасының әсерінен тыс қалады. Бұл факт қылмыстық процесінің қағидаларын бұзу жарамсыз іс бойынша жүргізілген істі тану дейін теріс салдарын түрлі қамтуы мүмкін. Қылмыстық іс жүргізу кодексінің 9-бабының 2-бөлігінің ережелерін контекстінде құқықтық қайшылықтарды қалыптастыру үшін жағдай жасайды.

Әрине, қылмыстық процестің қағидалары жүйесінде кейбір түзетулерді қажет ететін бөлігіміз анық.

**Түйін сөздер:** келісу рәсімдері, қылмыстық процестің принциптері жүйесі, жариялылық қағидаты, мақсатты қағидасы

*M.Zh. Khvedelidze<sup>1</sup>*

*<sup>1</sup>Master, specialist of the Department of Science of KazNPU named after Abai*

## EXPEDIENCY OF THE INSTITUTE OF THE PROCEDURAL AGREEMENT: PROBLEMS OF LEGAL SUPPORT (UNDER THE LEGISLATION OF KAZAKHSTAN)

*Abstract*

The inclusion of conciliation proceedings in the Code of Criminal Procedure radically changed the traditional notions of the principles of judicial proceedings not only within the framework of the relevant norms of the Criminal Procedure Code, but also a number of provisions of the Constitution of the Republic of Kazakhstan. The Institute of Procedural Agreement in its characteristics goes beyond the influence of the principle of publicity. This circumstance creates the conditions for the formation of a legal contradiction in the context of the provisions of Part 2 of Article 9 of the Code of Criminal Procedure of the Republic of Kazakhstan stating that violation of the principles of the criminal process may lead to various negative consequences until the validity of the proceedings is declared invalid.

Obviously, the system of principles of criminal procedure in the part we are interested in needs some adjustment.

**Keywords:** conciliation proceedings, the system of principles of the criminal process, the principle of publicity, the principle of expediency

### **Введение**

#### **Актуальность темы исследования**

Действующий УПК РК, принятый в 2014 году и введенный в действие с 01.01.2015 года, изначально планировался как новая редакция УПК РК, принятого в 1997 году. Такой подход был обусловлен тем, что к моменту начала деятельности рабочей группы над новой редакцией в этот Кодекс было внесено огромное количество изменений и дополнений, которые со временем стали представлять из себя противоречивые предписания, сводившие к ничтожному ранее сложившиеся систему, институты, категории и понятия. Кодекс постепенно потерял свою практическую значимость как правовой стандарт и мерило законности.

Работа по усовершенствованию УПК РК путем создания его новой редакции, длившаяся практически два года, характеризовалась таким объемом процессуально-правовых новелл (согласительное производство, следственный судья, депонирование, негласные следственные действия, досудебная конфискация, медиация и т.п.), которые по своим качественным признакам уже не могли отвечать требованиям новой редакции. Новая редакция должна основываться на известных положениях, подвергаемых определенной корректировке. В нашем случае речь шла о новых институтах, понятиях, категориях, т.е. таких правовых явлениях, которые впервые включались в уже известный УПК РК. В этих условиях отредактированный УПК больше пре-



тендовал на его признание в качестве нового Кодекса.

Наряду с этим, задачи, решаемые в рамках создания новой редакции, отчасти сохранили свою значимость в условиях трансформации новой редакции в новый кодекс. Таким образом, система принципов, законодательно закрепленная в УПК РК в 1997 году, практически не изменилась уже в условиях нового УПК РК 2014 года.

Сохранение прежней системы уголовно-процессуальных принципов и восприятие института процессуального соглашения создало некоторый дисбаланс как в системе гарантий соблюдения принципов, так и в системе процедур, обеспечивающих реализацию процессуального соглашения.

В системе принципов, закрепленных в действующем УПК РК, не используется терминологическое обозначение «принцип публичности», исключая или ограничивающий частные начала в уголовном процессе. Однако содержательное наполнение ряда принципов свидетельствует о превалировании принципа публичности в общей системе узаконенных фундаментальных начал судопроизводства. Отступление от принципа публичности в отдельных случаях оценивается как результат социального запроса. В нашем случае отражением такого отступления является институт процессуального соглашения. Наряду с этим в рассматриваемом явлении налицо отражение общего положения о признании и применении принципов и норм международного права (ч.1 ст.1 УПК РК). Таким образом, принцип публичности не только не исключает частные начала, но и находится с ними в определенной гармонии. Вместе с этим, институциональный подход к процессуальному соглашению требует законодательного закрепления соответствующего принципа непосредственно в нормах УПК РК. Соответствие или противоречие тех или иных процедур принципам определяется на основе анализа соотношений между отдельными процедурами и конкретными принципами, включенными в УПК РК. А поскольку термина «принцип публичности» в Кодексе нет, то необходимо установить правомерность следования этому принципу с тем, чтобы обосновать правомерность иного принципа, лежащего в основе процессуального соглашения. В качестве такой основы нами предлагается принцип целесообразности.

Цель настоящего исследования состоит в определении соотношения публичных и частных начал в уголовном процессе применительно

к институту процессуального соглашения, обоснование правомерности дополнения системы принципов уголовного процесса новым принципом – принципом целесообразности.

Задачи, решаемые для достижения цели, следующие:

- краткий анализ исследованности проблем системы уголовно-процессуальных принципов;
- конституционно-правовые основы принципа публичности в уголовном процессе в контексте института процессуального соглашения;
- сущность принципа публичности и сфера его влияния;
- установление аргументов в пользу нового уголовно-процессуального принципа – принципа целесообразности на примере института процессуального соглашения.

Методы исследования состоят в применении анализа и синтеза при оценке законодательных предписаний, а также сравнении точек зрения процессуалистов на комплекс рассматриваемых проблем. Решающее значение нами придается положениям Концепции правовой политики Республики Казахстан на период с 2010 до 2020 года (далее – Концепция), согласно которой «приоритетом развития уголовно-процессуального права остается дальнейшая последовательная реализация основополагающих принципов уголовного судопроизводства, направленных на защиту прав и свобод человека» [1]. В нашем случае проблема приобретает новый ракурс, а именно: обоснование актуальности расширения видов уголовно-процессуальных принципов, способных обеспечить правомерность применения института процессуального соглашения.

#### **1. Краткий анализ исследованности проблем системы уголовно-процессуальных принципов**

В науке принципы уголовного процесса понимаются неоднозначно. Наиболее ярко представлены следующие три направления.

Представители первого направления (В.М. Савицкий, В.Т. Томин) полагали, что принципы, как руководящие идеи, только идеями и должны оставаться. Это означало, что их правовое закрепление не является обязательным потому, что они (принципы) и так пронизывают всю систему права. Исследуя понятие процессуального принципа, В.Т. Томин писал: «Нам представляется, что принципы советского уголовного процесса появляются еще до того, как они формулируются законодателем ... Принципы – это элементы мировоззрения ... Руководящая идея в области уголовного процесса – остается принципом советского уголовного процесса даже в

том случае, если он прямо еще не сформирован ни в каком нормативном акте ...» [2, с.193-194]. Именно на высокую степень абстрагирования сущности и природы уголовно-процессуального принципа обращает внимание Б.Х. Толеубекова [3, с.277-281]. Вместе с тем, она полагает, что при таком подходе отсутствуют правовые основания для установления факта несоблюдения конкретного принципа и, соответственно, для определения правовых последствий, наступающих в результате несоблюдения принципа. Отдаленность норм права от питающих их идей превращает последние в правовую фикцию.

Второе направление наиболее полно представлено в работах Н.Н. Полянского. Он полагал, что в качестве принципов советского уголовного процесса необходимо признавать «те вытекающие из руководящих идей требования, которые должны проводиться при расследовании, разбирательстве и разрешении уголовных дел ... В определении необходимо подчеркнуть нормативный момент» [4, с.193]. Недостатком такого подхода является стремление дифференцировать принципы если не по субъектам, то по стадиям процесса. Такой подход по всем без исключения принципам лишает последних известной универсальности и всеобъемлющего характера. Безусловно, определенная дифференциация должна быть, но она не является основным признаком «краеугольности» или «фундаментализма». Однако глубокая дифференциация способна трансформировать принципы в условия реализации отдельных функций или стадий. Очевидно, что условия – это производное от принципа и между ними знака равенства нет и не может быть.

Третье направление, представленное трудами П.С. Элькинд, М.А. Чельцова, М.С. Строговича и др., состоит в признании обязательности правового закрепления принципов в отраслевом законодательстве и отрицании правомерности применения тех принципов, которых в законе нет. Так, П.С. Элькинд писала: «Важнейшим свойством принципов советского уголовного процесса является их правовой характер» [5, с.64].

Вместе с тем, как нам представляется, П.С. Элькинд допускает большое противоречие, когда анализирует сущность принципа публичности. Это противоречие мы усматриваем в том, что названный автор убежден в правомерности принципа публичности, хотя он ни в Конституции, ни в УПК не обозначен именно рассматриваемым нами термином. Таким образом, признавая необходимость закрепления в отраслевом законе любого принципа, имеющего отношение к уголовному процессу, П.С. Элькинд признает

публичность уголовного процесса в качестве неписаного принципа, вытекающего из смысла положений УПК.

Вне зависимости от изложенного мы полагаем, что третье направление более предпочтительно в силу своего большого смыслового соответствия месту и назначению уголовно-процессуальных принципов в современных условиях.

Процессуалисты постперестроечного времени единодушны во мнении о том, что принципы уголовного процесса, во-первых, первичны по отношению к системе складывающихся правоотношений; во-вторых, принципы носят всеобъемлющий характер, хотя в целом поддаются классификации по различным основаниям; в-третьих, принципы в качестве таковых должны быть прямо указаны и закреплены в надлежащем законе. Что касается принципа публичности, то как известно, в УПК РК принципа под таким названием нет.

Публичность как принцип уголовного судопроизводства рассматривалась в работах исследователей дореволюционного (1917г.) периода развития права: И.В.Михайловского [6], И.Я. Фойницкого [7], Л.Загурского [8] и др.

Необходимо отметить, что изначально, по Уставу уголовного судопроизводства (1864г.) под публичностью понимался современный принцип гласности. Так, в ст. ст. 620-624 главы пятой «Об условиях производства дел в судебных заседаниях» названного выше Устава (УУС) указывается, что «судебные заседания по делам о преступлениях и проступках происходят публично» [9, с.180-181]. В одном из протоколов Государственного совета в отношении принципа публичности (гласности) отмечалось следующее: «Публичность судебных заседаний – есть одна из лучших гарантий правильности судебных прений и одно из главных условий доверия общества к суду» [10, с.56].

В современных условиях преобладают следующие точки зрения:

- принципы уголовного процесса должны быть законодательно закреплены;
- каждый принцип должен сопровождаться системой эффективных гарантий;
- принципы должны носить системный характер, быть всеобъемлющими и не противоречить друг другу;

Принципы, объективно вытекающие из смысла предписаний уголовно-процессуального закона, могут быть отнесены к официально признаваемым принципам при условии их отражения в иных правовых источниках отрасли права.

Применительно к принципу публичности необходимо признать, что процессуалисты вклю-

чают его в систему отраслевых принципов вне зависимости от того, что он ни в одном УПК не нашел своего прямого закрепления.

Так, А.В. Смирнов и К.Б. Калиновский пишут: «Уголовный процесс имеет ярко выраженный публичный характер ... Он как совокупность правовых норм принадлежит к публичным отраслям права, т.е. отраслям, регулирующим деятельность государственных органов и их взаимоотношения с гражданами» [11, с.73]. «Этот принцип уголовного процесса прямо не указан в главе УПК РФ, посвященной принципам уголовного процесса, – пишет В.З.Лукашевич, – Однако он фактически закреплен в этой и других главах УПК гораздо полнее и последовательной, чем он был закреплен в УПК РСФСР» [12, с.65]. По мнению В.П. Божьева принцип публичности, не будучи назван этим термином, сформулирован не только в нормах УПК РФ, но и в положениях Конституции РФ и состоит в том, что в них законодатель выразил государственное начало как основу деятельности в сфере уголовного судопроизводства [13, с.78]. По мнению О.В. Качаловой, согласно принципу публичности суд осуществляет от имени государства правосудие по уголовным делам [14, с.60]. Как утверждает Л.Т.Ульянова, принцип публичности действует во всех стадиях процесса [15, с.74].

Таким образом, принцип публичности уголовного процесса признается в той мере, в какой это проистекает из существа исследуемой отрасли права в условиях отсутствия в законодательстве прямого указания на данный принцип как именно принцип публичности.

## **2. Конституционно-правовые основы принципов публичности в уголовном процессе в контексте института процессуального соглашения**

По определению В.М.Савицкого и А.М. Ларина, «публичность – общеправовой принцип, обязывающий государство, его органы, должностных лиц признавать, соблюдать, защищать права и свободы граждан, права и законные интересы общественных объединений, социальных и этнических групп, ... по долгу службы, вопреки чьим-либо возможным действиям и волеизъявлениям, преследующим иные цели.

В уголовном судопроизводстве принцип публичности выражается прежде всего в предписаниях закона, обязывающих прокурора, следователя, орган дознания возбудить уголовное дело в каждом случае обнаружения признаков преступления, принять все зависящие от них меры к полному, объективному, всестороннему исследованию обстоятельств дела, независимо от жела-

ния потерпевшего и даже вопреки его желанию, с тем, чтобы виновный был изобличен и понес справедливое наказание, а ошибочно заподозренный или обвиненный был реабилитирован» [16, с.152].

С учетом того, что действующим правом в Республике Казахстан «являются нормы Конституции, соответствующих ей законов, иных нормативных правовых актов» [17, ст.55], то правомерными являются следующие критерии определения конституционной природы принципа публичности:

- наличие в Конституции РК предписаний, указывающих на уполномоченные органы и лица принимать все допускаемые меры, направленные на достижение и решение целей и задач уголовного судопроизводства;

- наличие в УПК РК предписаний, соответствующих конституционным предписаниям в рассматриваемой части.

Обращение к советскому периоду развития права позволяет считать, что конституционные основы публичности уголовного судопроизводства усматривались в ряде положений Основного закона СССР. Так, по мнению В.З.Лукашевич, в Конституции ССР было закреплено положение о том, что «Советское государство, все его органы ... обеспечивают охрану правопорядка, интересов общества, прав и свобод граждан» [17, с.58]. И далее названный автор утверждает: «Публичное начало, как и социалистическая законность, пронизывает деятельность всех органов Советского государства ... В советском уголовном судопроизводстве принцип публичности нашел свое четкое выражение в Основах уголовного судопроизводства» [17, с.58].

В современных условиях признание за принципом публичности конституционно-правовых основ сохраняет свою актуальность. В частности, В.П. Божьев пишет: «Хотя сущность указанного принципа сформулирована в ст.3 УПК, исходную правовую базу действия указанного принципа можно обнаружить в Конституции Российской Федерации» [13, с.78].

Экстраполируя изложенные выше ключевые моменты в сферу национального права Казахстана, можно утверждать, что публичность как судопроизводственный признак своими корнями уходит в Конституцию РК. В качестве таких основ мы усматриваем следующие положения Конституции РК, развитые в нормах УПК РК.

1. Государство обеспечивает целостность, неприкосновенность и неотчуждаемость своей территории [п.2 ст.2 КРК].

Интерпретация данного положения отражена в ст.3 УПК РК, согласно которой уголовное судопроизводство осуществляется на территории Республики Казахстан.

производство на территории РК независимо от места совершения уголовного правонарушения ведется в соответствии с УПК РК.

2. Судебная власть осуществляется от имени Республики Казахстан и имеет своим назначением защиту прав, свобод и законных интересов граждан и организаций, обеспечение исполнения Конституции, законов, иных нормативных правовых актов [п.1 ст.76 КРК]. Решения, приговоры и иные постановления судов имеют обязательную силу на всей территории Республики [п.3 ст.76 КРК].

Данные положения отражены в следующих нормах УПК РК: ст.12 (Судебная защита прав и свобод человека и гражданина); ст.15 (Охрана прав и свобод граждан при производстве по уголовным делам); ст.17 (Неприкосновенность жилища); ст.18 (Неприкосновенность собственности).

3. Прокуратура от имени государства осуществляет высший надзор за точным и единообразным применением законов [п.1 ст.83 КРК].

Реализация этого положения отражена в ст.58 УПК РК, согласно которой прокурор осуществляет надзор за законностью оперативно-розыскной деятельности, дознания, следствия и судебных решений, уголовного преследования

4. Ряд положений УПК РК опирается на комплекс конституционных предписаний, обращенных к человеку и гражданину (ст. ст. 10-39 КРК). Например, согласно п.1 ст.39 КРК, права и свободы человека и гражданина могут быть ограничены только законами и лишь в той мере, в какой это необходимо в целях защиты конституционного строя, охраны общественного порядка, прав и свобод человека, здоровья и нравственности населения.

К этому положению близко примыкает предписание ст.16 КРК о праве каждого на личную свободу и о возможности подвергнуть человека аресту и содержанию под стражей только в предусмотренных законом случаях. Эти положения воплощены в следующих нормах УПК РК: ст.128 (Основания задержания); ст.146 (Домашний арест); ст.147 (Содержание под стражей); ст.157 (Привод); ст.165 (Запрет на приближение) и др.

Обобщая изложенное выше необходимо признать, что в концентрированном виде публичное начало, закрепленное в нормах Конституции РК, нашло свое полновесное отражение в ст.8 УПК РК о задачах уголовного процесса, которые решаются уполномоченными органами и лицами в пределах предоставленных им полномочий.

### **3. Сущность принципа публичности и сфера его влияния**

Как вытекает из изложенного ранее, отсутствие в УПК РК самостоятельной нормы о принципе публичности не является основанием для его отрицания в соответствующей отрасли права. В качестве принципа публичность признавалась правоведами советского периода развития права. При этом важно отметить, что влияние этого принципа было настолько велико, что она (публичность) могла соперничать с законностью. В частности, П.С. Элькинд прямо отмечала: «Публичные начало, как и социалистическая законность, пронизывает деятельность всех органов Советского государства» [5, с.71]. На это же обращал внимание В.П.Божьев [13, с.78].

Сущность принципа публичности состоит в следующем.

1. Обязанность органов дознания, следователя, прокурора провести досудебное расследование по всем заявлениям, сообщением об уголовных правонарушениях, за исключением дел частного обвинения [ст.179 УПК РК].

2. Наделение государственных органов широкими властными полномочиями по решению задач уголовного процесса. К этим органам относятся суд, органы уголовного преследования (ст. ст. 8, 51-63 УПК РК).

3. Делегирование права применять нормы уголовного и уголовно-процессуального закона только и исключительно органам, ведущим уголовный процесс (п.п. 26), 40), 42), 46), 47), 48) ст.7 УПК РК).

4. Признание лица виновным в совершении уголовного правонарушения только и исключительно судом на основании обвинительного приговора, вошедшего в законную силу (п.1) ч.2 ст.53 УПК РК).

5. Проявление социально-правового смысла принципа публичности в органическом сочетании интересов государства в охране прав и свобод человека и гражданина с задачей предотвращения уголовных правонарушений и справедливого наказания виновного, в необходимых случаях – принятие мер к реабилитации незаконно осужденного [18, с.93] (ст.ст.10, 37 УПК РК).

6. Действие принципа публичности на всех стадиях уголовного процесса.

7. Осуществление уголовного преследования от имени государства (ст.32 УПК РК).

8. Постановление судом приговора от имени Республики Казахстан (ст.387 УПК РК).

Значение принципа публичности уголовного судопроизводства правоведа усматривают в следующем:

а) охране от уголовно наказуемых посягательств не только общественного и государ-

ственного строя, но и личных и имущественных прав и интересов человека и гражданина;

б) сочетании задачи по изобличению и наказанию правонарушений со всемерной заботой о восстановлении нарушенных прав и законных интересов личности, пострадавшей от правонарушения;

в) наделение уполномоченных органов и лиц не только правами, но и возложение на них обязанностей;

г) придание императивного характера полномочиям органов, ведущих уголовный процесс, наряду с правом участников процесса обжаловать решения и действия этих органов [5, 12, 13, 18].

Таким образом, принцип публичности, охватывая все судопроизводство, на первый взгляд, не оставляет места частным интересам участников процесса. Однако, анализ уголовно-процессуального законодательства, точки зрения правоведов на сущность принципа публичности свидетельствуют о разумном сочетании публичности с диспозитивными началами судопроизводства.

Так, из смысла ст.32 УПК РК вытекает, что, как указывают правоведы, в ряде случаев публичность уступает диспозитивному началу, когда производство по делу ставится в зависимость от желания, воли потерпевшего [16, с.152; 13, с.79; 12, с. 72-73 и др.]. данный факт в разные периоды развития права оценивался исходя из приоритетов правовой политики государства в конкретный исторически значимый период развития страны.

«На первый взгляд может показаться, что существенным отступлением от этого правового начала (публичного начала – прим. наше М.Х.) являются так называемые дела частного и частно-публичного обвинения», – писала в свое время П.С.Элькинд. Далее она осуществляла попытку представить это обстоятельство как нечто не имеющее значения: «Незначительность этого отступления, отнюдь не умаляющего принципа публичности уголовного судопроизводства, очевидна, если учесть, во-первых, что данные категории дел составляют небольшой процент в общей массе уголовных дел и, во-вторых, что порядок их производства также пронизан принципом публичности» [5, с.72].

В современных условиях диспозитивным началам придается гораздо большее значение. Так, В.П.Божьев пишет: «Расширение действия диспозитивного начала в уголовном судопроизводстве означает усиление внимания законодателя к правам, свободам и интересам гражданина,

стремление сочетать в уголовно-процессуальной деятельности интересы личности, общества и государства при определяющей роли публично-правового начала уголовного судопроизводства [13, с.80].

Имеет место точка зрения, в соответствии с которой диспозитивность имманентно присущий публичности признак. В частности, О.В.Качалова пишет: «Публичность в уголовном судопроизводстве тесно взаимосвязана с его диспозитивными началами ... Соотношение начал диспозитивности и публичности в уголовно-процессуальном законодательстве в какой-то степени определяет демократичность общества, поскольку выявляет степень соотношения публичных и частных интересов, охраняемых уголовно-процессуальным законом. Диспозитивность предполагает, что интересы отдельной личности, потерпевшей от преступления, ставятся выше, чем публичный интерес привлечения лиц, совершивших преступления, к уголовной ответственности и наказания ...

Сочетание основ публичности и диспозитивности в уголовном судопроизводстве позволяет потерпевшему и его представителям, участвовать в головном преследовании по любым категориям дел ...» [14, с.62].

Таким образом принцип публичности не теряет своего значения в условиях применения частно-публичного или частного порядка уголовного – преследования и обвинения. Вопрос о том, какой из этих принципов лежит в основе согласительного производства.

Очевидно, что публичностью не охватывается институт процессуального соглашения. Что касается диспозитивности, то ею охватываются частные интересы пострадавшего от преступления. Интересы виновной стороны находятся в зависимости от реализации своего права субъектом частного обвинения. Соподчиненный характер интересов обвиняемого в условиях частного уголовного преследования не позволяет говорить о полноте защиты интересов обвиняемого.

#### **4. Аргументы в пользу нового уголовно-процессуального принципа – принципа целесообразности применительно к институту процессуального соглашения**

Процессуальное соглашение не отвечает принципу публичности постольку, поскольку в публичном процессе интересы обвиняемого ограничиваются обязательностью наступления наказания сообразно санкциям уголовного закона. Это связано с тем, что «предметом публично-го начала являются: а) уголовное преследование; б) правообеспечительная деятельность; в) при-

мирительная деятельность в уголовном процессе по восстановлению общественного (публичного) мира» [11, с.75].

Примечательно, что медиация в уголовном процессе понимается как «альтернативное разрешение споров». Сущность уголовной медиации или альтернативной юстиции заключается в отказе от ведения судебного состязания, взамен которого с разрешения и с участием государственного органа (суда или органа уголовного преследования) используются различные неконфликтные и примирительные процедуры. Важнейшей отличительной чертой медиации является готовность обеих сторон к примирительной процедуре [11, с.74-75]. Последнее является признаком, имеющим общий характер как для медиативного соглашения, так и процессуального соглашения.

Принцип диспозитивности, присущий частному и частно-публичному обвинению, не охватывает собой процессуальное соглашение в силу того, что в последнем случае предполагается одновременное обеспечение частных интересов обеих (тяжущихся) сторон.

Во взаимосвязи с изложенным представляет интерес точка зрения Н.Н. Ковтуна, высказанная им еще в 1995 году. Названный автор писал: «Воля государства выражается в публичном начале уголовного процесса, проявляется в его стадиях и институтах, подчиняя себе действия и решения большинства участников уголовного судопроизводства...»

Правда, при конструировании отдельных процессуальных норм государство как бы предоставляет возможность решить тот или иной вопрос по уголовному делу якобы по собственному усмотрению лиц, ведущих процесс. Однако затем, полностью контролируя ситуацию, жестко расставляет все по местам, напоминая управомоченным государственным органам и лицам, кто истинный «хозяин» процесса (речь идет об институте прекращения уголовного дела – прим. наше – М.Х.) [19, с.66-67].

Подвергая жесткой критике законодательную регламентацию частного и частно-публичного обвинения, Н.Н. Ковтун утверждает, что в соотношении частных и публичных начал в уголовном процессе «государство, верное себе, и здесь постаралось ограничить «дарованные им свободы» [19, с.68], имея в виду право прокурора вмешаться в процесс в частно-публичном порядке. Он полагает, что в основу дифференциации частного, частно-публичного либо публичного уголовного преследования и обвинения должен быть положен непосредственный объект пре-

ступного посягательства, его частная или публичная природа, определяющая как характер спорного (нарушенного) отношения, так и зависящую от этого форму его реализации в уголовном процессе. Именно данный подход позволит, наконец, найти разумный баланс интересов государства и личности в сфере уголовного судопроизводства [19, с.71].

Особенностью процессуального соглашения является «разумное» сочетание публичного и частного интересов в рамках уже официально начатого производства. Данное обстоятельство означает, что процессуальное соглашение не охватывается ни принципом публичности, ни принципом диспозитивности, которые как таковые в законе не обозначены, но объективно вытекают из его существа.

Воля обеих сторон при решении вопроса об исходе дела, обеспечение интересов обеих сторон при отсутствии у них спора или противоречия – отличительная черта процессуального соглашения. Отнести процессуальное соглашение к разновидности медиативного соглашения нельзя в силу того, что в последнем случае исключается наступление наказания в отношении виновной стороны. В процессуальном соглашении наказание не исключается, но степень его суровости значительно снижается.

Востребованность самостоятельного принципа, обеспечивающего правомерность процессуального соглашения, объясняется тем, что в действующем УПК РК этот институт находится в противоречии практически со всеми принципами, непосредственно закрепленными в УПК РК, а также с принципами публичности и диспозитивности, которые не будучи терминологически обозначенными в законе, объективно оказывают свое влияние на судопроизводство и вытекают из гарантий, сопровождающих «писаные» принципы. Решение проблемы мы усматриваем в законодательном признании нового уголовно-процессуального принципа, гипотетически названного принципом целесообразности. При этом мы исходим из следующих соображений:

- при процессуальном соглашении удовлетворяются иски требования потерпевшего, что является отражением его законного интереса в имущественной части;

- удовлетворяются интересы виновного лица, состоящие в наступлении менее суровых последствий по сравнению с полновесным публичным обвинением;

- инициатором и обязательным субъектом процессуального соглашения является прокурор, обеспечивающий государственные интересы в процессе.

Целесообразность достижения баланса между публичными и частными интересами в процессуальном соглашении – основная идея предлагаемого нами принципа.

Список использованной литературы:

1. Концепция правовой политики Республики Казахстан на период с 2010 до 2020 года. – Утверждена Указом Президента РК от 24.08.2009г. С изменениями и дополнениями по состоянию на 16.01.2014г.//эл. ресурс [ksrk.gov.kz/rus/index.php].
2. Томин В.Т. О понятии принципа советского уголовного процесса. – М., 1965.
3. Толубекова Б.Х. Суцность и значение принципов уголовного процесса//Уголовно-процессуальное право Республики Казахстан: Часть Общая. Академический курс. Книга первая. – Алматы: ТОО Издат компания «НАS», 2004. – с.277-281.
4. Полянский Н.Н. Вопросы теории советского уголовного процесса. – М., 1956.
5. Элькин П.С. Понятие и система уголовно-процессуальных принципов//Уголовный процесс. – М.: Юрид. лит., 1972. – с.64-95.
6. Михайловский И.В. Основные принципы организации уголовного суда. – Томск, 1905.
7. Фойницкий И.Я. Курс уголовного судопроизводства. Том 1. – СПб, 1896.
8. Загурский Л. Принципы римского гражданского и уголовного процесса. – Харьков, 1874.
9. Устав уголовного судопроизводства. – Утвержден 20 ноября 1864г. // Российское законодательство X-XX веков. В девяти томах. Том 8. Судебная реформа. – М.: Юр.лит., 1991. – С.120-251.
10. Журнал соединенных департаментов законов и гражданских дел Государственного Совета. – №47, с.56//Цит. по книге: Российское законодательство X-XX веков. В девяти томах. Том 8. Судебная реформа. – М.: Юр. лит., 1991. – С.323-324
11. Смирнов А.В., Калиновский К.Б. Уголовный процесс: Учебник для вузов/Под общ. ред. А.В.Смирнов. – СПб.: Питер, 2004.
12. Лукашевич В.З. Принцип публичности//Уголовный процесс России: Общая часть: Учебник для студентов. – СПб., 2004. – с.65-67
13. Божьев В.П. Принцип публичности//Уголовный процесс: Учебник. Издание 2-е, испр. и доп. – М.: Спарк, 2000. – С.78-80.
14. Качалова О.В. Публичность//Уголовный процесс: Учебник/Под общ. ред. В.М.Лебедева. – М., 2004. – С.60-62.
15. Ульянова Л.Т. Принципы уголовного процесса//Уголовный процесс: Учебник/Под ред. К.Ф.Гуценко. – М.: Зерцало, 2000. – С.73-87.
16. Савицкий В.М., Ларин А.М. Уголовный процесс: Словарь-справочник. – М.: ИНФРА-М, 1999 – 271с.
17. Лукашевич В.З. Суцность и значение отдельных принципов советского уголовного процесса//Советский уголовный процесс: Учебник. – Л.: Издат. ЛГУ, 1989. – с.55-85.
18. Лупинская П.А. Принципы уголовного процесса//Уголовный процесс: Учебник/Под общ. ред. П.А.Лупинский. – М.: Юристъ, 1995. – С.88-126.
19. Ковтун Н.Н. Соотношение частных и публичных начал в уголовном судопроизводстве РФ: время выбора//Государство и право, 1995, №11. – с.66-71.

**ЖЕДЕЛ ІЗДЕСТІРУ ҚЫЗМЕТІ  
ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ  
OPERATIONAL SEARCH ACTIVITY**

УДК: 343.985  
МРНТИ: 10.85.49



*С.Ж. Кусаинов<sup>1</sup>*

*<sup>1</sup>кандидат юридических наук, старший преподаватель кафедры уголовно-правовых дисциплин Института истории и права КазНПУ им.Абая, г.Алматы. Казахстан  
e-mail: zagalbaili @ mail.ru*

**ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКНЫЕ МЕРЫ ПО ПРЕДУПРЕЖДЕНИЮ ТЕРРОРИЗМА В РК**

*Аннотация*

Противодействие преступности свидетельствует, что невозможно обеспечить неотвратимость наказания преступников без противопоставления их криминальной деятельности оперативно-розыскных мер, без использования данных, полученных правоохранительными органами оперативно-розыскным путем, проведения оперативно-розыскной деятельности.

**Ключевые слова:** правоохранительные органы, оперативно-розыскная деятельность, оперативно-розыскные мероприятия, оперативное внедрение, терроризм, Закон об ОРД РК.

*Кусаинов С.Ж.<sup>1</sup>*

*<sup>1</sup>з.г.к., Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық институтының, қылмыстық-құқықтық пәндері кафедрасының аға оқытушысы, Алматы қ., Қазақстан  
e-mail: zagalbaili@mail.ru*

**ҚР ТЕРРОРИЗМДІ АЛДЫН АЛУ КЕЗІНДЕГІ ЖЕДЕЛ-ІЗДЕСТІРУ ШАРАЛАРЫ**

*Аңдатпа*

Қорғау органдарының жедел-ізвестіру қызметінің жедел-ізвестіру шараларының мәліметтерінсіз қызметкерлерді анықтап оларға нақты жаза тағайындау мүмкін еместігін қылмыстылықты алдын алу дәлелденді.

**Түйін сөздер:** құқық қорғау органдары, жедел-ізвестіру өызметі, жедел-ізвестіру шаралары, жедел енгізу, терроризм, ҚР ЖІҚ туралы заңы.

*S.Kussainov<sup>1</sup>*

*<sup>1</sup> Head of the criminal law disciplines of the Institute of History and Law named after Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan  
e-mail: zagalbaili @ mail.ru*

**OPERATIVELY-SEARCH MEASURES ON WARNING OF TERRORISM IN RK**

*Abstract*

Counteraction of criminality testifies that it not maybe to provide inevitability of punishment of criminals without contrasting of their criminal activity of operatively-search measures, without the use of the data got law enforcement



authorities by the operatively-search way of realization of operatively-search activity.

**Keywords:** law enforcement authorities, operatively-search activity, operatively-search events, operative introduction, terrorism, Law on HORDES of PK.

В настоящее время мировое сообщество столкнулось с таким сложным негативным социально-правовым явлением, как терроризм. Известный учёный профессор Ю.П. Лисовский отмечает: «Терроризм – явление вовсе не новое: известно, что вся история человечества сопровождалась насилием и террором в самых разнообразных формах и проявлениях» [1].

Терроризм – противоправное уголовно наказуемое деяние или угроза его совершения в отношении физических лиц или организаций в целях подрыва общественной безопасности, устрашения населения, оказания воздействия на принятие государственными органами Республики Казахстан, иностранными государствами и международными организациями решений либо с целью прекращения деятельности государственных либо общественных деятелей, или из мести за такую деятельность. [2]

Ущерб от терроризма настолько велик, что антитеррористическая работа стала одним из основных направлений деятельности всех государственных органов. Встала задача, что профилактическую работу необходимо поставить на первое место, так как вред, причиненный преступлениями террористического характера, невозможно загладить и искупить, как невозможно вернуть погибших от рук террористов. Применение обычных методов профилактики терроризма не дает должных результатов. Поэтому, необходимо комплексно использовать оперативно-розыскные силы, средства и методы оперативно-розыскной деятельности в предупреждении терроризма.

Весь комплекс оперативно-розыскных мероприятий допустимый к применению в процессе оперативно-розыскной деятельности указан в ст. 11 Закона об ОРД Республики Казахстан. [3]

Оперативно-розыскные мероприятия – составной структурный элемент оперативно-розыскной деятельности, состоящий из системы взаимосвязанных действий, направленных на решение конкретных тактических задач. Оперативно-розыскные мероприятия носят разведывательно-поисковый характер и направлены на получение информации о лицах, замышляющих, подготавливающих и совершающих террористические акты, о наличии следов противоправной деятельности, местонахождении лиц, скрывающихся от следствия и суда, а также похищенных

и без вести пропавших граждан. Остановимся на некоторых мероприятиях, которые позволяют оперативным подразделениям организовать надлежащие каналы получения оперативной информации. Задача правоохранительных органов проведение эффективной оперативно-розыскной работы по получению достоверной информации о действиях террористов и нанесении упреждающих ударов по их уничтожению. Это, в свою очередь, требует глубоко продуманной работы по поиску оперативной информации, в том числе помощи граждан.

В настоящее время вопросы содействия граждан органам, осуществляющим оперативно-розыскную деятельность, регулируются в Республике Казахстан многими законами, основным из которых является Закон Республики Казахстан от 15 сентября 1994 года № 154-ХІІІ Об оперативно-розыскной деятельности.

Согласно ст.13 п.2,п.3 Закона об ОРД, отдельные граждане могут с их согласия привлекаться к подготовке и проведению оперативно-розыскных мероприятий (в том числе и по контракту) с сохранением по их желанию конфиденциальности сотрудничества с органами, осуществляющими оперативно-розыскную деятельность.

Органы, осуществляющие оперативно-розыскную деятельность, могут заключать контракты о сотрудничестве с совершеннолетними дееспособными лицами независимо от их гражданства, национальности, пола, социального, должностного и имущественного положения, образования, принадлежности к общественным объединениям, политических и религиозных убеждений. Форма контракта, условия и сроки его действия определяются ведомственными нормативными актами.

В юридической литературе справедливо отмечается, что определенный эффект участия граждан в таких мероприятиях может быть лишь в тех случаях, когда их действия проводятся зашифровано от лиц, представляющих оперативный интерес. Поэтому для участия в оперативно-розыскных мероприятиях подбираются надежные помощники, которые бы преждевременно не разгласили факт подготовки и проведения таких мероприятий. Им сообщается необходимая информация о задачах, требующих решения с их участием, содержание предстоящих мероприятий, время и место их проведения, точная ко-

ординация действий и связь с оперативными работниками; проводится тщательный инструктаж по выполнению каждым участником конкретных действий при условии обеспечения их безопасности. Полнота и пределы информирования зависят от специфики преступления, причастных к нему лиц и конкретной помощи, ожидаемой от граждан. [4] Оперативный работник несет ответственность за обоснованность и целесообразность привлечения граждан к соответствующим оперативно-розыскным мероприятиям. Он должен строго соизмерять предстоящие действия всех участников в конкретных ситуациях с требованиями законности. При этом следует особо отметить, что категорически запрещается привлекать граждан к участию в мероприятиях по предупреждению и раскрытию преступлений, в ходе проведения которых их жизни и здоровью может угрожать опасность. Одним из видов содействия отдельных лиц оперативным подразделениям органов внутренних дел является конфиденциальное (негласное) содействие, которое может оказываться как на контрактной, так и бесконтрактной основе. Следует учитывать, что неотъемлемым условием конфиденциального сотрудничества граждан с оперативными подразделениями органов внутренних дел является их обязанность сохранять в тайне сведения, полученные в ходе подготовки и проведения оперативно-розыскных мероприятий.

В процессе противостояния терроризму можно использовать опыт зарубежных спецслужб. Вызывает интерес специально разработанная правительством американская программа «Спасение жизней», которая вознаграждает граждан, предоставивших информацию о терроризме. США делятся информацией такого рода с другими странами, чьи граждане находятся в опасности.

Программа, утверждённая Конгрессом в 1984 г., предлагает значительное вознаграждение (до 2 млн. долл.) за информацию, позволяющую предотвращать акты международного терроризма против американских граждан или собственности. Если такие преступления связаны с гражданской авиацией США, вознаграждение поднимается до 4 млн. долл. В 1990 г.

Госдепартамент создал партнёрство с Ассоциацией воздушного транспорта Америки и Международной Ассоциацией пилотов; каждая из этих организаций обещала выделить до 1 млн. долл. вдобавок к сумме, выплачиваемой правительством США за информацию, позволяющую предотвратить террористический акт против

американской гражданской авиации. Учитывая потенциальную опасность попадания ядерных материалов в руки террористов, Конгресс США расширил определение международного терроризма, санкционировав вознаграждение за сообщение любой информации «о любом акте, в значительной степени способствующем приобретению специальных ядерных материалов, безопасное хранение которых не обеспечено... или любых ядерных взрывных устройств... частным лицом, группой или неядерным государством».

Казахстанский опыт борьбы с террористическими формированиями свидетельствует о том, что одним из перспективных направлений противодействия этим проявлениям является оперативное внедрение в преступные структуры. Оперативное внедрение – это негласное внедрение работника органа, осуществляющего оперативно-розыскную деятельность, либо сотрудничающего с ним конфиденциального помощника в окружение объекта оперативного интереса для решения задач оперативно-розыскной деятельности ОРД. [5]

Внедрение сотрудников в криминогенную среду правоохранными органами позволяет получать необходимую информацию о членах террористической группы, наличии у них оружия и взрывчатых веществ (наименование, происхождение, количество, место хранения), преступных связей (в том числе из сотрудников правоохранительных органов), времени и способах (их маркировке) совершения терактов. При этом возможны два направления оперативного внедрения:

- в первом варианте внедрение должно осуществляться непосредственно в террористическую группу;

- второй вариант внедрения предполагает многоэтапную работу по вводу конфиденентов в общеуголовные структуры, осуществляющие совместную с террористической группой преступную деятельность, и последующую комплексную поисковую работу, направленную на выявление членов террористической группы.

В связи с этим целесообразно использовать положительный опыт деятельности правоохранительных структур Соединённых Штатов Америки, направленный на выявление фактов «отмывания» денежных средств от незаконной деятельности наркоструктур и террористических организаций.

Использование осведомителей при проведении любых оперативно-розыскных мероприятий регламентировалось «Инструктивным письмом

Генерального прокурора США» от 15 декабря 1976 года. В вводной части Инструктивного письма указывается, что использование осведомителей допускается только в тех случаях, когда ФБР официально уполномочено провести расследование и когда такое использование не приведет к нарушениям закона и конституционных прав граждан; осведомители не могут быть уполномочены на такие действия, выполнение которых, согласно закону или ведомственным инструкциям, не могло бы быть возложено на самих оперативных сотрудников ФБР.

Условия привлечения осведомителя. При решении вопроса об использовании осведомителя в конкретном расследовании ФБР обязано изучить следующие факторы:

а) В какой степени использование осведомителя создаст риск того, что будут нарушены конституционные права граждан (свобода выражения мнений, свобода политических союзов и т. д.), тайна переписки и других форм общения граждан или будет иным образом скомпрометировано (с точки зрения законности) проводимое расследование либо последующее уголовное преследование в суде;

б) В какой степени характер расследуемого эпизода оправдывает использование именно осведомителя, а не иных оперативных форм получения информации;

в) Надёжность конкретного осведомителя с точки зрения объективности и правдивости; наличие средств проверки надёжности его информации; характер осведомителя и мотивы, побуждившие его к сотрудничеству; мера его вовлечения в расследуемый эпизод;

г) Возможности ФБР непосредственно контролировать и направлять деятельность осведомителя, осуществляемую по заданию ФБР в связи с расследуемым эпизодом;

д) В какой степени ценность информации, полученной с помощью осведомителя, оправдывает расходы ФБР на ожидаемое осведомителем вознаграждение за сотрудничество.

Инструктаж осведомителя относительно недопустимости участия в противоправных действиях. При ознакомлении с заданием сотрудник ФБР обязан проинструктировать осведомителя о том, что в ходе выполнения задания ему запрещается принимать участие в актах насилия, прибегать к незаконным методам получения информации (к таким как, например, тайное проникновение в помещение, прослушивание с помощью электронных средств, перлюстрация писем), проявлять инициативу в планировании

преступлении, принимать участие в противозаконной деятельности лиц, в отношении которых проводится расследование, за исключением тех случаев, когда ФБР определит, что такое участие необходимо для получения информации, требуемой для привлечения этих лиц к уголовной ответственности.

Действия ФБР при обнаружении факта совершения осведомителем преступления. В Инструктивном письме подчёркивается, что ни при каких обстоятельствах ФБР не вправе скрыть факт нарушения закона каким-либо своим осведомителем.

В целом Инструктивное письмо ориентирует ФБР на привлечение добросовестных осведомителей и недопустимость их участия в противозаконной деятельности в процессе выполнения оперативного задания, тем не менее, позиция законодателя по вопросу возможности участия конфиденнта в противоправной деятельности в период внедрения более прагматична и гибка. [6]

Сотрудники уголовного розыска во взаимодействии с работниками подразделений по борьбе с организованной преступностью, осуществляют сбор, анализ и учет оперативной и иной информации о преступных группировках и лицах, склонных к совершению террористических актов, а также объектах с наибольшей степенью вероятности их уничтожения общепасным способом. [7]

Общеизвестно, что при подготовке к террористическому акту преступники приобретают оружие, взрывчатые вещества и взрывные устройства и иные предметы, необходимые для совершения террористического акта; ведут наблюдение за охраной объекта покушения, чтобы выбрать момент, наиболее удобный для совершения преступления. В этой связи крайне важно, чтобы на этой стадии приготовления к террористическому акту был принят комплекс необходимых оперативно-розыскных мероприятий.

Важное значение в борьбе с терроризмом имеет ее информационное обеспечение оперативных сотрудников. В этой связи представляется необходимым решить вопрос о предоставлении возможности доступа оперативного состава органов внутренних дел к базе данных о лицах, представляющих оперативный интерес по делам о терроризме, которая имеется в КНБ.

В настоящее время созрели объективные предпосылки для принятия законодательного решения о создании межведомственного единого банка данных о членах организованных преступных группировок, в том числе созданных по

этническому признаку; лицах, склонных с созданием взрывных устройств). Эти данные целесообразно использовать для осуществления организованных преступных сообществ, совершению террористических актов (в частности, имеющих навыки в изготовлении взрывных совместных оперативно-профилактических и устройств, а также доступ к ним, в том числе розыскных мероприятий по пресечению, раскрытию, расследованию и предупреждению рассклонных к совершению преступлений с при- сматриваемых уголовных правонарушений.

*Список использованных литературы:*

1. Лисовский Ю.П. Терроризм в современном мире // *Защита и безопасность*. 1998. №2. С. 18.
2. Закон Республики Казахстан «О борьбе с терроризмом» от 13 июля 1999 года № 416-І. <https://ru.wikisource.org/>
3. Закон Республики Казахстан от 15 сентября 1994 года № 154-ХІІІ  
Об оперативно-розыскной деятельности (с изменениями и дополнениями по состоянию на 03.07.2017 г.)  
<http://online.zakon.kz/>
4. Панова Н. Ю. Терроризм и террор в России XIX – начала XX века: понятие и сущность // *История государства и права*. 2001. № 1. С. 4.
5. *Оперативно-розыскная деятельность*/ Под редакцией. К.К. Горяинов, В.С. Овчинский, Г.К. Синилов, А.Ю. Шумилов – М.: ИНФРА-М, 2004г. С.354-355
6. [www.superinf.ru](http://www.superinf.ru)
7. *Криминалистика* / Под ред. проф. А.Ф. Волынского. – М., 1999. – С. 57-62.

**НОТАРИАТ  
НОТАРИАТ  
NOTARY**

УДК 347.961  
МРНТИ 10.71.55



*Е.А. Бурибаев<sup>1</sup>*

*<sup>1</sup>д.ю.н., профессор*

*кафедры государственных и гражданско-правовых дисциплин*

*Института истории и права КазНПУ им. Абая, г. Алматы, Казахстан*

*e-mail: yermek-a@mail.ru*

**ПЕРСПЕКТИВЫ РАСШИРЕНИЯ НОТАРИАЛЬНОЙ ПРОФЕССИИ**

*Аннотация*

Статья посвящена возможным актуальным направлениям развития нотариата и нотариальной профессии в современном Казахстане. Автору представляется, что такое развитие должно быть разнонаправленным и включать в себя как технические и информационные инновации, так и комплексное изменение отношения к профессии нотариуса и в обществе, и в профессиональном юридическом сообществе.

**Ключевые слова:** нотариус, нотариат, нотариальное действие

*Е.А. Бурибаев<sup>1</sup>*

*<sup>1</sup>д.ю.н., профессор*

*<sup>1</sup>Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық институты, мемлекеттік және азаматтық-құқықтық пәндер кафедрасының профессоры, з.ғ.д., Алматы қ., Қазақстан*

*e-mail: yermek-a@mail.ru*

**НОТАРИАТТЫҚ КӘСІПТІҢ КЕЛЕШЕГІН КЕҢЕЙТУ**

*Аңдатпа*

Бұл мақала қазіргі таңдағы Қазақстанда нотариаттық қызметтің және нотариус мамандығының дамуының өзекті бағыттарына арналған. Автордың пікірі бойынша, мұндай даму жан-жықты болуы қажет және ол техникалық, ақпараттық инновациялармен қатар, жалпы қоғамда, соның ішінде кәсіби заңи ортада нотариус мамандығына деген көзқарасты өзгертуді де қамтуы қажет.

**Түйін сөздер:** нотариус, нотариат, нотариаттық іс-әрекет

*Е.А. Buribayev<sup>1</sup>*

*<sup>1</sup>doctor of jurisprudence, professor of department of the state and civil legal disciplines of KazNPU of a name of Abay, Almaty, Kazakhstan*

*e-mail: yermek-a@mail.ru*

**PROSPECTS OF EXPANSION OF THE NOTARIAL PROFESSION**

*Abstract*

The paper focuses on possible topical lines of development of the notaries system and the profession of notary in today's Kazakhstan. The author holds the opinion that such development should be multifaceted and include technical

and information innovations as well as overall changes in the attitude towards the profession of notary in the society and also in the professional lawyers' community.

**Keywords:** notary, notaries, notarial action.

### **Введение.**

Главное, что ожидает общество в недалеком будущем – казахстанский нотариат перестраивается, совершенствуется и модернизируется по всем направлениям и начнет работать по европейским стандартам латинской модели нотариата с оказанием комплексной юридической помощи, что создаст удобство прежде всего нашим гражданам. Вместе с тем, в современном нотариате существует ряд проблем, в том числе и внутренних, которые вызваны несовершенством законодательства о нотариате, которые как раз и влияют на недостаточную востребованность института нотариата.

На современном этапе нотариальное сообщество определяет следующие основные задачи в процессе модернизации нотариата:

- реформирование законодательства,
- внедрение новых нотариальных функций,
- повышение профессионального уровня нотариусов

Главная идея преобразований в нотариате – это укрепление нотариального корпуса и значительное расширение полномочий нотариусов с передачей им части государственных функций по дополнительной защите имущественных прав и интересов граждан и бизнеса с тем, чтобы упростить и облегчить административные процедуры, сопровождающие гражданский оборот.

### **Основная часть.**

Современный нотариат Казахстана сталкивается с рядом рисков, ведущих к постепенному сокращению нотариальной помощи.

Первое. Расширение возможностей информационных технологий и получения электронных государственных услуг без участия нотариуса.

Данный риск в большей степени определяет позицию государственных органов к институту нотариата: считают, что существовать нотариату осталось 10-15 лет, он будет вытеснен информационными и электронными технологиями, но и оставить без внимания нотариальную деятельность нельзя, учитывая статус института в законодательстве, программных документах развития правовой сферы государства. Что определяет в большей степени ощущаемую неприятную необходимость поддерживать «тлеющую» нотариальную деятельность, чем востребованность государственного интереса в нотариальной помощи.

Однако опыт латинских моделей нотариата государств ОЭСР, где информационная рево-

люция в области нотариата произошла гораздо ранее, чем в Казахстане, свидетельствует об обратном. В большинстве стран ОЭСР с латинской системой нотариата на протяжении длительных периодов от 8 до 36 лет и более успешно функционируют электронные системы нотариата, позволяющие совершать нотариальные действия в электронной форме. Системы функционально направлены на: предоставление нотариусам доступа к государственным базам данных, регистрацию перехода прав на движимое и недвижимое имущество, а также в качестве инструмента проведения публичных торгов недвижимым имуществом нотариусами; хранения в электронном виде нотариальных архивов. Особенностью нотариальных систем в государствах ОЭСР является наличие в них публичного компонента, обеспечивающего возможности размещать полезную для граждан информацию.

В период бурного развития и распространения цифровых, коммуникативных технологий казахстанский нотариат должен быть готов к обоснованию предпочтения нотариальной формы сделки с недвижимостью, а также к мотивировке дальнейшего расширения компетенции нотариуса.

Аргументы преимуществ нотариальной формы сводятся к пониманию сущности создаваемого нотариусом нотариального акта, распространению выгодного использования в новых сферах гражданского оборота, состояния, в гражданском процессе.

Самостоятельное электронное оформление сделок и возникающий в связи с этим акт нивелируют достоинства и преимущества нотариального акта. Готово ли государство на снижение правовой безопасности в гражданском обороте? Соответствует ли интересам общества и государства исчезновение из судопроизводства, экономических отношений нотариальных актов, обладающих свойствами законности, достоверности, повышенной доказательственной и исполнительной силой?

**Второе.** Частному нотариату Казахстана за 20-летнюю историю развития не удалось в полной и достаточной мере представить обществу и государству значение и преимущества нотариального акта. Здесь, на мой взгляд, кроется некоторое неоднозначное отношение к данному институту.

В качестве представителей публичной власти нотариусы осуществляют нотариальное удосто-

верение точности и подлинности констатируемых ими фактов; придают аутентичность и доказательственную силу волеизъявлениям, сделанным сторонами в их присутствии, с помощью публичных инструментов, составленных в соответствии с существующим законодательством. Законом должно быть установлено, что содержание аутентичного акта и связанные с ним обстоятельства должны предполагаться истинными. Последнее свойство нотариальных актов позволяет их использование в судебном процессе в качестве доказательств. Нотариальный акт в государствах с романо-германской системой права и соответствующей ей системе латинского нотариата: – квалифицированное письменное доказательство, облегчающее установление юридических фактов и повышающее их бесспорность.

Полагаю, что в данном аспекте потенциал нотариата и нотариальной деятельности не задействован в Казахстане в полной мере, остается нереализованным важнейшее качество нотариальных актов – презумпции их достоверности и законности, которые тесно связаны со свойством особой доказательственной силы нотариально оформленных документов. Именно отсутствие законодательного закрепления рассмотренных свойств актов казахстанских нотариусов порождает вопросы относительно необходимости самого существования института нотариата, его востребованности, значения нотариальной помощи.

**Третье.** Сегодня нотариат стоит на распутье: налицо разнонаправленное развитие законодательства. С одной стороны, происходит планомерное снижение видов нотариальных действий, с другой – законодатель возвращает ранее упраздненную исполнительную надпись, налагает на нотариат новую обязанность по выполнению роли посредника при передаче документов о регистрации прав на недвижимое имущество между собственником и уполномоченным органом. На мой взгляд, приведенные и иные процессы правового обеспечения нотариальной деятельности нуждаются в осмыслении в части определения реальных потребностей общества по использованию потенциала нотариата. С этой точки зрения законодательный процесс носил изначально несовершенный характер, поскольку от внимания разработчиков проектов нормативных правовых актов постоянно ускользают концептуальные вопросы: каковы направления правовой политики в этой области общественных отношений, соответствует ли ей разрабатываемые нормы, какова траектория изменений общественных отношений, каковы будут последствия разрабатываемых законопроектов. В целом, сле-

дует отметить отсутствие четко определенного направления развития государственной политики в сфере нотариата, что является важнейшим фактором, замедляющим его становление и функционирование.

Концепция развития национального нотариата была принята на съезде представителей нотариальных палат в апреле 2015 года, но этот программный документ, созданный силами всего нотариального сообщества и прошедший широкое обсуждение не был поддержан уполномоченным органом.

**Четвертое.** Сформированный тип отечественного нотариата фактически ограничен выполнением лишь удостоверительной функции, что определенно препятствует раскрытию потенциала нотариата, вызывает его некоторое отторжение у общества и госструктур, как лишнего бюрократического института, создающего препятствия в гражданском обороте.

Востребован переход к активной модели нотариата, которая подразумевает: освобождение граждан и организаций от необходимости обращения к органам власти за сбором документов; создание безопасных, прозрачных условий по расчету сторон сделки; обеспечение выполнения налоговых обязательств, вытекающих из достоверяемых сделок; соблюдение принципа «единого окна», при котором нотариус является практически единственным экспертом и лицом, сопровождающим процесс перехода гражданских прав;

В этом направлении квалифицированная юридическая помощь, оказываемая нотариусами стает фактически таковой, предполагающей комплекс правовых нотариальных услуг, а не сегодняшнее формальное удостоверение фактов и сделок.

**Пятое.** Конкретные предложения по расширению сфер применения нотариальной помощи с учетом опыта государств ОЭСР и ЕАЭС.

В целях снижения числа судебных споров, обращений за государственными услугами, усилении режима законности в экономических отношениях предлагается рассмотреть и поддержать:

Внедрение обязательной нотариальной формы для отдельных сделок с недвижимым имуществом, в том числе с участием социально уязвимых групп населения;

Расширить законодательные возможности применения нотариальной помощи в корпоративных отношениях: установить обязательную нотариальную форму сделок с долями участия в хозяйственных товариществах, обеспечить участие нотариуса в правовом обеспечении ведения протоколов общих собраний коммерческих орга-

низаций в части решения важнейших вопросов их деятельности;

Рассмотреть возможности:

введения нотариального удостоверения расторжения браков, в случае отсутствия несовершеннолетних детей и имущественного спора;

нотариального распоряжения на случай внезапного или возрастного заболевания либо несчастного случая, в данном аспекте процедура установления опеки достаточно сложная, в целях упрощения порядка распоряжения имуществом и личными правами, обеспечения требуемых условий жизни для такого лица, целесообразно предусмотреть механизм оперативной реализации прав и обязанностей через представителя посредством нотариального акта.

#### **Заключение.**

Действующий Закон РК «О нотариате» нуждается в коренном преобразовании, созданный на начальном этапе национальных правовых реформ, не отвечает современным реалиям развития нотариальной профессии.

Новый Закон РК «О нотариате» должен быть направлен на реализацию заложенного в нотариате потенциала, и:

Развитие активной роли нотариуса в общественных отношениях, расширение перечня нотариальных действий, направленных на обеспечение законности и устойчивости гражданского оборота, снижение судебных споров между хозяйствующими субъектами.

Упорядочивание правоотношений нотариусов, нотариальных палат и органов государственной власти и управления.

Создание системы гарантий конституционного права каждого на квалифицированную юридическую помощь в рамках функционирования нотариата, которая будет включать в себя: требования, предъявляемые к организации нотариального дела, к статусу нотариуса, помощника и стажера нотариуса, нотариальному процессу, управлению нотариальной деятельностью; усиление гарантий допуска к нотариальной деятельности лиц, имеющих необходимую квалификацию, внедрение принципа постоянного обучения нотариуса в течение всего периода профессиональной деятельности.

Законодательное определение адекватных и обоснованных размеров оплаты действий частных нотариусов, соответствующих интересам всех сторон нотариальных правоотношений, устранение включения в нотариальный тариф государственной пошлины, как платежа по своей сути, уплачиваемого в государственный бюджет в связи с предоставлением госуслуги.

Пересмотр оснований приобретения, приостановления и прекращения статуса нотариуса. Усиление его материальной и дисциплинарной ответственности.

Осуществление ревизии правил совершения нотариальных процедур. Определение порядка хранения нотариальных архивов.

Повышение значимости и юридического веса нотариально оформленных документов.

Усиление роли нотариальных палат и закрепление прозрачных основ их деятельности, порядка взаимодействия с органами юстиции.

#### *Список использованных источников:*

- 1 Бурибаев Е.А. Проблемы вступления казахстанского нотариата в Международный союз нотариата. Журнал «Де-Юре». – 2013. №11. – С. 5-9.
- 2 Бурибаев Е.А. Некоторые направления совершенствования правового обеспечения статуса нотариальных палат. Вестник КазНПУ имени Абая. Серия Юриспруденция – 2013. -№3(33). – С. 10-16.
- 3 Бурибаев Е.А. Нотариальная профессия не может потерять своего значения в гражданско-правовых отношениях. Бюллетень нотариуса. Республиканская нотариальная палата.- 2014. №1–С. 7-11.
- 4 Бурибаев Е.А. Некоторые перспективные направления развития нотариата в Республике Казахстан. Вестник КазНПУ имени Абая. Серия Юриспруденция – 2014.-№4(38). – С.75-81.
- 5 Бурибаев Е.А. Нотариат и нотариальная деятельность в Республике Казахстан. Учебное пособие. Издательство «Жеты Жаргы». Алматы, 2014. – 303с.
- 6 Бурибаев Е.А., Хамзина Ж.А., Орынтаев Ж.К. организация нотариата и нотариальной деятельности: опыт государств-участников Организации Экономического Сотрудничества и Развития (ОЭСР). Монография. Москва «БИБЛИО-ГЛОБУС», 2016. – 428с.





### ПОЗДРАВЛЯЕМ С ЮБИЛЕЕМ!

Академику Сартаеву Султану Сартаевичу исполнилось 90 лет! Такое долголетие для казахстанской общественности – своеобразный символ творческого, научного долголетия. Блестящий ученый, талантливый поэт, он внес огромный вклад в юридическую науку не только Казахстана, но и всего постсоветского пространства.

Тонкий и глубокий теоретик государства и права, С.С.Сартаев является разработчиком очень сложных политико-правовых проблем, включая функции представительных органов власти, права человека и гражданина.

Являясь участником Всемирных Конгрессов, Международной Ассоциации политических наук и иных форумов международного уровня, он выступал с конструктивными докладами в ряде стран мира (Бразилия – 1982 г., Мальта – 1980 г., Греция – 1984 г., США – 1988 г., Аргентина – 1991 г.). В круг его политико-правовых интересов входят вопросы национальной политики, формирование и укрепление президентской формы правления, укрепление государственной независимости, содержание и значение статуса гражданина суверенного Казахстана. Он является

одним из разработчиков проектов Декларации о государственном суверенитете, Закона Республики Казахстан об учреждении поста Президента РК, Конституционного Закона о государственной независимости и других нормативных правовых актов, составляющих правовую основу жизни и деятельности современного Казахстана.

Вклад академика С.С.Сартаева в национальную интеллектуальную копилку невозможно переоценить. Он воспитал целую плеяду ученых-правоведов, которые гордятся тем, что дорогу в науку им указал именно Султан Сартаевич. Мэтр с большой буквы, он снискал любовь и уважение всего юридического корпуса страны. Своим служением делу, верностью данному слову, он высоко несет звание наставника, ученого, гражданина и сына своей страны!

Дорогой Султан Сартаевич! Институт истории и права Казахского национального педагогического университета им.Абая горячо и сердечно поздравляет Вас с замечательным юбилеем и желает крепкого здоровья, счастья, покорения новых творческих вершин и реализации самых дерзновенных научных планов!

**АБАЙ АТЫНДАҒЫ ҚАЗҰПУ ХАБАРШЫСЫ**  
**«ЮРИСПРУДЕНЦИЯ» СЕРИЯСЫ**  
([nesibeli77@mail.ru](mailto:nesibeli77@mail.ru))

Құрметті авторлар!

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің Тарих және құқық институты «Хабаршы/Вестник», Юриспруденция Сериясына 2017 ж. №4 шығарылымына заң ғылымдары бойынша ғылыми мақалаларды қарастырып, жариялауға қабылдайды.

Көлемі 10 беттен аспайтын мақаланы жариялау құны – 3000 теңге (пошта шығынынан бөлек). Мақаланың жарияланатындығы туралы шығарылған редколлегия алқасының шешімінен кейін сіздің электрондық поштаңызға реквизиттер бойынша қосымша мәліметтер жіберіледі.

Мақаланың қабылдану мерзімі – 2017 жылдың 10 желтоқсанына дейін.

Мақала жариялауға қатысты тапсырысты шығарылымның бас редакторының электрондық поштасына жіберіңіз: [nesibeli77@mail.ru](mailto:nesibeli77@mail.ru)

Тапсырыс нысаны:

№	Автор туралы мәлімет
1	Аты-жөні (толық) + фото: 70x95
2	ИИН (төлем жасау үшін)
3	Ғылыми дәрежесі
4	Ғылыми атағы
5	Жұмыс орны
6	Қызметі
7	Индексі көрсетілген поштаның мекен-жайы (журнал жіберу үшін)
8	Электрондық пошта адресі, байланыс телефондары

Мақала тапсырыс парағына қоса тіркеледі. Мақаланың жазылу тәртібі төмендегідей рәсімделеді:

- ӘӨЖ (индекс) Сол жақ бұрышқа бас әріптермен – ӘӨЖ, ҒТАМР\*;
- Бір жолдан кейін мақала атауы ортада БАС ӘРІПТЕРМЕН (қою шрифтпен);
- Бір жолдан кейін ортада автордың аты-жөні, ғылыми дәрежесі, атағы, жұмыс орны;
- Бір жолдан кейін аңдатпа (от **80** до **100**сөздерден) – үш тілде (қазақша, орысша және ағылшын);
- Бір жолдан кейін кілт сөздер (10-12 сөздерден немесе сөз тіркестерінен);
- Бір жолдан кейін мәтін;
- Бір жолдан кейін әдебиеттер тізімі (курсивтік шрифтпен);
- Мақала көлемі – 10 бет (минималды көлем – 5 бет, ерекше жағдайда – 15-17 бет);
- Мәтін Word 97-2003 редакторы бойынша терілуі тиіс;
- Шрифт Times New Roman;
- Кегль – 14;
- Жоларалықинтервал 1,0;
- Парақ параметрі: жоғары және төменгі – 20 мм, сол – 30 мм, оң – 15 мм.

Сілтеме: дәйексөз тәртібі қатарымен – [1, с. 15] – **1** – дәйексөз қайнар көзі тәртібі, **15 б.** – бетін және оның номерін көрсету.

---

\*ҒТАМР – Ғылыми-техникалық ақпараттың мемлекетаралық рубрикаторы.

**Ескерту!**

Мақала мәтіні былай құрылымдалған болуы керек: Кіріспе (өзектілігі, мақсатыжәне міндеттері, әдістемесі/ зерттеу әдісі); сондай-ақ, негізгі бөлім бірнеше құрылымдық құрамдас элементтерден құрылуы тиіс; негізгі тұжырымдар (қорытынды). Мақала мәтіні бетте екі бағанада орналасады.

**ВЕСТНИК КАЗНПУ ИМ. АБАЯ  
СЕРИЯ «ЮРИСПРУДЕНЦИЯ»**

Уважаемые авторы!

Институт истории и права Казахского национального педагогического университета имени Абая принимает к рассмотрению и опубликованию научные статьи по юридическим наукам в № 4, 2017 г. издания «Хабаршы/Вестник», Серия «Юриспруденция».

Стоимость публикации объемом не более 10 страниц – 3000 тенге (без учета почтовых расходов). Реквизиты счета для производства оплаты сообщаются дополнительно на ваш электронный адрес после принятия редколлегией решения об опубликовании присланной статьи.

Крайний срок представления статей – до 10 декабря 2017 г.

Заявку на публикацию следует отправлять по электронной почте гл. редактору издания: nesibeli77@mail.ru

Форма заявки:

№	Сведения об авторе
1	Ф.И.О. полностью + фото: 70x95
2	ИИН (для оформления счета на оплату)
3	Ученая степень
4	Ученое звание
5	Место работы
6	Занимаемая должность
7	Почтовый адрес с указанием индекса (для пересылки журнала)
8	Адрес электронной почты, контактный телефон

К заявке прилагается статья. Порядок оформления статьи см.ниже:

- В левом верхнем углу прописными буквами – УДК, МРНТИ\*;
- Через строку название статьи по центру ЗАГЛАВНЫМИ БУКВАМИ (полужирным шрифтом);
- Через строку ФИО автора, ученая степень, ученое звание, место работы – выравнивание по левому краю с отступом в 6 символов;
- Через строку аннотация (от **80** до **100** слов) – на трех языках (казахском, русском и английском);
- Через строку ключевые слова (не более 10-12 слов или словосочетаний);
- Через строку текст;
- Через строку список литературы (шрифт – курсив);
- Объем статьи – до 10 страниц (минимальный объем – 5 страниц, в исключительных случаях – 15-17 страниц);
- Текст должен быть набран в редакторе Word 97-2003;
- Шрифт Times New Roman;
- Кегль – 14;
- Междустрочный интервал 1,0;
- Параметры страницы: верхний и нижний – 20 мм, левый – 30 мм, правый – 15 мм.

Оформление ссылок: последовательно в порядке цитирования – [1, с. 15] – **1** – порядковый номер источника цитирования, **с.15** – указание на страницу и ее номер.

---

\*МРНТИ – Межгосударственный рубрикатор научно-технической информации.

**Внимание!**

Текст статьи должен быть структурированным и состоять из: Введения (актуальность, цели и задачи, методология/ метод исследования); основная часть, которая также может содержать несколько структурных составляющих элементов; основные выводы (заключение). Текст статьи размещается на странице в две колонки.

УДК 323.28  
МРНТИ 11.25.41

*Е.А. Кузнецов<sup>1</sup>*

*<sup>1</sup>д.и.н., профессор, Института Сорбонна-Казахстан при КазНПУ им. Абая,  
г.Алматы, Казахстан*

## АКТУАЛЬНОСТЬ БОРЬБЫ С КИБЕРПРЕСТУПНОСТЬЮ

### *Аннотация*

В нынешнее время в условиях высокого развития ИКТ террористические организации, а также различные объединения экстремистского толка, берущие за основу догмы и положения религии ислам, получили своеобразный информационно-технологический «бонус» в виде различных социальных сетей и сообществ в Интернете. Данное обстоятельство позволяет им все более активно нести свою разрушительную идеологию и вербовать в свои ряды все больше и больше последователей в различных точках мира.

В данной статье рассмотрены некоторые проблемы распространения не только открытого призыва к террористическим действиям, но и предпосылок религиозного экстремизма, выражающихся в видео-проповедях сомнительного характера в таких широко используемых информационных ресурсах, как Youtubeи социальная сеть «В Контакте» на территории РК. В работе также проанализирована доступность подобных видео материалов и групп для казахстанского сегмента пользователей вышеуказанного видеохостинга и социальной сети.

**Ключевые слова:** информационное пространство, Интернет, социальные сети, идеология, интернет-сообщества, угроза, радикализм, религиозный экстремизм, терроризм, салафизм, Казнет.

*Е.А. Кузнецов<sup>1</sup>*

*<sup>1</sup>т.ғ.д., Абай атындағы Каз ҰПУ, Сорбонна-Қазақстан институтының профессоры,  
Алматы қ., Қазақстан*

## КИБЕРҚЫЛМЫСПЕН КҮРЕСУДІҢ ӨЗЕКТІЛІГІ

### *Аңдатпа*

Бүгінгі таңда ақпараттық технологиялардың кең етек жайып, әлдеқайда озық дамуының арқасында кейбір террористік және экстремистік сипаттағы ұйымдардың қолына әлеуметтік желі мен видеохостингтер сияқтытүрлі Ғаламтор құралдары түсіп, олардың ислам дінінің негізгі қағидалары мен догмалары негізінде бұрмаланып жасалған деструктивті идеологиясының әлдеқайда кең таралып, жаһанның түкпір-түкпіріне жетуіне өз үлесін қосып отыр.

Бұл мақалдатеррористік актілерге бүгіндежеліде кеңінен таралған «ВКонтакте» атты әлеуметтік жүйесі арқылы ашық тікелей шақыру мәселесі ғана емес, сонымен қатар, терроризмнің анық бастамаларының бірі ретінде саналатын діни экстремизм алғышарттарының желідегі Youtube видеохостингі арқылы таралуы және де күмән тудыратын видео және аудио материалдардың, экстремизм идеяларын алға тартатын түрлі ғаламтор қауымдастықтарының мәселесі де қарастырылады.

**Түйін сөздер:** ақпараттық кеңістік, ғаламтор, әлеуметтік желілер, ғаламтордағы қауымдастық, идеология, радикализм және діни экстремизм, терроризм және салафизм, Казнет.

*Kuznetsov E.A.<sup>1</sup>*

*<sup>1</sup>d.p.s., professor of the Institute of Sorbonne-Kazakhstan at Abai KazNPU,  
Almaty, Kazakhstan*

## RELEVANCE AGAINST CYBERCRIME

### *Abstract*

Nowadays, in a condition of high ICT-s developmentsome terrorist organizations, as well as various associations of an extremist nature, taking as a basis dogmas of Islamreligion, received a kind of information-technology “bonus” in the form of various social networks and communities on the Internet. This fact allows them to more actively carry their destructive ideology and recruit into its ranks more and more followers in different parts of the world.

This article describes some of the problems of the proliferation not only of open recruitment to terrorist actions, but also of religious extremism assumptions expressed in the video sermons of questionable character in such widely used information resources as Youtube and social network “VKontakte” in the territory of the Republic of Kazakhstan. There is also analyzed the availability of such materials and videos for groups of Kazakhstani segment of users.

**Keywords:** Information Space, Internet, social networks, the ideology, Internet communities, the threat of radicalism and religious extremism, terrorism, salafism, KazNET.

Современная ситуация на мировой арене с ее активными военными действиями на Ближнем Востоке и широким распространением деструктивной идеологии, построенной на исламском радикализме, не оставляет никаких сомнений в том, что терроризм имеющий под собой религиозную основу представляет собой особую опасность. Из конфликтов, некогда имеющих локальный характер терроризм перерос в глобальную проблему всего человечества, требующей от международного сообщества действовать, объединяя всевозможные усилия как в правовой сфере, так и в финансовой.

Исключением не являются и действия, направленные на постоянную защиту и контроль

информационного пространства каждого государства и союза, как актора международных отношений. Представляя собой сложную многокомпонентную систему информационное пространство государства подвергается частым кибератакам как со стороны других стран-конкурентов, так и со стороны террористических организаций. Но если данный вид угроз является довольно динамичным и ярко выраженным, то наличие пропагандистских групп, страниц и сообществ радикального толка в интернет пространстве любой страны представляется как механизм замедленного действия, пусть менее выраженного, но имеющего не менее серьезные последствия.

*Пайданылган әдебиеттер тізімі: (если статья на казахском)*

*Список использованной литературы: (если статья на русском)*

*References: (если статья на английском)*

1 Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность. Послание Президента РК от 31 января 2017 г. – Алматы: Казахстанская правда, 2017. – С.3

2 Карин Е., Что произошло в Актобе и Алматы? Специфика радикализма в Казахстане [Электрон.ресурс]. – 2016. – URL: <http://caa-network.org/archives/7386> (дата обращения: 15.02.2017)

3 Сколько людей «сидят» в соцсетях в Казахстане? [Электрон.ресурс]. – 2016. – URL: <https://tengrinews.kz/internet/skolko-lyudey-sidyat-v-sotssetyah-v-kazahstane-288639/> (дата обращения: 15.02.2017)

4 Каратаева Л. (ИГИЛ) ДАИШ подкрался виртуально [Электрон.ресурс]. – 2015. – URL: <http://kisi.kz/ru/categories/regional-naya-i-nacional-naya-bezopasnost/posts/igil-daish-podkralsya-virtual-no> (дата обращения: 14.02.2017)

5 Botobekov U. ISIS and Central Asia: A Shifting Recruiting Strategy [Электрон.ресурс]. – 2016. – URL: <http://thediplomat.com/2016/05/isis-and-central-asia-a-shifting-recruiting-strategy/> (дата обращения: 17.02.2017)

6 Смайыл М. В Казахстане ведут борьбу с интернет-пропагандой экстремизма [Электрон.ресурс]. – 2016. – URL: [http://bnews.kz/ru/news/obshchestvo/religiya/v\\_kazahstane\\_vedut\\_borbu\\_s\\_internetpropagandoi\\_ekstremizma-2015\\_10\\_31-1180077](http://bnews.kz/ru/news/obshchestvo/religiya/v_kazahstane_vedut_borbu_s_internetpropagandoi_ekstremizma-2015_10_31-1180077) (дата обращения: 15.02.2017)

7 СПИСОК религиозной литературы и информационных материалов, признанных экстремистскими и запрещенных к ввозу, изданию и распространению на территории Республики Казахстан [Электрон.ресурс]. – 2016. – URL: <http://pravstat.prokuror.kz/rus/o-kpsisu/spisok-religioznoy-literatury-i-informacionnyh-materialov-priznannyh-ekstremistskimi-i> (дата обращения: 14.02.2017)

8 Обеспечить безопасность. – Алматы: Казахстанская правда, 2016. – С.1

9 Шингалиева А.К., Симтиков Ж.Ж. Салафизмнің Қазақстанға ықпалы // Вестн. КазНПУ. Сер. Международная жизнь и политика – 2016. – № 4. – С. 74.